A.C. Joshi Library
P.U. Chandigarh

MSS No. 343 K Subject Religion

Name of MSS श्रीमद्भागवत सटीक

Author शंकराचार्य

Period Folios 71

Script Devnagiri Source Prithipal Singh

Missing Folios 70 A

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

(12)

द्वादशारंभः

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

A. no. 343

1

श्री भाग° टी° १

ॐ श्रीगणेशाय नमः ॐ नत्वं निश्रीपरानंदरूपी मंगलमहेशः यानित्वमनुवंशेनैमेषंप्रशोविगतारशः
उक्तानुयोटशाख्यायेहीटपीताश्रयः मनःस्थितानावपिताभ्यामाश्रयः चेश्वरःसततः २ उक्तोलया
वपिवेनग्रहकृतानंतिकेलये स्थितानतयावामोमहापुरुषवर्णने ३ तत्रादौषड्भिरध्यायैःश्रु
कःमादवरीहितंशेषेत्तत्रैविलान्याहहतःष्टाध्यमविभिः ४ स्वाश्रयश्रवणकार्यानविलंबो
मनोषिताः इत्येषकालवैषमंवृतभिस्तावउच्यते ५ ततःतमष्टमेभाविमागधान्वयभूमिपान् का
लिपभाक्तः पादस्कारिमलीमसात् ६ एवंभूतेसोमवंशेश्रीमुकुंदस्येरकीडावर्णिताम्यामे
नपवंशोभावीवर्ण्यते श्रीकृष्णभक्तिमुक्तामुक्तैर्वर्णनात्लोनिवर्ण्यते तदेवंवैवस्वतमनुवंशेसो

ॐ श्रीराजोवाच स्वधामनुगतेकृष्णेयदुवंशविभूषणे कस्यवंशोभवत्पृथ्व्यामेतराचक्ष्व
मेमुने १

लीमर

मवंशप्रस्तावेनश्रीकृष्णावतारचरितानिप्रपंचमनुवर्णितानिनानिस्त्रयेदातीभाविसोमवंशाःकलो
मवंशप्रस्तावेनश्रीकृष्णस्यावतारचरितानि श्रीकृष्णभक्तिनिर्गमतायानुवर्ण्यतेतत्रतसोमवंशशा
विजानीयसंस्कारिमसोवेणगंधाराश्रीकृष्णभक्ति वंशानुवर्ण्यते तत्रहशोर्वंशउपरिचरोवसुः तस्यहहद्रथः क्रतेन्द्रका
लास्यविदेरकालानुवर्तितयामागधवंशानुवर्ण्यते तत्रैवसहदेवात्मार्जारिः ततश्रुतश्रवा
तस्यजरासंधः तस्यसहदेवः पुरोभूरिसुकंनवमस्कंधे प्रपंचयतियोमस्रति
पुंजयांतावंशानिभाविनोराजानोनिरूपिताः तदुपरितनेवंशसकलाविरोषैः
रिपुंजयएववपुरंजयःस्वामिनंपुरंजयंहत्वास्वपुत्रंप्रद्योतंनंराजानंकरिष्यति १

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

1A

तत्रस्वरूपलक्षणं सत्यमिति सत्यत्वे हेतुः यत्र यस्मिन् त्रयाणां मायागुणानां तमोरजःसत्त्वानां सर्गो भूतेंद्रि-
यदेवतारूपः अमृषा सत्यः यत्सत्यतया मिथ्यासर्गोपि सत्यवत्प्रतीयते तं परं सत्यमित्यर्थः अत्र दृष्टांतः ते-
जोवारिमृदां यथा विनिमयो यत्र यो यस्मिन्नन्यावभासः स यथाधिष्ठानसत्तया सद्वत्प्रतीयत इत्यर्थः
तत्र तेजसि वारिबुद्धिः मरीचितोये प्रसिद्धा मृदि काचादौ वारिबुद्धिः वारिणि च काचादिबुद्धिरित्यादि
यथायथमस्तु यद्वा तस्यैव परमार्थसत्यत्वप्रतिपादनाय तदितरस्य मिथ्यात्वमुक्तं तत्र सृष्टेर्वायं त्रिस-
र्गो न वस्तुतः सन्निति यद्वेति अनेन प्रतीतमुपाधिसंबंधं वारयति स्वेनैव धाम्ना महसा निरस्तकुहकं कर्क-
परं यस्मिन्नतं तटस्थलक्षणमाह जन्माद्यीति अस्य विश्वस्य जन्मस्थितिभंगं यतो भवति तं धीमहीति

ॐ जन्माद्यस्य यतोन्वयादितरतश्चार्थेष्वभिज्ञः स्वराट् तेने ब्रह्म हृदा य आदिकवये मुह्यंति य-
त्सूरयः तेजोवारिमृदां यथा विनिमयो यत्र त्रिसर्गोमृषा धाम्ना स्वेन सदा निरस्तकुहकं सत्यं
परं धीमहि । ॥ श्रीराम ॥

तत्र हेतुः अन्वयादितरतः कार्येषु कार्येषु परमेश्वरस्य सद्रूपेणान्वयात् अकार्येभ्यः खपुष्पादिभ्यश्च
तद्व्यतिरेकात् यद्वा अन्वयशब्देनानुवृत्तिः इतरशब्देन व्यावृत्तिः अनुवृत्तत्वात् सद्रूपं ब्रह्म कारणं मृत्सु-
वर्णादिवत् व्यावृत्तत्वात् विश्वं कार्यं घटकुंडलादिवदित्यर्थः यद्वा सावयवत्वादन्वयव्यतिरेकाभ्यां
घटस्य मृत्स्नादि तद्यतो भवतीति संबंधः तथा च श्रुतिः यतो वा इमानि भूतानि जायंते येन जातानि जी-
वंति यत्प्रयंत्यभिसंविशंतीत्याद्या स्मृतिश्च यतः सर्वाणि भूतानि भवंत्यादियुगागमे यस्मिंश्च
प्रलयं यांति पुनरेव युगक्षये इत्याद्या तर्हि किं प्रधानं जगत्कारणत्वेनाध्येयमभिप्रेतं नेत्याह अ-

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

श्री भाग टी° २

2

भित्तेयः तं सम्पेदत्तत्रैलोक्यानस्तु नाउत्तिस इमांलोकानसृजतेति श्रुतेः ईक्षितेर्नाशब्दमिति न्यायाच्च तर्हि
ज्ञः स्यान्नेत्याह स्वराट् स्वेनैव राजते यः तं स्वतःसिद्धज्ञानमित्यर्थः तर्हि किं ब्रह्मा हिरण्यगर्भः समवर्त
ताग्रे भूतस्य जातः पतिरेक आसीदित्येवं नेत्याह तेने इत्यादि आदिकवये ब्रह्मणेऽपि ब्रह्म वेदं यस्तेने प्रकाशितवान्
यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै तं ह देवमात्मबुद्धिप्रकाशं मुमुक्षुर्वै शरणम
हं प्रपद्ये इति श्रुतेः ननु ब्रह्मणोऽन्यतो वेदाध्ययनमप्रसिद्धं सत्यं तत्तु हृदा मनसैव तेने अनेन बुद्धिप्र
वृत्तिप्रवर्तकत्वेन गायत्र्यर्थो दर्शितः वर्तते हि प्रचोदिता येन पुरा सरस्वती वितन्वताजस्य सतीं
स्मृतिं हृदि स्वलक्षणा प्रादुरभूत्किलास्यतः स मे ऋषीणामधिपः प्रसीदतां ननु च ब्रह्मणः स्वयमे
व सम्यक्प्रतिबुद्धस्यापि येन वेदमुपलभतां नेत्याह यत् यस्मिन् ब्रह्मणि सूरयोऽपि मुह्यन्तीति तस्माद्ब्रह्म
णोऽपि पराधीनज्ञानत्वात् स्वतःसिद्धज्ञानः परमेश्वर एव जगत्कारणं अत एव सत्यः अतः सर्वोप्र
दर्शात्तु परमार्थसत्यः सर्वज्ञत्वेन वा निरस्तकुहकः तं धीमहीति गायत्र्या आरम्भेण च गायत्र्याख्यब्र
ह्मविद्यारूपमेतत्पुराणमिति दर्शितं यथोक्तं मत्स्यपुराणे पुराणदानप्रस्तावे यत्राधिकृत्य गायं
त्रीं वर्ण्यते धर्मविस्तरः वृत्रासुरवधोपेतं तद्भागवतमिष्यते लिखित्वा तच्च यो दद्याद्धेमसिंहसमन्वितं
प्रोष्ठपद्यां पौर्णमास्यां स याति परमं पदं अष्टादशसहस्राणि पुराणं तत्प्रकीर्तितं पुराणान्तरे च ग्रन्थोऽष्टा
दशसाहस्रो द्वादशस्कन्धसम्मितः हयग्रीवब्रह्मविद्या यत्र वृत्रवधस्तथा गायत्र्या च समारंभः तद्वै भागवतं वि
दुः पद्मपुराणे अम्बरीषं प्रति गौतमवचनं अम्बरीष शुकप्रोक्तं नित्यं भागवतं शृणु पठस्व स्वमुखेनापि यदीच्छ
सि भवक्षयं अत एव भागवतं नामान्यदित्यपि न शंकनीयं। इदानीं ग्रन्थप्रवर्तनाय श्रीभागवतस्य कर्त्तुरवप

विषयेभ्यः सर्वशास्त्रेभ्यः श्रैष्ठ्यं दर्शयति धर्म ॥

2A

अत्र श्रीमति सुंदरे श्रीभागवते परमो धर्मो निरूप्यते परमत्वे हेतुः प्रकर्षेणोज्झितं कैतवं फलाभिसंधिल
क्षणं कपटं यस्मिन्सः प्रशब्देन मोक्षाभिसंधिरपि निरस्तः केवलमीश्वराराधनलक्षणो धर्मो निरूप्यत इ
ति अधिकारितोपि धर्मस्य परमत्वमाह निर्मत्सराणां परोत्कर्षासहनं मत्सरः तद्रहितानां सतां भूतानुकं
पिनामेवं कर्मकांडविषयेभ्यः शास्त्रेभ्यः श्रैष्ठ्यमुक्तं ज्ञानकांडविषयेभ्योपि श्रैष्ठ्यमाह वेद्यमिति वा
स्तवं परमार्थभूतं वस्तु वेद्यं न तु वैशेषिकादीनामिव द्रव्यगुणादिरूपं यद्वा वास्तवशब्देन वस्तुनों
शो जीवः वस्तुनः शक्तिर्माया च वस्तुनः कार्यं जगच्च तत्सर्वं वस्त्वेव न ततः पृथगिति वेद्यं अयत्नेनैव
ज्ञातुं शक्यं ततः किमत आह शिवदं परमसुखदं किं च आध्यात्मिकादितापत्रयोन्मूलनं च अनेन ज्ञान

धर्मः प्रोज्झितकैतवोत्र परमो निर्मत्सराणां सतां वेद्यं वास्तवमत्र वस्तु शिवदं तापत्रयोन्मूलनं
श्रीमद्भागवते महामुनिकृते किं वा परैरीश्वरः सद्यो हृद्यवरुध्यतेत्र कृतिभिः शुश्रूषुभिस्तत्क्ष
णात् २ ॥ रम्

कांडविषयेभ्यः श्रैष्ठ्यं दर्शितं कर्तृतोपि श्रैष्ठ्यमाह महामुनिः श्रीनारायणः तेन
प्रथमं संक्षेपतः कृते देवताकांडगतं श्रैष्ठ्यमाह परैः शास्त्रैस्तदुक्तैः साधनैर्वा ईश्वरो हृदि किं सद्य एव
रुध्यते स्थिरीक्रियते वा शब्दः कटाक्षे किंतु विलंबेन कथंचिदेव अत्र तु शुश्रूषुभिः श्रोतुमिच्छद्भिरेव तत्क्ष
णादेवावरुध्यते इदमेव तर्हि किमिति सर्वे न शृण्वंति तत्राह कृतिभिरिति श्रवणेच्छा तु पुण्यैर्विना
नोत्पद्यते इत्यर्थः तस्मात्त्रिकांडयथार्थस्यापि यथावत्प्रतिपादनादिदमेव सर्वशास्त्रेभ्यः श्रेष्ठं
अतो नित्यमेतदेव श्रोतव्यमिति भावः २ इदानीं तु न केवलं सर्वशास्त्रेभ्यः श्रेष्ठत्वादस्य श्रवणं वि
धीयते अपि तु सर्वशास्त्रफलरूपमिदमतः परमादरेण सेव्यमित्याह निगमेति निगमो वेदः स एव

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

3

श्री
भा॰प्र
टी॰
३

कल्पतरुः सर्वपुरुषार्थोपायत्वात् तस्य फलमिति भागवतं नाम तत्तु वैकुंठगतं नारदेनानीय मह्यं
व्यासाय दत्तं मया च शुकस्य मुखे निहितं तच्च तन्मुखाद्भुवि गलितं शिष्यप्रशिष्यादिरूपपल्लवपरंप
रया शनैरखंडमेवावतीर्णं न तूच्चनिपातनात्स्फुटितमित्यर्थः एतच्च भविष्यदपि भूतवन्निर्दिष्टं मना
गताख्यानेनैवास्य शास्त्रस्य प्रवृत्तिः अत एवामृतरूपेण द्रवेण संहितं लोके हि शुकमुखस्पृष्टं फल
ममृतमिव स्वादु भवतीति प्रसिद्धं अत्र शुको मुनिः अमृतं परमानंदः स एव द्रवो रसः रसो वै सः रसं
ह्येवायं लब्ध्वानंदी भवतीति श्रुतेः अतः हे रसिकाः रसज्ञाः तत्रापि भावुकाः हे रसविशेषभावनाच
तुराः अहो भुवि गलितमिति सुलभमित्यलाभोक्तिः इदं भागवतं नाम फलं मुहुः पिबत ननु त्वगस्थ्या।

निगमकल्पतरोर्गलितं फलं शुकमुखादमृतद्रवसंयुतं पिबत भा
गवतं रसमालयं मुहुरहो रसिका भुवि भावुकाः ३

दिकं विहाय फलाद्रसः पीयते कथं फलमेव पातव्यं तत्राह रसं रसरूपं अतः त्वगस्थ्यादेर्हेयस्याभावा
त्फलमेव कृत्स्नं पिबत अत्र च रसतादात्म्यविवक्षया रसमव्यस्याविवक्षितत्वाद्गुणत्वव्यवनेपि रसत्वा
द्वेन संलूपः शन्याभावात् तेन विनैव रसफलमिति सामानाधिकरण्येन च फलमित्युक्ते पाना संभ
वो हेयांशासक्तिश्च भवेदिति तन्निवृत्त्यर्थं रसमित्युक्तं रसमित्युक्ते पि गलितस्य रसस्य पाने मध्यामा
नत्वं फलमित्युक्तं इदं च भागवतं रसमास्तनपाने मोदोपित्या न्याय्यमित्याह आलयं लयो मोक्षः अ
भिविधावाकारः लयमभिव्याप्य न हीदं स्वर्गादिसुखवन्मुक्तैरुपेक्ष्यते किंतु सेव्यत एव वक्ष्यति हि ३
आत्मारामाश्च मुनयो निर्ग्रंथा अप्युरुक्रमे कुर्वंत्यहैतुकीं भक्तिमित्थंभूतगुणो हरिरिति ३ ॥ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

3A

वेदेवमनेन श्लोकत्रयेणाभिधायेष्टदेवतानमस्कारपूर्वकं प्रारिप्सितस्य शास्त्रस्य विषयप्रयोजनादिसंबंधा
धिकारिणां वैशिष्ट्येनास्य सर्वोत्कर्षमुक्तं तेन च श्रोतॄनभिमुखीकृत्य शास्त्रमारभते नैमिषे इति श्रीब्रह्मणो वि
सृष्टस्य चक्रस्य नेमिः शीर्यते कुंठी भवति यत्र तन्नैमिषं नैमिषमेव नैमिषं तथा च वायवीये एतन्मनो
मयं चक्रं मया सृष्टं विसृज्यते यत्रास्य शीर्यते नेमिः स देशः तपसः शुभः इत्युक्त्वा सूर्यसंकाशं चक्रं सृ
ष्ट्वा मनोमयं प्रणिपत्य महादेवं विससर्ज पितामहः तेपि हृष्टतरा विप्राः प्रणम्य जगतां प्रभुं प्रययु
स्तस्य चक्रस्य यत्र नेमिर्विशीर्यते तद्वनं तेन विख्यातं नैमिषं मुनिपूजितं इति नैमिशे इति पाठे वराह
पुराणोक्तं द्रष्टव्यं तथा हि गौरमुखं प्रति श्रीभगवद्वाक्यं एवं कृतवान् ततो देवो मुनिं गौरमुखं ततः

नैमिषेनिमिषक्षेत्रे ऋषयः शौनकादयः सत्रं स्वर्गाय लोकाय सहस्रसममासत ४ त ए
कदा तु मुनयः प्रातर्हुतहुताग्नयः सत्कृतं सूतमासीनं पप्रच्छुरिदमादरात ५ ॥

उवाच निमिषेणेदं निहतं दानवं बलं अरण्येस्मिंस्ततस्त्वेवं नैमिषारण्यसंज्ञितं भविष्यति यथार्थं
वै ब्राह्मणानां विशेषकं अनिमिषः श्रीविष्णुरलमदृष्टित्वात तस्य देशे तथा चायं वा शौनकादिव
वंने देशे स्मिन्वैष्णवे वयमिति स्वर्गीयत इति स्वर्गो यो हरिः स एव लोकः भक्तानां निवासस्थाने
तस्मै तत्प्राप्तये इत्यर्थः सहस्रसमाः संवत्सरश्रुतुकालो यस्य तत्सत्रं तत्कर्म दीक्षिताः आसत उप
विविशुः यद्वा आसत आकुर्वन्नित्यर्थः आलभन्त निर्वर्तितवन्त इत्यादिवत्सत्ययोद्धारणमाचार्यैर्ने
नासनधात्वर्थस्याविवक्षितत्वात् ४ प्रातःकाले हुताः एव हुता अग्नयो यैस्ते अनेन नित्यनैमित्तिकहो ॥ ॥ ॥
मसाकल्यं दर्शितं इदं वक्ष्यमाणं आदरात्पप्रच्छुः ५ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

श्री भा प्र टी ४

विविदिषितानर्थान्पृच्छन्तस्तस्य सर्वविषयज्ञानातिशयमाहुः त्वयेति त्रिभिः श्लोकैः इतिहासो महाभारतादिः
तत्सहितानि न केवलमधीतानि अपि त्वाख्यातान्यपि आख्यातानि च उत अपि यानि धर्मशास्त्राणि
तान्यपि ६ किंच यानीत्यादि विदां विदुषां मध्ये श्रेष्ठः व्यासः यानि वेद परावरं सगुणनिर्गुणब्रह्म तद्वि
विदंतीति तथा ७ वेत्थ ज्ञातवानसि सौम्य हे साधो तेषामनुग्रहात् तत्त्वतो ज्ञाने हेतुमाह ब्रूयुरिति स्निग्ध
स्य प्रेमवतः उत अपि गुह्यं रहस्यमपि गुरवो ब्रूयुरेव ८ अंजसा अग्र्यार्जवेन प्रकारेण एकान्ततः श्रेयः अव्यभिचारि श्रेयः

ऋषय ऊचुः त्वया खलु पुराणानि सेतिहासानि चानघ आख्यातान्यप्यधीतानि धर्मशास्त्रा
णि यान्युत ६ यानि वेद विदां श्रेष्ठो भगवान्बादरायणः अन्ये च मुनयः सूत परावरविदो विदुः
वेत्थ त्वं सौम्य तत्सर्वं तत्त्वतस्तदनुग्रहात् ब्रूयुः स्निग्धस्य शिष्यस्य गुरवो गुह्यमप्युत ८ तत्र
तत्राञ्जसायुष्मन्भवता यद्विनिश्चितं पुंसामेकान्ततः श्रेयस्तन्नः शंसितुमर्हसि ९ प्रायेणा
ल्पायुषः सभ्य कलावस्मिन्युगे जनाः मन्दाः सुमन्दमतयो मन्दभाग्या ह्युपद्रुताः १० भूरीणि
भूरिकर्माणि श्रोतव्यानि विभागशः अतः साधोऽत्र यत्सारं समुद्धृत्य मनीषया ॥ ब्रूहि नः श्र
द्दधानानां येनात्मा संप्रसीदति सूत जानासि भद्रं ते भगवान्सात्वतां पतिः १२

साधनं ९ अन्येन त्वधुना कालेन बहुशास्त्रश्रवणादिभिर्विनिश्चयं कर्तुं न संभवतीत्याहुः प्रायेणेति १० स
भ्य साधो अस्मिन्युगे कलौ अल्पायुषो जनाः तत्रापि मन्दाः अलसाः तत्रापि सुमन्दमतयः तत्रापि मंद
भाग्या विघ्नाकुलाः तत्रापि उपद्रुता रोगादिभिः १० न च बहुशास्त्रश्रवणेनापि तावत्फलसिद्धिरित्या
हुः भूरीणि कर्माणि येषु यानि येषु तानि समुद्धृत्य यथावदुद्धृत्य येन येनोद्धृतवचनेन आत्मा बुद्धिः संप्र

४

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

4A

अभ्रांतं सूत जानासि इति पंचभिः भद्रं ते इत्यौत्सुक्येनाशीर्वादः भगवान्निरतिशयैश्वर्यादिगुणः सात्व
तां सत्कुलेन सम्यक् मूर्तिर्भगवान् उपास्यते यया विद्यत एषामिति सात्वता भक्ताः स्वार्थे अण् सात्वतां वा
यस्मादिवत. तस्य वा अवतारमाधोतद्देवं सात्वता इति भवति तेषां पतिः पालकः यस्यार्थे विशेषस्य विकी
र्षया वसुदेवस्य भार्यायां देवक्यां जातः अगादेहसूतत्वाँ वर्णयितुं अर्हसि सामान्यास्त्राव यस्याव
तारो भूतानां क्षेमाय पालनाय भवाय समृद्धये ।१२।१३ तत्प्रभावमनुवर्णयंतं तद्यशः श्रवणे च
नारो भूतानां क्षेमाय पालनाय भवाय समृद्धये आपन्न इति त्रिभिः संसृतिमापन्नः प्राप्तः विवशोपि ततः संसृतेः अयहेतः यद्यतो ना
मस्मात् बिभेति आपन्नः इति त्रिभिः संसृतिमापन्नः प्राप्तः विवशोपि ततः संसृतेः
देवक्यां वसुदेवस्य जातो यस्य चिकीर्षया तन्नः शुश्रूषमाणानामर्हस्यंगानुवर्णितुं ।१३ यस्याव
तारो भूतानां क्षेमाय च भवाय च ।१३ आपन्नः संसृतिं घोरां यन्नाम विवशो गृणन् ततः सद्यो
विमुच्येत यद्बिभेति स्वयं भयं ।१४ यत्पादसंश्रयाः सूत मुनयः प्रशमायनाः सद्यः पुनंत्युप
स्पृष्टाः स्वर्धुन्यापोनुसेवया ।१५ कोवा भगवतस्तस्य पुण्यश्लोकेड्यकर्मणः शुद्धिकामो न शृ
णुयाद्यशः कलिमलापहं ।१६ तस्य कर्माण्युदाराणि परिगीतानि सूरिभिः ब्रूहि नः श्रद्दधाना
नां लीलया दधतः कलाः ।१७ अथाख्याहि हरेर्धीमन्नवतारकथाः शुभाः लीला विदधतः स्वैरमी
यः भयमपि स्वयं बिभेति ।१४ किंच यत्पादः संश्रयो येषां मननपरा प्रशमः अयनं वर्त्म आश्रयो वा येषां
ते मुनयः उपस्पृष्टाः सन्निधिमात्रेणाभिसेविताः सद्यः पुनंति स्वर्धुनी गंगा तस्या आपः यत्पादाद्निःसृताः
नत्वत्रैव वर्तिष्यंते अतस्तत्संबंधेन पुनंत्यापि अनुसेवया पावनेति न सद्य इति मुनीनां मुक्तोक्तिः ।१५
तत्पुण्यश्लोकैरीड्यानि स्तव्यानि कर्माणि यस्य तस्य यशः ।१६ अथेति च आनंतरे अवतारकथाः स्थित्यर्थं स
वन्नत्र स्वैरं यथेच्छया पालयवतारः तदा आश्रयाः कथाः स्वैरं लीलां कुर्वतः श्रीकृष्णावतारप्रयोजनेनैव न चरितय

ईश्वरस्यात्ममायया ।१८

शोपितात्मयं ।१८।४ अभ्रांतं तत्सयितिऽदाराणि महं तिविध एवमादीनि सूरिभिः नारादिभिः
कलावतारहारिदर्शी ।१।१८

श्री भाग प्र टीं ५

5

एवमेतत्कथनेन पुनरपि तत्तृप्तिरस्त्येव श्रोतुमिच्छंनः न चात्मनः तत्र तथाभावमावेदयंति वयंतिति योगमाया
दिभुत्वमाशमाः उद्गच्छति तेन मोयस्मात्तस्माउत्तमः तथाभूतः श्लोको यशो यस्य तस्य विक्रमे तु विशेषेणान
तृप्यामः अलमिति न समन्यामहे तत्र हेतुः यद्विक्रमं शृण्वतां यद्वा स्वेन तृप्यंतनामवयं तु नेति तत्र शाहस्या
त्वयः अयमर्थः देहाद्यल बुद्धिर्भवति उदराभरणेन वा रसमात्तानेन वा स्वादुविशेषाभावाद्वा न तु श्रु
णुतामित्यनेन श्रोत्रस्याकाशानान्नभरणमित्युक्तं रसज्ञानामित्यनेन वा ज्ञानतः पशुवत्तृप्तिरि
राकृता रसत्वेऽभावतावदुद्धमात्राभावेन तृप्तिं निराकरोति पदे पदे प्रतिक्षणं स्वादुतोऽपि स्वादु १९

वयं तु न वितृप्याम उत्तमश्लोकविक्रमे यच्छृण्वतां रसज्ञानां स्वादु स्वादु पदे पदे १९ कृतवान्कि
लवीर्याणि सहरामेण केशवः अतिमर्त्यानि भगवान्गूढः कपटमानवः २० कलिमागत
माज्ञाय क्षेत्रेऽस्मिन्वैष्णवे वयं आसीना दीर्घसत्रेण कथायां सक्षणा हरेः २१ त्वं नः संदर्शितो धात्रा
दुस्तरं निस्तितीर्षतां कलिं सत्वहरं पुंसां कर्णधार इवार्णवं २२ ब्रूहि योगेश्वरे कृष्णे ब्रह्मण्ये ध
र्मवर्मणि स्वां काष्ठामधुनोपेते धर्मः कं शरणं गतः २३ इति श्रीभागवते प्रथमस्कंधे प्रथमः १

अतः श्रीकृष्णचरितानि कथयेत्याशयेनाह कृतवानिति अतिमर्त्यानि अतिक्रांतानि गोवर्धनोद्धरणा
दीनि मनुष्येषु असंभावितानीत्यर्थः २० ननु यज्ञाध्यापनादिकमश्रवणं कृतपवश्रवणावकाशाः स्या
तत्राहुः कलिमागतं ज्ञात्वा नादृयाविसमपदं गत्वकाशाः दीर्घसत्रेण निमित्तेनासीना हरेः कथा
यां सक्षणाः कृतावसराः २१ अग्निहोत्रसमयेपलक्षितान्नमीश्वरेणोवसंपादितमिति अभिनंदति त्वमिति
कलिं निस्तर्तुमिच्छतां अर्णवं तितीर्षतां कर्णधारो नाविक इव २२ पुनः प्रश्नांतरं ब्रूहीति धर्मस्य वर्म
णि कवचवद्रक्षके स्वां काष्ठां मर्यादां स्वरूपमित्यर्थः अस्य चोत्तरं कृष्णे स्वधामोपगते
धर्मज्ञानादिभिः सहोत्ययेश्लोक २३ प्रथमस्कंधे प्रथमोध्यायः १

५

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

तरेवं प्रथमेऽध्याये षट् प्रश्ना मुनिभिः कृताः द्वितीये तु ततः सूतः चतुर्णामाह तेष्वथ विप्राणामिति एवं
भूतैः सम्यक्कृतप्रश्नैः सम्यक्हृष्टः रोमहर्षणस्य पुत्रः उग्रश्रवाः तेषां वचः प्रतिपूज्य सत्कृत्य प्रवक्तुमुपक्रान्तवान् प्र
वचनस्योपक्रमे गुरुदेवतानमस्कार इति तमाह त्रिभिः १ तत्र स्वगुरोः श्रीशुकस्य सर्वतन्मयत्वरितेनैव प्रणमन्नाह
यं प्रव्रजन्तं संन्यस्य गच्छन्तमनुपेतं मा उपनयनसंस्कारेति उपनयनार्थमनुपास्य तं यद्वा केनाप्यनुयेनैव गतमेका
किनमित्यर्थः तत्र हेतुः अपेतकृत्यं कृत्यशून्यं कर्ममार्गे प्रवर्तमानेनैष्ठिकमान् द्वैपायनः श्रीव्यासदेवः
विरहात्कातरो भीतः पुत्र इति [illegible] नेनाजुहाव आहूतवान् वृक्षादाह्वाने तन्मयतया पितृसंधिवार्थः तदा

व्यास उवाच इति संप्रश्नसंहृष्टो विप्राणां रौमहर्षणिः प्रतिपूज्य वचस्तेषां प्रवक्तुमुपचक्रमे १ सूत उ
वाच यं प्रव्रजन्तमनुपेतमपेतकृत्यं द्वैपायनो विरहकातर आजुहाव पुत्रेति तन्मयतया तरवोऽभिने
दुस्तं सर्वभूतहृदयं मुनिमानतोऽस्मि २ यः स्वानुभावमखिलश्रुतिसारमेकमध्यात्मदीपमतितिती
र्षतां तमोऽन्धं संसारिणां करुणयाह पुराणगुह्यं तं व्याससूनुमुपयामि गुरुं मुनीनां ३॥

तन्मयतया श्रीशुकदेवरूपतया तरवोऽभिनेदुः हस्ताः प्रत्युत्तरं चक्रुः(मुक्तं) वनेः पितुः स्नेहानुबंधपरिहाराय यो
हृत्तरूपेणोत्तरं दत्तवानित्यर्थः तं मुनिमानतोऽस्मि तन्मयतायामुपपादनाय विशेषणं सर्वभूतानां हृत्मनः
श्रयते योगबलेन प्रविशतीति सर्वभूतहृदयः तं २ कृपालुतां दर्शयन्नाह य इति अन्धं गाढं तमः संसाराख्यम्
तितर्तुमिच्छतां पुराणानां मध्ये गोप्यं तत्र हेतुः अनन्यत्वाद्विशिष्टं सामान्यतिस्रः निजः असाधारणः अनुभवः
प्रभावो यस्य तत्स्वानुभावं अखिलश्रुतीनां सारं एकमद्वितीयमनुपममित्यर्थः आत्मानं कार्यलक्षणसंघा
तमधिकृत्य वर्तमानमात्मतत्त्वमध्यात्मं तस्य दीपं साक्षात्प्रकाशकमुपयामि शरणं व्रजामि ३॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

6

श्री भाग॰ टी॰ ६

न पृच्छ्यतेनेन संसारमिति जयो ग्रंथः तं मुदीरयेदिति स्वयं तथोदीरयेन्न श्रन्यान्पौराणिकानुपपादयति ४
तेषां वचः प्रतिपूज्य इति यदुक्तं तत्प्रतिपूजनं करोति हे मुनयः साधु यथा भवति तथाहं पृष्टः यतो लो
कानां मंगलमेतत् यतः श्रीकृष्णविषयः संप्रश्नः कृतः सर्वशास्त्रार्थसारोद्धारप्रश्नस्यापि कृष्णपर्यवसा
नादेवमुक्तं ५ तत्र यत्पृष्टं सर्वशास्त्रसारमेकांतिकं श्रेयो ब्रूहीति तत्रोत्तरमाह स वै पुंसामिति श्रयम
र्थः धर्मो द्विविधः प्रवृत्तिलक्षणो निवृत्तिलक्षणश्च तत्र यः स्वर्गाद्यर्थः स प्रवृत्तिलक्षणः सोऽपरः यतस्तु
धर्मात् श्रवणादिलक्षणा भक्तिर्भवति स परो धर्मः स एवैकांतिकं श्रेय इति कथंभूता अहैतुकी हेतुः

ँ नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमं देवीं सरस्वतीं व्यासं ततो जयमुदीरयेत् ४ मुनयः साधु पृष्टो
ऽहं भवद्भिर्लोकमंगलं यत्कृतः कृष्णसंप्रश्नो येनात्मा सुप्रसीदति ५ स वै पुंसां परो धर्मो यतो भक्तिर
धोक्षजे अहैतुक्यप्रतिहता ययात्मा सुप्रसीदति ६ वासुदेवे भगवति भक्तियोगः प्रयोजितः जन
यत्याशु वैराग्यं ज्ञानं च यदहैतुकं ७ धर्मः स्वनुष्ठितः पुंसां विष्वक्सेनकथासु यः नोत्पादयेद्यदि रतिं
श्रम एव हि केवलं ८

फलानुसंधानं तद्रहिता अप्रतिहता विघ्नैरनभिभूता ६ ननु तन्मे वात्मानं वेदानु
वचनेन ब्राह्मणा विविदिषंति यज्ञेन दानेन तपसानाशकेनेत्यादिश्रुतिभ्यो धर्मस्य ज्ञानांगत्वं प्रसिद्धं तत्कु
तो भक्तिहेतुत्वमुच्यते सत्यं तत्तु भक्तिद्वारेणेत्याह वासुदेव इति अहैतुकं शुष्कतर्काद्यगोचरमौपनिषद
मित्यर्थः ७ व्यतिरेकमाह धर्म इति यो धर्म इति प्रसिद्धः स यदि विष्वक्सेनकथासु रतिं नोत्पादयेत् तर्हि स्वनु
ष्ठितोऽपि सन् श्रम एव श्रमो ज्ञेयः ननु मा तावत्स्यापि धर्मस्य श्रमत्वमस्त्वेवमत आह केवलं विफलश्रम इत्यर्थः
न चाल्पितत्वादिपि स्वर्गादिफलमित्याशंका एव कारेणोनिराकरोति त्वयि स्थितोऽपि ननु फलमित्यर्थः लिन्व ६

6A

स्तत्राप्यिस्वर्गादिफलमित्याशंक्य एवकारेण निराकरोति तायमुना न तत्फलमित्यर्थः ॥ नन्वत
थ्यर्हे वेवानुमीस्य यातिनः स्वर्गफलं भवतीत्यादि श्रुतेः न तत्फलस्य तायमुनामित्याशंक्याह द्विश्रा
द्वेवमाथयाति यथेह कर्मजितो लोकः क्षीयते एवमेवामुत्र पुण्यजितो लोकः क्षीयते इति तत्को सा
सूत्र ४ त्युग्रहीत याश्रुत्या तस्य प्रतिपादनात् ८ तदेवं श्रीहरिभक्तिद्वारा तदितरस्यैव श्रमप्याप्तमंनपर्य्यतः परोध
मेस्तुक्तं तस्यापकेविलेवस्मिन्नपि विश्वस्तु विरहामुत्रफलभोगवैराग्यं श्रेयस्तु समर्पितेषु धर्मस्यार्थः
फलं तस्य च कामः फलं तस्य चेन्द्रियप्रीतिः तत्प्रीतेश्च पुनरपि धर्मार्थादि परम्परेति ॥ यथाहुः धर्मादर्थ
श्च कामश्च स किमर्थं न सेव्यते इत्यादि तन्निराकरोति धर्मस्येति द्वाभ्यां आपवर्ग्यस्योक्तन्यायेनापवर्ग

धर्मः स्वनुष्ठितः पुंसां विष्वक्सेनकथासु यः नोत्पादयेद्यदि रतिं श्रम एव हि केवलं ८
धर्मस्य ह्यापवर्ग्यस्य नार्थोऽर्थायोपकल्पते नार्थस्य धर्मैकान्तस्य कामो लाभाय हि स्मृतः ९
कामस्य नेन्द्रियप्रीतिर्लाभो जीवेत यावता जीवस्य तत्त्वजिज्ञासा नार्थो यश्चेह कर्मभिः

पर्यन्तस्य श्रेयःफलत्वात् अर्थार्थो नोपकल्पते योग्यो न भवति तथार्थस्याप्येवंभूतधर्माव्यभिचारिणः का
मो लाभाय फलत्वाय न हि स्मृतो मुनिभिः ९ कामस्य विषयभोगस्येन्द्रियप्रीतिलाभः फलं न भवति
किं तु यावता जीवेत तावानेव कामस्य लाभः जीवनपर्यन्तं कामः सेव्य इत्यर्थः यदुक्तं आहारार्थं
कर्म कुर्यादनिन्द्यं कुर्यादाहारं प्राणसंधारणार्थं प्राणाः संधार्यास्तत्त्वजिज्ञासनार्थं तत्त्वं जिज्ञास्यं
येन भूयो न दुःखमिति जीवस्य जीवनस्य च पुनः कर्मानुष्ठानद्वारा कर्मभिर्यश्चेह प्रसिद्धः स्वर्गादि
रिह सोऽर्थो न भवति किं तु तत्त्वजिज्ञासैवेति १० ॥ ॥ श्रीराम ॥ श्रीराम ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

ननु वर्तते नित्यामानानाम धर्मं नित्यामेव ॥ ननु तत्त्वविदोपि विगीतवचना एव धर्मेपवहितत्वमिति केचि
त्तत्राह तत्त्वविदस्तु तदेव तत्त्वं वदंतीति किं तज्ज्ञानं नामाद्वयमिति क्षणिकविज्ञानपक्षं निवर्तयति
ननु तत्त्वविदोपि विगीतवचना एव नैवं तस्यैव तत्त्वस्य नामांतरैरभिधानमात्रमित्याह औपनिषदैर्ब्रह्मेति
हैरण्यगर्भैः परमात्मेति सात्वतैर्भगवानिति प्रतिपाद्यते ॥ तच्च तत्त्वं सम्यग्विचारयामकैर्वृक्षाद्यनेक
त्याह तत्त्वं श्रद्दधानाः ज्ञानवैराग्ययुक्तया यत्न श्रुतज्ञानं परोक्षं तच्च तत्त्वमात्मनि देहे क्षेत्रज्ञे पश्यंति किं तत्र आत्मा
नं परमात्मानं श्रुतेन वेदांतादिश्रवणेन गृहीतया श्रद्धयेति भक्तेर्दार्ढ्यं दर्शितं ॥१२ धर्मस्य फलं मुक्ति
वदंति तत्तत्त्वविदस्तत्त्वं यज्ज्ञानमद्वयं ब्रह्मेति परमात्मेति भगवानिति शब्द्यते ॥ तच्छ्रद्द
धाना मुनयो ज्ञानवैराग्ययुक्तया पश्यंत्यात्मनि चात्मानं भक्त्या श्रुतगृहीतया ॥१२ अतः
पुंभिर्द्विजश्रेष्ठा वर्णाश्रमविभागशः स्वनुष्ठितस्य धर्मस्य संसिद्धिर्हरितोषणं ॥१३ तस्मा
देकेन मनसा भगवान्सात्वतां पतिः श्रोतव्यः कीर्तितव्यश्च ध्येयः पूज्यश्च नित्यदा ॥१४ यदनुध्यासि
ना युक्ताः कर्मग्रंथिनिबंधनं छिंदंति कोविदास्तस्य को न कुर्यात्कथारतिं ॥१५ शुश्रूषोः श्रद्दधान
नाथे कामादिकमितीममर्थमुपपद्योपसंहरति अत इति हे द्विजश्रेष्ठाः हरितोषणं हरेराराधनं संसि
द्धिः फलं यस्माद्भक्तिविहीनो धर्मः केवलं श्रम एव तस्माद्भक्तिप्रधान एव धर्मोनुष्ठेय इत्याह तस्मादि
ति ॥१३ एकेन एकाग्रेण मनसा ॥१४ भक्तिरहितो धर्मः केवलं श्रम इति प्रपंचितं इदानीं भक्तेः मुक्तिफल
त्वं प्रपंचयति यदिति यस्यानुध्यानमेवासिः खड्गः तेन युक्ता विवेकिनः ग्रंथिमहंकारं निबध्नाति यत्कर्म तत्त
च्छिंदंति तस्य कथायां रतिं प्रीतिं को न कुर्यात् ॥१५ ननु सत्यमेवं कर्मनिर्मूलिनी श्रीहरिकथारतिस्तथा

नुधा २

7A

ततः वशृण्वतामिति पुण्ये श्रवणकीर्तने यस्य सः सतां सुहृत् हितकारी हृदि यान्यभद्राणि कामा
दिवासनास्तानि विधुनोति अस्य हृदयस्थः क्लिन्नतीत्यर्थः १७ ततश्च नष्टप्रायेष्विति सर्वाभद्रनाशस्य ज्ञानो
त्तरकालत्वात् प्रायग्रहणं भागवतानां श्रीभागवतशास्त्रस्य वा सेवया नैष्ठिकी निश्चला विक्षेपका
भावात् १८ रजस्तमसश्च ये च तत्प्रभवाभावाः कामादयः तैरनाविद्धं अनभिभूतं प्रसीदति उपशा
म्यति १९ भगवद्भक्तियोगतः प्रसन्नमनसः अत एव मुक्तसंगस्य २० ज्ञानफलमाह भिद्यत इति हृ

शृण्वतां स्वकथां कृष्णः पुण्यश्रवणकीर्तनः हृद्यंतस्थो ह्यभद्राणि विधुनोति सुहृत्सतां १७
नष्टप्रायेष्वभद्रेषु नित्यं भागवतसेवया भगवत्युत्तमश्लोके भक्तिर्भवति नैष्ठिकी १८ तदा रज
स्तमोभावाः कामलोभादयश्च ये चेत एतैरनाविद्धं स्थितं सत्त्वे प्रसीदति १९ एवं प्रसन्नमनसो
भगवद्भक्तियोगतः भगवत्तत्त्वविज्ञानं मुक्तसंगस्य जायते २० भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते स
र्वसंशयाः क्षीयन्ते चास्य कर्माणि दृष्ट एवात्मनीश्वरे २१ अतो वै कवयो नित्यं भक्तिं परमया
मुदा वासुदेवे भगवति कुर्वन्त्यात्मप्रसादिनी २२ सत्त्वं रजस्तम इति प्रकृतेर्गुणास्तैर्युक्तः परः
पुरुष एक इहास्य धत्ते स्थित्यादये हरिविरिंचिहरेति संज्ञाः श्रेयांसि तत्र खलु सत्त्वतनो

दयमेव ग्रन्थिः चिज्जडग्रन्थनरूपोऽहंकारः अत एव सर्वसंशयाः असंभावनादिरूपाः कर्माण्यनारब्धफ
लानि आत्मनि सर्वरूपभूते ईश्वरे दृष्टे एवकारेण ज्ञानानन्तरमेवेति दर्शयति अत्र सदाचारं दर्शयन्नुप
संहरति अत इति आत्मनः प्रसादिनीं मनःशोधिनीं वासुदेवे भक्तिं कुर्वन्तीति भजनीयविशेषमाह
ष्ठितः २२ तदेवोपपादयति ब्रह्मादीनां त्रयाणामेकात्मत्वेऽपि वासुदेवस्याधिक्यमाह सत्त्वमिति २३

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

8

श्री भाग धरी ८

यद्यप्येक एव परः पुमानस्य विश्वस्य स्थित्यादये स्थितिसृष्टिप्रलयार्थं संज्ञाः केवलं भिन्ना धत्ते इह विवि
तिविहरतीति वक्तुमेवं निर्देशः तत्र तेषां मध्ये श्रेयांसि शुभफलानि सत्वतनोर्वासुदेवात्स्युः २३ उपा
धिविशेषेण फलवैशिष्ट्यं दृष्टान्तेनाह पार्थिवात्प्रवृत्तिप्रकाशरहितात् दारुणः काष्ठाद्धूमः प्र
वृत्तिस्वभावस्त्रयीमयो वेदोक्तकर्मप्रवर्तकः ईषत्कर्मप्रत्यासत्तेः तस्मादप्यग्निस्त्रयीमयः साक्षात्कर्मसा
धनत्वात् एवं तमसः सकाशाद्रजः रजसः सकाशात्सत्वं ब्रह्मदर्शनं ब्रह्मप्रकाशकं तु पार्थिवेन लया
त्मकत्वात्तमसः सकाशाद्रजसः सोऽप्याधिकत्वाद्धेतुत्वेन किंचिद्ब्रह्मदर्शनप्रत्यासत्तिमात्रमुक्तं न तु सर्व

पार्थिवाद्दारुणो धूमस्तस्मादग्निस्त्रयीमयः तमसस्तु रजस्तस्मात्सत्वं यद्ब्रह्मदर्शनं २४ भेजि
रे मुनयोऽथाग्रे भगवन्तमधोक्षजं सत्वं विशुद्धं क्षेमाय कल्पन्ते येऽनु तानिह २५ मुमुक्षवो घोर
रूपान्हित्वा भूतपतीनथ नारायणकलाः शान्ताः भजन्ति ह्यनसूयवः २६ रजस्तमःप्रकृतयः
समशीला भजन्ति हि पितृभूतप्रजेशादीन् श्रियैश्वर्यप्रजेप्सवः २७ ॥

धात्तत्प्रकाशकत्वं विक्षेपकत्वात् एवमेतस्मात्ताद्ब्रह्मदर्शनं भगवतः सत्वगुणोपाधीनां ब्रह्मादीनामपि य
थोत्तरं वैशिष्ट्यमिति भावः २४ वासुदेवभक्तौ पूर्वाचारं प्रमाणयति भेजिर इति अथो तां हेतोरग्रे पुरा विशु
द्धसत्वमूर्त्तिं भगवन्तमधोक्षजं अतो ये तानेवानुवर्तन्ते ते इह संसारे क्षेमाय कल्पन्ते २५ ननु अन्यानपि केचि
द्भजन्तो दृश्यन्ते सत्यं मुमुक्षवस्तु तान्न भजन्ति किन्तु सकामा एवेत्याह मुमुक्षव इति द्वाभ्यां भूतपतीनिति
पितृप्रजेशादीनामुपलक्षणं अनसूयवो देवतान्तरानिन्दकाः सन्तः २६ रजस्तमसी प्रकृतिः स्वभावो ये ८
षां ते अत एव पितृभूतादिभिः समं शीलं येषां ते श्रिया सहैश्वर्यं प्रजाश्चेप्सन्तीति तथा ते २७ ॥

8A

मोक्षपरत्वाद्धमुख्यो भजनीय इत्युक्तं सर्वेषां शास्त्रतात्पर्यगोचरत्वादपीत्याह द्वाभ्यां वासुदेवः परः ता-
त्पर्यगोचरो येषां ते ननु वेदा मखपरा दृश्यंते इत्याशंक्य तेपि तदाराधनार्थत्वात् तत्परा एव इत्युक्तं
योगा योगशास्त्राणि तेषामप्यासनप्राणायामादिक्रियापरत्वमाशंक्य तासामपि तत्प्राप्त्युपाय-
त्वेन तत्परत्वमुक्तं २८ ज्ञानं ज्ञानशास्त्रं ननु तत्तु ज्ञानपरमेवेत्याशंक्य ज्ञानस्यापि तत्परत्वमुक्तं तपोत्र
ज्ञानं धर्मो धर्मशास्त्रं दानव्रतादिविषयं ननु तत्स्वर्गपरमित्याशंक्य गम्यत इति गतिः तत्स्वर्गादि
फलं सोपि तदानंदांशरूपत्वात्तत्परैवेत्युक्तं यद्वा वेद इत्यनेनैव तन्मूलानां सर्वेषामपि वासु-

वासुदेवपरा वेदा वासुदेवपरा मखाः वासुदेवपरा योगा वासुदेवपराः क्रियाः २८ वासुदेव
परं ज्ञानं वासुदेवपरं तपः वासुदेवपरो धर्मो वासुदेवपरा गतिः २९ स एवेदं ससर्जाग्रे भगवाना
त्ममायया सदसद्रूपया चासौ गुणमय्या गुणो विभुः ३० तया विलसितेष्वेषु गुणेषु गुण
वानिव अंतःप्रविष्ट आभाति विज्ञानेन विजृंभितः ३१ ॥ देवपरत्वमुक्तं ननु तेषां मखा

योगक्रियादीनां नानार्थपरत्वात्कृतदेकपरत्वमित्याशंक्य मखादीनामपि तत्परत्वमित्युक्तमिति
द्रष्टव्यं २९ ननु जगत्सर्गप्रवेशनियमनादिविलासयुक्ते वस्तुनि ब्रह्मणि सर्वेषां शास्त्रसमन्वयो दृश्य-
ते कथं वासुदेवपरत्वं सर्वस्येत्याह स एवेति चतुर्भिः एतैरेव श्लोकैस्तस्य कर्माण्युदाराणि ब्रूहीति प्र-
मुक्तं श्नस्योत्तरं सदसद्रूपया कार्यकारणात्मिकया गुणाश्चैतन्वयः स्वतो निर्गुणोपि सन्नित्यर्थः ३०
भगवतो जगत्कारणत्वमुक्तं प्रवेशनियमन तत्तल्लीला माह तयेति विलसितेष्वेषु गुणेषु स्वका-
र्यादिष्वंतः प्रविष्टः सन् गुणवानिव मद्धीना एते गुणा इत्यभिमानवानिव न तु वस्तुतस्तथा यतो

विज्ञानेन विजृंभमाणानिर्गुणोमितः ३१ ।

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

श्री
भाप्र
टीं ४

वद्रूपवलीलामाहयथेति स्वयोनिषुस्वाभिव्यंजकेषुअवहितोनिहितः विश्वात्मापुमान्परमेश्वरोभूते
षुप्राणिषुतथाभिन्नोपिप्रतियोनिनानोनानात्मवदुपलभ्यते ३२ एवंतद्रूपेणभोगलीलामाह असौआ
विर्भूतसूक्ष्माणिवेंद्रियाणिवात्माचमनस्तैः स्वनिर्मितेषुभूतेषुविविधभुङ्क्तेभोगेस्वातंत्र्यंदर्शयतितद्गु
णांस्ततत्तद्रूपाविषयानितिक्रियाभुंक्तेभोजयतीतिवि ... णयेवान्वयः पालयतीतिवातद्गमनेपद्मा
वंभुंजीवनेइतिस्मरणात् ३३ इदानींसत्तनामासीतिश्लोकांतरमाह भावयतिपालयतिपतन्नुसत्त्वेनाव
तारमात्राधारणाप्रयोजनं विशेषतः कुलावतारस्यक्रतोस्तुतोवक्ष्यतिलोकभावनः लोककर्तादेवा

यथाह्यवहितोवह्निर्दारुष्वेकःस्वयोनिषु नानेवभातिविश्वात्माभूतेषुचतथापुमान् ३२ अ
सौगुणमयैर्भावैर्भूतसूक्ष्मेंद्रियात्मभिः स्वनिर्मितेषुनिर्विष्टोभुंक्तेभूतेषुतद्गुणान् ३३ भाव
यत्येषसत्त्वेनलोकान्वैलोकभावनः लीलावतारानुरतोदेवतिर्यङ्नरादिषु ३४ इतिश्रीभागव
तेप्रथमस्कंधेद्वितीयोध्यायः २ सूतउवाच जगृहेपौरुषंरूपंभगवान्महदादिभिः संभूतंषोडश
कलमादौलोकसिसृक्षया १

दिषुयेलीलावताराःतेष्वनुरक्तः ३४ इतिश्रीभावार्थदीपिकायांप्रथमेद्वितीयोध्यायः २ अवतारक
था कुमारादिप्रश्नोत्तरीयत्नत्रयाभिधायपुरुषाद्यवतारोक्त्यानन्तरचारित्रवर्णनैः षडके अथाख्याहि
हरेर्धीमन्नवतारकथाःशुभाइतितत्रउत्तरमनेननानावतारानन्नुक्रमिष्यन्प्रथमंपुरुषावतारमाह जगृहेइ
तिपंचभिःमहदादिभिर्महदहंकारपंचतन्मात्रैरेकादशेंद्रियाणिपंचमहाभूतानीतिषोडशकलाश्रयाय
तिपंचभिःमहदादिभिर्निमित्तंपंचभूतानि तथापिविराट्जीवांतर्यामित्वेनभगवतोविराड्रूपेणोपासनार्थं
मिन् ननुयद्यपिभगवद्विग्रहोनैवंभूतः तथापिविराड्जीवांतर्यामिणोभगवतोविराड्रूपेणोपासनार्थं

[illegible] ८

9A

कोसौ भगवानित्यपेक्षायां तं विशिनष्टि यस्येत्यंभसि एकार्णवे शयानस्य विश्वं तस्य तत्र योगः
समाधिः तद्रूपां निद्रां विस्तारयतस्तस्य नाभिरेव हृदः तस्मिन्यदंबुजं तस्मात्सकाशाद्ब्रह्मासीत्तत्र
भूतपाद्येकल्पेयोरूपंरूपंनशृद्दे २ कीदृशं तद्रूपं तदाह यस्येति ननु कीदृशो विग्रहस्तस्य योंभसि शे
ते तमत्राह तत्तस्य भगवतो रूपं विशुद्धं सत्त्वं प्रत्यक्षमभिन्नं प्रतपवोर्जितं निरतिशयं सत्त्वं परं च्छ्रेया
गिनां प्रत्यक्षमित्याह पश्यंतीति ३ अदभ्रं अनल्पं ज्ञानात्मकं यच्चक्षुस्तेन सहस्रमपरिमिता

यस्यांभसि शयानस्य योगनिद्रां वितन्वतः नाभिहृदांबुजादासीद्ब्रह्मा विश्वसृजां पतिः २
यस्यावयवसंस्थानैः कल्पितो लोकविस्तरः तद्वै भगवतो रूपं विशुद्धं सत्त्वमूर्जितं ३ पश्यं
त्यदो रूपमदभ्रचक्षुषा सहस्रपादोरुभुजाननाद्भुतं सहस्रमूर्धश्रवणाक्षिनासिकं सहस्र
मौल्यंबरकुंडलोल्लसत् ४ एतन्नानावताराणां निधानं बीजमव्ययं यस्यांशांशेन सृज्यं
ते देवतिर्यङ्नरादयः ५ ॥

नियानि पादादीनि तैरद्भुतं सहस्रं मूर्धादयो यस्मिंस्तत्सहस्राणि मौल्यादीनि तैरुल्लसच्छोभमानं ४
एतच्च क्रूरस्थं न तु स्यावतारवदाविर्भावतिरोभाववदित्याह एतदिति नानावताराणां रूपाणि निधीयंते। न्न
स्मिन्निति निधानं कार्यावसाने प्रवेशस्थानमित्यर्थः बीजमुद्गमस्थानं बीजत्वेपि नो बीजवत्तुल्यं
किं तत्र यस्य न केवलमवताराणामेव बीजं किंतु सर्वप्राणिनामित्याह यस्यांशो ब्रह्मा तस्यांशेन

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

श्री भाग टी० १०

सनत्कुमाराद्यवतारांस्तच्चरितं चाह स एवेति कौमारस्सर्गः प्राजापत्यो मानवः इत्यादीनि सर्गविशेष
नामानि यैः पौरुषं रूपं गृहीत्वा स एव देवः कौमाराख्यं सर्गमाश्रितः सन् ब्रह्मा ब्राह्मणो भूत्वा ब्रह्मचर्यं च
चार प्रथमद्वितीयादिष्वखंडितमिदं यथा चापदतया ६ अस्य विश्वस्य भवायोद्भवाय महीमुद्धरिष्यन्निति
कर्मोक्तिः एवं सर्वत्रावतारकर्म चोक्तमित्यनुसंधेयं ७ नारदावतारमाह तृतीयमिति ऋषिसर्गमु
पेत्य तत्र देवर्षित्वमुपेत्य अयमर्थः सात्वतं वैष्णवं तंत्रं पांचरात्रागमम् आचष्ट उक्तवान् यतस्तेनाभिगीतं कर्म
बंधहेतुर्नैव भवति तानि कर्माणि तेषां भावो नैष्कर्म्यं कर्मणामेव मोचकत्वं यतो भवति तदाचष्ट इत्यर्थः

स एव प्रथमं देवः कौमारं सर्गमाश्रितः चचार दुश्चरं ब्रह्मा ब्रह्मचर्यमखंडितं ६ द्वितीयं तु भ
वायास्य रसातलगतां महीं उद्धरिष्यन्नुपादत्त यज्ञेशः सौकरं वपुः ७ तृतीयमृषिसर्गं वै
देवर्षित्वमुपेत्य सः तंत्रं सात्वतमाचष्ट नैष्कर्म्यं कर्मणां यतः ८ तुर्ये धर्मकलासर्गे नरनारा
यणावृषी भूत्वात्मोपशमोपेतमकरोद्दुश्चरं तपः ९ पंचमः कपिलो नाम सिद्धेशः कालविप्लु
तं प्रोवाचासुरये सांख्यं तत्त्वग्रामविनिर्णयं १० षष्ठमत्रेरपत्यत्वं वृतः प्राप्तोऽनसूयया

तुर्येऽवतारे धर्मस्य भार्यायाः कलाया (आन्वीक्षिकीमलर्काय प्रह्लादादिभ्य ऊचिवान् ॥ र्गेत्यर्थः अथो
वा पृथगात्मनो यत्वाद्द्वाविति स्वकौ तेः तस्याः सर्गे ऋषिर्भूत्वा तप एकावतारत्वं दर्शयति ९ कपिलावता
रमाह पंचम इति आसुरये नाम्ने ब्राह्मणाय तत्त्वानां ग्रामस्य संघस्य निर्णीयाय यस्मिं स्तत्सांख्यं १० द
त्तात्रेयावतारमाह षष्ठ इति अत्रेरपत्यत्वं तेनैव वृतः सन् प्राप्तः अत्रेरपत्यमभिकांक्षतः आह तुष्ट इति व
द्गमाराधनात् कथं प्राप्तोऽनसूयया मत्सदृशमपत्यमिष्टमामेवापत्यं हृतवानिति दोषदृष्टिमकुर्वन्नित्र

॥ आन्वीक्षिकीमात्मविद्यां प्रह्लादादिभ्यश्च ॥

10A

यज्ञावतारमाह ततइति सयज्ञोयामाद्यैः स्वैरेवपुत्रैर्यामानामदेवास्तदाद्यैः सहस्वायंभुवंनाममन्वंत
रंयात्पालितवान् ततः स्वयमिंद्रोभूदित्यर्थः १२ ऋषभावतारमाह अष्टमेतिसर्वाश्रमनमस्कृतमंत्या
श्रमंपारमहंस्यंवर्त्मधीराणांदर्शयन्नाभेराग्नीध्रपुत्रात्‌ऋषभोजातः १३ पार्थिवंवपुः राजदेहं पृ
थुरूपंपाठांतरेपृथोरिदंपार्थिवं ओषधीर्विप्रुपलदाताइमांपृथिवींसर्वाणिवस्तूनिदुग्धवान्सगा

ततःसप्तमआकूत्यांरुचेर्यज्ञोभ्यजायत सयामाद्यैःसुरगणैरपात्स्वायंभुवांतरं १२ अष्टमे
मेरुदेव्यांतुनाभेर्जातउरुक्रमः दर्शयन्वर्त्मधीराणांसर्वाश्रमनमस्कृतं १३ ऋषिभिर्याचि
तोभेजेनवमंपार्थिवंवपुः दुग्धेमामोषधीर्विप्रास्तेनायंसउशत्तमः १४ रूपंसजगृहेमा
त्स्यंचाक्षुषोदधिसंप्लवे नाव्यारोप्यमहीमय्यामपाद्वैवस्वतंमनुं १५ सुरासुराणामु
दधिंमथ्नतांमंदराचले दध्रेकमठरूपेणपृष्ठएकादशे
विभुः १६ ॥

दोहहेतेनसोयमवतारउशत्तमःकमनीयतमःव
साभावस्त्वार्थः हेविप्रास्तेनपृथ्वी
शाकांतावित्यस्मात् १४ मत्स्यावतारमाहरूपमितिचाक्षुषमन्वंतरेयउदधिसंप्लवःतस्मिन्नप्यपि
मन्वंतरावसानेप्रलयोनास्ति तथापिकेनचित्कौतुकेनसत्यव्रतायमायादर्शिता यथाःकोरेमार्कं
डेयायेतिद्रष्टव्यंमहीमय्यां नाविनौकारूपायांमह्यामित्यर्थः अपाद्रक्षितवान्वैवस्वतमितिभा
विनीसंज्ञा १५ कूर्मावतारमाहसुरेतिकमठःकूर्मःतद्रूपेणैकादशोवतारेविभुर्दध्रेदधार १६

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

श्री
भाग
टी०
११

धान्वंतर्यवतारमाह धान्वंतरमिति धान्वंतरं धन्वंतरिरूपं द्वादशमं मादिभ्योगात्स्वार्थः त्रयोदशमेव रूपं
न चैतेन समहदर्शी धातृस्रपाययदित्यग्रसुधामित्यध्याहारः मोहिन्याख्यस्त्रिया रूपेणान्यांश्चासुरान्मोहयन्
नु धान्वंतरीरूपेणामृतमानीय मोहिन्या पाययदित्यर्थः १७ नृसिंहावतारमाह चतुर्दशमिति नारसिं
हस्य रूपं बिभ्रत् एरकेनिग्रथितृणं १८ वामनावतारमाह पंचदशमिति छलेनामदं वामयतीति वाम
नरूपं कृत्स्नं वाग्रत्वादत्स्नः तस्माद्दैत्यक्रियग्रहीतुमिच्छुः १९ परशुरामावतारमाह अवतारइति त्रिःत्रि

धान्वंतरं द्वादशमं त्रयोदशममेव च अपाययत्सुरानन्यान्मोहिन्या मोहयत्स्त्रिया १७ चतुर्दशं
नारसिंहं बिभ्रद्दैत्येंद्रमूर्जितं ददारकरजैर्वक्षस्येरकां कटकृद्यथा १८ पंचदशं वामनकं कृत्वा
गादध्वरं बलेः पदत्रयं याचमानः प्रत्यादित्सुस्त्रिविष्टपं १९ अवतारे षोडशमे पश्यन्ब्रह्म
द्रुहो नृपान् त्रिःसप्तकृत्वः कुपितो निःक्षत्रामकरोन्महीं २० ततः सप्तदशे जातः सत्यवत्यां
पराशरात् चक्रे वेदतरोः शाखा दृष्ट्वा पुंसोऽल्पमेधसः २१ नरदेवत्वमापन्नः सुरकार्यचिकीर्ष
या समुद्रनिग्रहादीनि चक्रे वीर्याण्यतः परं २२ एकोनविंशे विंशतिमे वृष्णिषु प्राप्य जन्मनी
रामकृष्णाविति भुवो भगवानहरद्भरं २३ ततः कलौ संप्रवृत्ते संमोहाय सुरद्विषां बुद्धो नाम्ना
जिनसुतः कीकटेषु भविष्यति २४

तं यद्यो भवति त्वयम सवारानेकविंशतिवारानित्यर्थः २० व्यासा-
वतारमाह तत इति अल्पमेधसोऽल्पप्रज्ञान्पुंसो दृष्ट्वा तदनुग्रहार्थं शाखावेदस्य चक्रे रामावतारमाह नरदेवत्व
राजरूपेण प्राप्तः सन् २२ अतः परं षोडशो रामकृष्णावतारमाह विंशतितम इति वक्तव्ये तकारलो
पः छंदोनुरोधेन रामकृष्णाविति एवं जन्मनी प्राप्य २३ अजिनस्य सुतः जिनसुत इति पाठे जिनः स एव

77A

कल्क्यवतारमाह युगसंध्यायां कलेरंते विष्णुयशसो ब्राह्मणात्सकाशाज्जनिता जनिष्यते अत्र च सर्वसंग्रहा
र्थमाह अवतारा इति २५ असंख्येयत्वे दृष्टांतः यथेति अविदासिनः ऽपक्षयशून्यात्सरस उपक्षयेयस्मात्
सरसः सकाशात्कुल्याः स्वल्पप्रवाहाः २६ विभूतीराह ऋषय इति तत्र च विशेषमाह एते चेति पुंसः परमेश्वर
स्यैकैकदेशाः केचित्कलाः विभूतयः अत्र मत्स्यादीनामवतारत्वेन सर्वज्ञत्वसर्वशक्तित्वेपि यथोपयोग
मेव ज्ञानक्रियाशक्त्याविष्करणं कुमारनारदादिषु यथोपयोगमंशकलावेशः पृथ्वादिषु शक्त्यावेशः

अथासौ युगसंध्यायां दस्युप्रायेषु राजसु जनिता विष्णुयशसो नाम्ना कल्किर्जगत्पतिः २५ अ
वतारा ह्यसंख्येया हरेः सत्त्वनिधेर्द्विजाः यथाविदासिनः कुल्याः सरसः स्युः सहस्रशः २६ ऋ
षयो मनवो देवा मनुपुत्रा महौजसः कलाः सर्वे हरेरेव सप्रजापतयस्तथा २७ एते चांशकलाः
पुंसः कृष्णस्तु भगवान्स्वयं इंद्रारिव्याकुलं लोकं मृडयंति युगे युगे २८ जन्म गुह्यं भगवतो य
एतत्प्रयतो नरः सायं प्रातर्गृणन्भक्त्या दुःखग्रामाद्विमुच्यते २९

कृष्णस्तु भगवान्साक्षान्नारायण एवाविर्भूतः सर्वशक्तित्वात् सर्वेषां प्रयोजनमाह इंद्रारयो दैत्यास्तैर्व्या
कुलमुपद्रुतं लोकं मृडयंति सुखयंति २८ एतत्कीर्तनफलमाह जन्मेति गुह्यमतिरहस्यं जन्म प्रयतः
शुचिः सन् दुःखग्रामात्संसारान्मुच्यते इत्युक्ते तत्र कथं देहद्वयसंबंधे सति तद्विमुक्तिर्विद्याशक्त्या देहद्व
यसंबंधस्य भगवन्मायोपाध्याः अविद्याविलसितत्वात् तच्छ्रवणादिजनितविद्यया तन्निवृत्तिरुपपद्यते
इत्याशयेनाह एतदिति पंचभिः २९ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

श्री
भाग
टी.
१२

अरूपस्याविवेकरमस्यात्मनोजीवस्यैनस्थूलंरूपंशरीरंभगवतोयामायातस्यागुणैर्महदादिरूपैर्विर
चितंकृतात्मनिश्रात्मस्थानेशरीरंकृतमित्यर्थः ३० कथमित्यपेक्षायांस्वरूपावरणेनतदध्यासइति
सदृष्टांतमाह यथावाश्राश्रितोमेघौघोनभसिआकाशेऽबुद्धिभिरारोपितः यथावापार्थिवोरेणु
रनिलेधूसरत्वादिस्थितिले एवंद्रष्टर्यात्मनिदृश्यत्वंदृश्यत्वादिधर्मकंशरीरमारोपितं ३१ अतःस्थूला
द्रूपात्परमन्यदपिरूपमारोपितमित्यनुषंगः कथंभूतंतत्यदव्यक्तंमसूलांनजातंइत्यतः अव्यूढगुणबृं
हितंव्यूढःकरचरणादिपरिणामः तयाअप्रविणाताअव्यूढागुणास्तैर्बृंहितंरचितंआकारविशे
षरहितत्वात्अव्यक्तमित्यर्थः एतदेवकुतइत्याह अदृष्टाश्रुतवस्तुत्वात्आकारविशेषवद्वस्तुभावात

एतद्रूपंभगवतोह्यरूपस्यचिदात्मनः मायागुणैर्विरचितंमहदादिभिरात्मनि ३० यथान
भसिमेघौघोरेणुर्वापार्थिवोनिले एवंद्रष्टरिदृश्यत्वमारोपितमबुद्धिभिः ३१ अतःपरंयदव्य
क्तमव्यूढगुणबृंहितं अदृष्टाश्रुतवस्तुत्वात्सजीवोयत्पुनर्भवः ३२ यत्रेमेसदसद्रूपेप्रतिषिद्धेस्व
संविदा अविद्ययात्मनिकृतेइतितद्ब्रह्मदर्शनं ३३ यद्येषोपरतादेवीमायावैशारदीमतिः
संपन्नएवेतिविदुर्म हिम्निस्वेमहीयते

यदेवाकारविशेषवद्वस्तुनरस्मदादिवद्दृश्यतेश्रूयतेवाइंद्रादिवदिदंतुनतथानहितस्यस्थूलस्येवकिंप्रमाणं
तत्राह सजीवोजीवोपाधिःजीवोजीवेननिष्क्रमेः जीवोजीवंविहायेत्यादौ जीवोपाधौलिंगदेहेजीव
शब्दप्रयोगात्जीवोपाधितयाकल्प्यतइत्यर्थः ननुस्थूलस्यैवभोगायतनत्वाज्जीवोपाधिरस्तु किमन्य
कल्पनयेत्यतआहयद्यस्मात्स्थूलात्पुनर्भवः पुनर्जन्मोत्क्रांतिगत्यादीनांतेनविनाऽसंभवादितिभावः ३२
एवमुपाधिद्वयमुक्त्वातदपवादेनजीवस्यब्रह्मतामाह यत्रयदेमेस्थूलसूक्ष्मेरूपेस्वसंविदास्वरूपसम्य

क्ज्ञानेनप्रतिषिद्धेभवतः ज्ञानेनप्रतिषिद्धत्वेनमेवहेतुमाह अविद्ययात्मनि
कृतेइतिहेतुः नतुस्वतस्तदाजीवोब्रह्मैवभवतीत्यर्थः कथंभूतंदर्शनंज्ञानैकस्वरूपं ३३ १२

तथापि भगवन्मायायाः संसृतिकारणत्वाविद्यमानत्वात्कथं ब्रह्मतातत्राह यदीति असंदेहे संदेहवचनं
यदि वेदाः प्रमाणास्युर्वातिवनैवेशारदी विशारदः सर्वज्ञ ईश्वरः तदीया देवी स्वभावचक्रेण क्रीडेनोप
वामायायद्युपरता भवति [illegible] किमित्युपरता भवेत् तत्राह मतिर्विद्याऽश्रयं भावः यावदविद्यात्मना वर
णविक्षेपौ करोति तावन्नोपरमति यदा तु सैव विद्यारूपेण परिणता तदा सदसद्रूपं जीवोपाधिं दग्ध्वा
निरिंधनाग्निवत्स्वयमेवोपरमे[illegible]दिति तदा संपन्नो ब्रह्मस्वरूपं प्राप्त एवेति विदुस्तत्त्वज्ञाः किम २५
तोऽयं सुखस्वभावोऽपि परमानंदस्वरूपे महीयते इत्यस्ते विराजते इत्यर्थः यथा जीवस्य जन्मादि मायया
एवमीश्वरस्यापि जन्मकर्मादि मायेत्याह एवमिति ३४ प्रकृतेः कर्माण्यकर्तुरजस्य जन्मानि हृत्प

एवं जन्मानि कर्माणि ह्यकर्तुरजनस्य च वर्णयंति स्म कवयो वेदगुह्यानि हृत्पतेः ३५ स वा
इदं विश्वममोघलीलः सृजत्यवत्यत्ति न सज्जतेऽस्मिन् भूतेषु चांतर्हित आत्मतंत्रः षाड्वर्गिकं
जिघ्रति षड्गुणेशः ३६ न चास्य कश्चिन्निपुणेन धातुरवैति जंतुः कुमनीष ऊतीः नामानि रू
पाणि मनोवचोभिः संतन्वतो नटचर्यामिवाज्ञः ३७ स वेद धातुः पदवीं परस्य दुरंतवीर्य
स्य रथांगपाणेः योऽमायया संततयानुवृत्त्या भजेत तत्पादसरोजगंधं ३८ ॥

तेरंतर्यामिणः ३५ तर्हि जीवादीश्वरस्य को विशेषः स्वतंत्र एव विशेष इत्याह स वा इति षाड्वर्गि
कं षडिंद्रियवर्गविषयं जिघ्रति दूरादेव गंधवहः गृह्णाति न तु सज्जते इत्यर्थः कुतः षड्गुणेशः षडिंद्रिय
नियंता ३६ ननु किमीश्वरस्य सृष्ट्यादिकर्मभिर्विषयभोगो वा तत्राह न चेति धातुर्जगद्विधातुरीश्व
रस्योतीरनेका लीलाः कुमनीषः कुबुद्धिर्निपुणेन तर्कादिकौशलेन नावैति जानाति मनसा रूपा
णि वचसा नामानि संतन्वतो निस्सारयतो वचोभिरिति बहुवचनं बहुत्वाभिप्रायेण मनोवचोभिः
संदेहनिवा ३७ भक्तस्तु कथं विजानातीत्याह स वेद इति अमायया अकौटिल्यभावेन संततयानि

13

श्री
भाग
टी
१३

भक्तिमार्गेणा प्रवृत्तानृषीनभिनंदति अथेति यतो भक्त एव भगवत्तत्त्वं जानाति अतो भगवंतः सर्वज्ञाः
भवंतो धन्याः कृतार्थाः कुतः यद्यस्मादित्थं प्रवर्तमाना वासुदेवे आत्मभावं मनोवृत्तिं कुर्वंति सर्वात्मकमे
कांतिकं यस्मिन्नात्मभावे सति भूयः परिवर्तो जन्ममरणाद्यावर्तो न भवति ३९ सूत्रवित्मेनतदाख्यं प्रश्नं एवं क
थयसीत्याह इदमिति ब्रह्मसंमितं सर्ववेदतुल्यं उत्तमश्लोकस्य चरितं यस्मिंस्तत् ऋषिः व्यासः ४० तत्स

अथेह धन्या भगवंत इत्थं यद्वासुदेवेऽखिललोकनाथे कुर्वंति सर्वात्मकमात्मभावं न यत्र भूयः
परिवर्त उग्रः ३९ इदं भागवतं नाम पुराणं ब्रह्मसंमितं उत्तमश्लोकचरितं चकार भगवानृ
षिः ४० निःश्रेयसाय लोकस्य धन्यं स्वस्त्ययनं महत् तदिदं ग्राहयामास सुतमात्मवतां वरं
४१ सर्ववेदेतिहासानां सारं सारं समुद्धृतं स तु संश्रावयामास महाराजं परीक्षितं ४२ प्रायोप
विष्टं गंगायां परीतं परमर्षिभिः कृष्णे स्वधामोपगते धर्मज्ञानादिभिः सह ४३ कलौ नष्टदृ
शामेष पुराणार्कोऽधुनोदितः तत्र कीर्तयतो विप्रा विप्रर्षेर्भूरितेजसः ४४ अहं चाध्यगमं तत्र
निविष्टस्तदनुग्रहात् सोऽहं वः श्रावयिष्यामि यथाधीतं यथामति ४५ इति श्रीभागवते
महापुराणे प्रथमस्कंधे तृतीयोऽध्यायः ३ ॥

स्वस्त्ययनं मंगलं तदिदमिति सुतं शुकं ४१ प्रायेणामरणपर्यंतमनाशकेनोपविष्टमिति वैराग्योक्तिः ४२
हे विप्रा विप्रर्षेः सकाशात् ४४ अध्यगमं ज्ञातवान् किं तत्र कीर्तयतस्तत्र निविष्टः श्रोतृत्वेनावस्थितः
यदा तु त्रिरभ्यासात् बोधः यथाधीतं न तु स्वमतिविलसितं तथापि यथामति स्वमत्यनुसारेण संक्षेपतः कथितं
विस्तारतः श्रावयिष्यामि ४५ ॥ इति श्रीभावार्थदीपिकायां प्रथमे तृतीयः ३ ॥ १३

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

13A

तेयैभागवतीं रेभकारणेनेनवर्णिते व्यासस्यापविनो षक्नुतपः प्रवचनादिभिः इत्येवं प्रसन्नतया श्रावयि
ष्यामीति श्रुत्वा तान्मुनीनां वहूनां मध्ये एकेन वक्तव्ये यो वृद्धः वृद्धेष्वपि वृद्ध एषः कुलपतिर्वर्गमुख्यः
तेष्वपि वृद्धश्रयो वहूचः ऋग्वेदी तेन वक्तव्यं श्रुत एवंभूतत्वात् शौनकोऽब्रवीत्। यद्यो कथामाह २ क
स्मिन्स्थाने केन हेतुनेति महाभारतादिधर्मशास्त्राणि कृतवतो मुनेरेतत्संहिताकरणे इत्यर्थः कृत इ
तिसावैविभक्तिकस्तसिः केन प्रवर्तित इत्यर्थः कस्मो व्यासः यदुके सततसंश्रावयामासेतितेन तत्र

व्यास उवाच इति ब्रुवाणं संस्तूय मुनीनां दीर्घसत्रिणां वृद्धः कुलपतिः सूतं बह्वृचः शौनको
ब्रवीत्। शौनकः सूत सूत महाभाग वद नो वदतां वर कथां भागवतीं पुण्यां यदाह भगवान्
शुकः २ कस्मिन्युगे प्रवृत्तेयं स्थाने वा केन हेतुना कुतः संचोदितः कृष्णः कृतवान्संहितां मु
निः ३ तस्य पुत्रो महायोगी समदृङ्निर्विकल्पकः एकांतमतिरुन्निद्रो गूढो मूढ इवेयते ४
दृष्ट्वानुयांतमृषिमात्मजमप्यनग्नं देव्यो ह्रिया परिदधुर्न सुतस्य चित्रं तद्वीक्ष्य पृच्छति मुनौ
जगदुस्तवास्ति स्त्रीपुंभिदा न तु सुतस्य विविक्तदृष्टेः ५ कथमालक्षितः पौरैः संप्राप्तः कुरुजां
गलान् उन्मत्तमूकजडवत्
वद्विचरन्गजसाह्वये ६

कस्य व्याख्यानादिके कथं चरितमिति प्रश्नेऽस्य प्रसंगो दासीनंदनाख्याहद्वाभ्यां तस्येति समदृक् समं
ब्रह्मेति पश्यतीति ब्रह्मैव निर्विकल्पकः स्वार्थे कः निरस्तभेदः किं चैकस्मिन्नेव तः समाधिर्यस्य एवंभूता
मतिर्यस्य सः यतउन्निद्रः मायाशयनादुद्बुद्धः या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति संयमीति स्मृतेः प्र
तपवगूढो प्रकृतो मूढ इव प्रतीयते ४ निर्विकल्पत्वं प्रपंचयति दृष्ट्वेति आत्मजे शुके प्रव्रजते श्र
यांतमनुगच्छंतमृषिं व्यासं प्रनग्नमपि दृष्ट्वा न लज्जाईं इत्यप्सरसो ह्रिया लज्जया वस्त्रपरीधाने

विक्षिप्तादेर्ह्रियश्च ५ एवंभूतोऽसौ कथमालक्षितो ज्ञातः कुरुजांगला
न्देशविशेषान् संप्राप्तः उन्मत्तो मनसा मूको विचरन् गजाह्वये हस्तिनापुरे
नामनगरे ... हस्तिनापुरे ...

कृतवंतः अनग्नमपि त्वनेनार्यांतं ... कृतं नग्नस्य पुत्रस्य गच्छतः सुतस्य
ह्रिया न परिदधुः तच्चित्रं वीक्ष्य स्त्रीपुंसमानितिभिदा भेदस्तवास्ति वि

किकारणं४

14

श्री भाप्र टी० ९५ आतांव्यासजन्मकथनपूर्वकंशुकजन्माह ९

प्रायोपवेश नं ४

एवंभूतेन मुनिना सह यत्र संवादे एषा सात्वती भागवती श्रुतिः संहिता ७ एतेस्याश्चर्याय नेवरकालम्य स्या
नावेदं तस्य तेक ग्रावस्या नंदुर्लभमित्याह स इति गोदोहनमात्रकालं प्रतीतेतदपि नभित्यर्थः किं त
तेषां गृहाश्रमिणां गृहं तीर्थीकुर्वन् तीर्थस्तीर्थं इव पवित्रीकुर्वन् तस्माद्देवं भूतानां च वक्तो त्वाश्चर्यं श्रोता
स्त्विच्छास्तमनीवाश्चर्ययुतेनः कथयेत्याह अभिमन्युसुतमिति पंचभिः गृणीहि कथय ९ स संप्रा
ट् चक्रवर्ती वेति वितर्के कस्य वा हेतोः कस्मात्कारणात् अधिराट् श्रियं अधिकाराश्चोश्रियं संपद

वावोस्तात्मसमर्पकोरस्या

कथं वा पांडवेयस्य राजर्षेर्मुनिना सह संवादः समभूत्तात यत्रैषा सात्वती श्रुतिः ७ स गोदो
हनमात्रं हि गृहेषु गृहमेधिनां अवेक्षते महाभागस्तीर्थीकुर्वंस्तदाश्रमं ८ अभिमन्युसुतं
सूत प्राहुर्भागवतोत्तमं तस्य जन्म महाश्चर्यं कर्माणि च गृणीहि नः ९ स सम्राट् कस्य वा
हेतोः पांडूनां मानवर्धनः प्रायोपविष्टो गंगायामनादृत्याधिराट् श्रियं १० नमंति यत्पा
दनिकेतमात्मनः शिवाय हानीय धनानि शत्रवः कथं स वीरः श्रियमंग दुस्त्यजां युवैषतो
त्स्रष्टुमहो सहासुभिः ११ शिवाय लोकस्य भवाय भूतये य उत्तमश्लोकपरायणा जनाः जी
वंति नात्मार्थमसौ पराश्रयं मुमोच निर्विद्य कुतः कलेवरं १२ तत्सर्वं नः समाचक्ष्व पृष्टो यदि

ह किंचन मन्ये त्वां विषये ८

म्नादृत्य १० यस्य पादनिकेतं चरणापीठं हस्तं धनान्यानीय शत्रवो नमंति श्रंगहेस्त युवा तत्रणप
वयस्वतपेन्नुव प्राणैसमात्मने परं असुभिः प्राणैः सह ११ किं तस्य किं धनादिभिरितिचेत्तत्राह लोकस्य
शिवाय सुखाय भवाय भूतये समृद्धये ये प्रवर्तते जीवंति न त्वात्मार्थं एवं सति सोयत्रा निर्विद्य विर
स्य अपि परस्य आश्रयं कलेवरं कुतो मुमोच न हि परोपजीवने स्वपं नृ कृमुचितमित्यर्थः यत्किंचन ९

छो सितं तत्सर्वमस्माकं समाचक्ष्व यद्यस्माद्वाचां विषये स्नातं पारंगतं त्वां मन्ये छां
दसादन्यत्र वैदिकव्यतिरेकेण त्रैकाणिकवान् १३ कस्मिन्युगे इत्यादिषु

१२

द्वापरे समनुप्राप्ते एकदेशतया हे तृतीये युगस्य पर्यये परिवर्ते वासव्यां सुपरिचरस्य वसोर्वीर्याज्जा-
तायां सत्यवत्यां योगी तानीत्यास्मो जातः १४ स सरस्वत्या उपस्पृश्य जले स्नानादिकं कृत्वेति शेषः आसीनो
बभूवेति शेषः विविक्तदेशे इत्यादि विविक्तैकान्तप्रार्थसुक्तं अनेनैव बदरिकाश्रमस्थानं सूचितं १५ तत्र स-
श्च युगधर्माणां व्यतिकरं वीक्ष्य सर्ववर्णाश्रमाणां यद्धितं तद्ध्याविति वृत्तीयेनान्वयः परावरज्ञे

द्वापरे समनुप्राप्ते तृतीये युगपर्यये जातः पराशराद्योगी वासव्यां कलया हरेः ॥१४॥
स कदाचित्सरस्वत्या उपस्पृश्य जलं शुचिः विविक्त एक आसीन उदिते रविमण्डले ॥१५॥ परावर-
ज्ञः स ऋषिः कालेनाव्यक्तरंहसा युगधर्मव्यतिकरं प्राप्तं भुवि युगे युगे ॥१६॥ भौतिकानां च
भावानां शक्तिह्रासं च तत्कृतं अश्रद्दधानान्निःसत्त्वान्दुर्मेधान्ह्रसितायुषः ॥१७॥ दुर्भगांश्च ज-
नान्वीक्ष्य मुनिर्दिव्येन चक्षुषा सर्ववर्णाश्रमाणां यद्दध्यौ हितममोघदृक् ॥१८॥ चातुर्होत्रं
कर्म शुद्धं प्रजानां वीक्ष्य वैदिकं व्यदधाद्यज्ञसंतत्यै वेदमेकं चतुर्विधं ॥१९॥ ऋग्यजुःसामाथर्वा-
ख्या वेदाश्चत्वार उद्धृताः इतिहासपुराणं च पंचमो वेद उच्यते ॥२०॥ तत्रर्ग्वेदधरः पैलः सामगो जै-
मिनिः कविः वैशंपायन एवैको निष्णातो यजुषामुत ॥२१॥ अथर्वांगिरसामासीत्सुमंतुर्दारुणो मु-
निः इतिहासपुराणानां पिता मे रोमहर्षणः ॥२२॥ त एत ऋषयो वेदं स्वं स्वं व्यस्यन्ननेकधा शि-

ज्ञः तेनानागतवित्प्रत्यक्षं हेयोपादेयस्य तेन कालेन युगधर्माणां व्यतिकरं संकरं प्राप्तं वीक्ष्येत्यन्वयः भुवि
युगे युगे १६ भौतिकानां शरीरादीनां तत्कृतं कालकृतं निःसत्त्वान् धैर्यशून्यान् दुर्मेधान् मंदमतीन्
ततश्च [illegible] चतुर्होतारस्तेषां [illegible] कर्म चातुर्होत्रं शुद्धिकरं यज्ञसंततये

श्री भाग॰ टी॰ १५

वेदद्रुमभागशः सोऽनन्तमाहृतएवेति येहर्वमात्मेधाविभिर्धार्यतेनतएव २४ किंचस्त्रीशूद्रद्विजबंधवःचैव।
लोकेषुधर्माःतेषांकर्मरूपेश्रेयसिश्रेयःसाधनेश्रेयएवंभवेत् २५ अतएवतेषांकृपयामुनिनाभार
ताख्यानंकृतं अनेनैवप्रकारेणसर्वात्मभिभूतानांश्रेयसिहिते २६ सर्वात्मकेनापिकर्मणानातिप्रसी
दद्धृदयंयस्यसः २७ चिन्ताप्रसक्तोहेतुंवितर्कयन्निदमुवाचसरस्वत्यास्तटे २८ मानिताःपूजिताःअनुशासनम्

तएववेदाद्रुमैर्धार्यतेपुरुषैर्यया एवंचकारभगवान्व्यासःकृपणवत्सलः २४ स्त्रीशूद्र
द्विजबंधूनांत्रयीनश्रुतिगोचरा कर्मश्रेयसिमूढानांश्रेयएवंभवेदिह २५ इतिभारतमा
ख्यानंकृपयामुनिनाकृतं एवंप्रवृत्तस्यसदाभूतानांश्रेयसिद्विजाः २६ सर्वात्मकेनापि
यदानातुष्यद्धृदयंततः नातिप्रसीदद्धृदयःसरस्वत्यास्तटेशुचौ २७ वितर्कयन्विविक्तस्थ
इदंचोवाचधर्मवित् धृतव्रतेनहिमयाछंदांसिगुरवोग्नयः २८ मानितानिर्व्यलीकेनगृ
हीतंचानुशासनं भारतव्यपदेशेनह्याम्नायार्थश्चदर्शितः २९ दृश्यतेयत्रधर्मादिस्त्रीशू
द्रादिभिरप्युत ३० अथापिवतमेदैह्योह्यात्माचैवात्मनाविभुः ३० असंपन्नइवाभातिब्रह्म
वर्चस्यसत्तमः किंवाभागवताधर्मानप्रायेणनिरूपिताः ३१ देहोदेहेभवआत्माजी
वस्तु ३१
वोवस्तुतोविभुःपरिपूर्णएवात्मनास्वेनरूपेणासंपन्नःनारायणस्यअप्राप्तइवाभातिब्रह्मवर्चसंअव
ण्णाध्यापनोत्कर्षस्तेनतेजः नवसाधवोब्रह्मवर्चस्यास्तेषुसत्तमोनिश्चेष्टोपियद्वा नकेवलमसंपन्नइ
वाभातिप्रसन्नब्रह्मवर्चसीब्रह्मवर्चस्वत्वादपिप्रसन्नइवाभातिपाठोनेकमनीयनमापिअसंपत्तौ

म१

15A

प्रायेण भूयसैव नहि ... त एव धर्मा अच्युतस्य प्रियाः ३१ खिलं न्यूनं खेदं प्राप्नुवतः कृष्णस्य व्यासस्या
प्रागुदाहृतं सरस्वतीतीरस्थं ३२ तं नारदं आगतं अभिज्ञाय सहसा प्रत्युत्थाय विधिवत्पूजयामास ३३ इ
ति श्रीभावार्थदीपिकायां प्रथमस्कन्धे चतुर्थः ४ पञ्चमे सर्वधर्मेभ्यो हरिकीर्तनगौरवं व्यासखिन्नप्रसादाय नारदेनो
परिदर्श्यते उपसमीपे आसीनं विप्रर्षिं बृहच्छ्रवा महायशाः स्मयन् ईषद्धसन्निव तेन स्वत्वप्रहर्षं सूचयति
ते यद्वा इदं त्वं न धिकारार्थं महतो महात्मनः विमुह्यतीति स्मयमानः १ शारीरः शरीराभिमानी आत्मा।
प्रियाः परमहंसानां त एव ह्यच्युतप्रियाः ३१ तस्यैवं खिलमात्मानं मन्यमानस्य खिद्यतः कृष्ण
स्य नारदोऽभ्यागादाश्रमं प्रागुदाहृतं ३२ तमभिज्ञाय सहसा प्रत्युत्थायागतं मुनिः पूजयामा
स विधिवन्नारदं सुरपूजितं ३३ इति श्रीभागवते प्रथमे चतुर्थोऽध्यायः ४ सूत उवाच अथ तं
सुखमासीनमुपासीनं बृहच्छ्रवाः देवर्षिः प्राह विप्रर्षिं वीणापाणिः स्मयन्निव १ नारद उवाच
पाराशर्य महाभाग भवतः कच्चिदात्मना परितुष्यति शारीर आत्मा मानस एव वा २ जिज्ञा
सितं सुसंपन्नमपि ते महदद्भुतं कृतवान्भारतं यस्त्वं सर्वार्थपरिबृंहितं ३ जिज्ञासितमधीतं च ब्र
ह्म यत्तत्सनातनं तथापि शोचस्यात्मानमकृतार्थ इव प्रभो ४ आत्मना तेन शारीरेण कच्चि
मतिमानस ४ त्किं परितुष्यति आत्मा मनोऽभिमानी तेन मनसा परितुष्यति कच्चिद्वा इति २ ते जिज्ञासितं ज्ञातुमिष्टं ध
र्मादि यत्तत्सर्वं सुसंपन्नं सम्यक् ज्ञातमपि शास्त्रादन्यूनं इति चेत्यर्थः अपि इति पाठे संबोधनं सपत्नीकेति
नः महदद्भुतं इति सर्वैः पुरुषार्थैः ... परिबृंहितं उपबृंहितं ३ किं च यत्सनातनं नित्यं परं ब्रह्म तच्च
त्वया जिज्ञासितं अधीतं अधिगतं प्राप्तमेवेत्यर्थः तथापि शोचसि तत्किमर्थमिति शेषः ४

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

श्री॰
भाग॰
टी॰
१६

आत्मापरितोषमानमप्युक्तमलं तस्यापरितोषस्य कारणमव्यक्तमस्फुटं हे नाथ त्वां पृच्छामहे आत्मभवो
ब्रह्मा तस्यात्मनो देहादुद्भूतः तमतएवागाधोऽतिगंभीरो बोधो यस्य तं त्वा ५ अगाधबोधत्वमेव प्रपंचयन्नाह
स वै इति द्वाभ्यां सर्वगुह्यं ज्ञाने हेतुर्यत् यस्मात्पुराणः पुरुषस्त्वयोपासितः स च कथंभूतः परावरेशः का
र्यकारणनियंता मनसैव संकल्पमात्रेण गुणैः कृत्वा विश्वं सृजतीत्यादि ६ किंच त्वं त्रिलोकीं पर्यटन्न
र्क इव सर्वदर्शी योगबलेन च प्राणो वायुरिव सर्वप्राणिनामंतश्चरः सन्नात्मसाक्षी बुद्धिवृत्ति

वेदव्यास उवाच अस्त्येव मे सर्वमिदं त्वयोक्तं तथापि नात्मा परितुष्यते मे तन्मूलमव्यक्तम
गाधबोधं पृच्छामहे त्वात्मभवात्मभूतं ५ स वै भवान्वेद समस्तगुह्यमुपासितो यत्पुरुषः
पुराणः परावरेशो मनसैव विश्वं सृजत्यवत्यत्ति गुणैरसंगः ६ त्वं पर्यटन्नर्क इव त्रिलोकी
मंतश्चरो वायुरिवात्मसाक्षी परावरे ब्रह्मणि धर्मतो व्रतैः स्नातस्य मे न्यूनमलं विचक्ष्व ७
नारद उवाच भवतानुदितप्रायं यशो भगवतोऽमलं येनैवासौ न तुष्येत मन्ये तद्दर्शनं खिलं
८ यथा धर्मादयश्चार्था मुनिवर्यानुकीर्तिताः न तथा वासुदेवस्य महिमा ह्यनुवर्णितः

तः अतः परे ब्रह्मणि धर्मतो योगेन निस्नातस्य पक्षे चानवल्केन रूपा वा रदमाहिंसादत्स्वाध्यायक
र्मणां अयं तु परमो धर्मो यद्योगेनात्मदर्शनं अपरे ब्रह्मणि वेदाख्ये व्रतैः स्वाध्यायनियमैर्निस्नातस्य
मे न्यूनं यत्तदलं निःशेषेण त्वं विचक्ष्व वितर्कय ७ अनुदितप्रायमनुक्तप्रायं भगवद्यशो विमले [illegible] येनैव यशसोऽद
र्शनेनासौ भगवान्न तुष्येत तद्दर्शनं खिलं हीनं मन्ये तु भगवद्यशःप्रवणज्ञानवर्णनेन चाह यथेति ८ च
शाल्लादुर्मीदिसाधनानि वर्णितानि यथा धर्मादिवर्णनं यथा न तथा वासुदेवस्य न महिमा नोक्तः स्यर्थः वासुदेवस्य

तिरिक्तान्यविषयज्ञानं वेदवान्यविषयं वा ज्ञानं दर्शनं खिलमेवेत्याहन्नेति ९ ॥

विश्रयरमार्थं यत्नवो हरेर्यशो न गृणाति न तद्वायसं तीर्थं काकतुल्यानां कामिनां रतिस्थानमुशंति मन्य
ते कुतः मानसाः सत्त्वप्रधाना मनसि वर्तमाना हंसाः परमहंसा यतयो यत्र न विरमंति कर्हिचिदपि नितरां
न रमंते उशिक्कांतियां उशाकमनीयं ब्रह्म तत्र योऽभिवासो येषां ते यथा प्रसिद्धा हंसा मानससरसि
सरसि चरंतः कमनीयपद्मखंडे निवासाः विचित्रपदादियुक्तेऽप्युच्छिष्टगर्तेकाकक्रीडास्थाने
न विरमंते इति शेषः विनापि पदचातुर्यं भगवद्यशः प्रधानं वचः पवित्रमित्याह १० तद्वाग्विस

न यद्वचश्चित्रपदं हरेर्यशो जगत्पवित्रं प्रगृणीत कर्हिचित् तद्वायसं तीर्थमुशंति मानसा न
यत्र हंसा निरमंत्युशिक्षयाः १० तद्वाग्विसर्गो जनताघविप्लवो यस्मिन्प्रतिश्लोकमबद्धवत्यपि
नामान्यनंतस्य यशोंकितानि यत् शृण्वंति गायंति गृणंति साधवः ११ नैष्कर्म्यमप्यच्युतभाव
वर्जितं न शोभते ज्ञानमलं निरंजनं कुतः पुनः शश्वदभद्रमीश्वरे न चार्पितं कर्म यदप्यकार
णं १२ अथो महाभाग भवानमोघदृक् शुचिश्रवाः सत्यरतो धृतव्रतः उरुक्रमस्याखिलबंधमु

र्गो भवत्यसौ वाग्विसर्गः वाचां प्रयोगः जनतानां समूहो जनता तस्या अघं विप्लावयति नाशयतीति तथा
तस्मिन् वाग्विसर्गे बहुवचनापशब्दाद्युक्तेऽपि प्रतिश्लोकमनंतस्य यशोंकितानि यशसा अंकितानि नाना
मानि भवंति न वेदतु यथा तानि नामानि साधवो महांतो वक्तरि सति शृण्वंति श्रोतरि सति गृणंति स्व
यं त एव यमेरगायंति कीर्तयंतीति भक्तिहीनं कर्मबंधनमेवेति कैमुतिकन्यायेन दर्शयति ११ निष्क
र्म्यं ब्रह्म तदेकाकारत्वान्निष्कर्मतारूपं नैष्कर्म्यं ज्ञानमपि तेनेति अंजनमुपाधिः तन्निवर्तकं निरंजनमत
एव भ्रमं ज्ञानमच्युते भावो भक्तिः तद्वर्जितं चेत् अलमत्यर्थं न शोभते सम्यगपरोक्षाय न कल्प
ते तदा कुतः पुनः साधनकाले च फलकाले च अभद्रं दुःखरूपं यत्काम्यं कर्म यदप्यकारणमकाम्यं

श्री
भा प्र
टी
९

मृतेः कारणान्तरमाह अमोघा यथार्था दृक् धीर्यस्य शुचि शुद्धं श्रवो यशो यस्य सत्ये रतः धृतानि व्रतानि येन सभ
गवैवं महानुभावः सन् उरुक्रमस्य तस्य विविधं चेष्टितं लीलां समाधिना चित्तैकाग्र्येण अखिलबंध
मुक्तये अनुस्मर स्मृत्वा वर्णयेत्यर्थः एतच्च वाक्यान्तरमिति भिन्नमध्यमपुरुषप्रयोगो नानुपपन्नः विप
र्यये दोषान्तरमाह १४ ततः उरुक्रमविचेष्टितात् पृथग्दृशः अत एवान्यथा प्रकारान्तरेण यत्किंचिद्वि
वक्षतः तया विवक्षया कृतैः स्फुरितैः रूपैर्नामभिर्विक्षिप्यमाणा पृथक्स्थितैः दुःस्थिता तानि वस्ति
नाम्नती मतिः कदाचित्क्वापि विषये आस्पदं स्थानं न लभेत वातेनाहता नौः यथा नानाविधतरंगैकेषु।
नास्ति अवस्था यात्मिका बुद्धिरेकेह कुरुनंदन बहुशाखा ह्यनंताश्च बुद्धयोऽव्यवसायिनामिति तदेवं

ततोऽन्यथा किंचन यद्विवक्षतः पृथग्दृशस्तत्कृतरूपनामभिः न कुत्रचित्क्वापि च दुःस्थिता
मतिर्लभेत वाताहतनौरिवास्पदम् १४ जुगुप्सितं धर्मकृतेऽनुशासतः स्वभावरक्तस्य महान्व्य
तिक्रमः यद्वाक्यतो धर्म इतीतरः स्थितो न मन्यते तस्य निवारणं जनः १५

हेयपक्षो विना भारतादि भक्तन धर्मादिवर्णनं अपि किंचित्कर्मसु प्रत्युत विरुद्धमेव जातमित्याह १५
जुगुप्सितं निंद्यं काम्यकर्मादि स्वभावत एव रक्तस्य तत्र रागिणः पुरुषस्य धर्मकृते धर्मार्थमनुशासतः
सतः तव महानयं व्यतिक्रमः अन्यायः कुत इत्यत आह यस्य वाक्यतोऽयमेव मुख्यो धर्म इति स्थितः
इतरः प्राकृतो जनः तस्य काम्यकर्मादेः अन्येन तत्त्वज्ञेन क्रियमाणं निवारणं स्वयमेव वा न या क्रि
यमाणं न मन्यते यद्वानकर्मणावबंधकत्वं नेन स्वामिनैव केनचिदत्र प्रवृत्तिनमानश्चेतितश्चतया क्रियमाणं
निवारणं यथार्थमेतदिति न मन्यते किंतु प्रवृत्तिमार्गानभिज्ञतया विषयं तदिति कल्पयति तदुक्तंम
तान्वेदायन्यामेहर्षिः ते इवं दृष्टा नैव कांक्षंति धर्मं वा दयोजनाः गृहस्थेन न दृष्टाः कर्तेकल्ले नेषामपि विधिर्न वै

17A

नन्वेवं प्रवृत्तिमार्गो नियतो न तर्हि निवृत्तिमार्गे सर्वक्रियात्यागो नैव परमेश्वरस्य लब्धात्मात्र भूते किं न यशः
कथनेनापि न त्राह। विचक्षणो निवृत्ततो निपुणः कश्चिदेव निवृत्तितः सर्वक्रियानिवृत्त्यास्य वि
भोः स्वरूपं विविकल्पकस्वात्मकस्वरूपं वेदितुं ज्ञातुमर्हति न पुनरविचक्षणः प्रवृत्तिस्वभावः वि
भुवे हेतुः कर्मतः कालतः पारं वदेशतो यस्य तस्य विभोः चेष्टितं नः कारणं तु विभोश्च नान्यतोदे
हाभिमानिनो नैव पवसुणैः सत्वादिभिः प्रवर्तमानस्य जनस्य दर्शय भवानीति तत्रमित्यर्थः पाको
नेहेतुभवत्वित्ति संबोधयन् एवं तावत्काम्यधर्मादेरनर्थहेतुत्वान्निविद्धाय हरेर्लीलैव वर्णनीयेत्यु
के इदानीं तु नित्यनैमित्तिककर्मनिष्ठामपनाह त्यक्त्वेति केवलं भक्तिरेवोपदेष्टव्येत्याशयेनाह त्य
विचक्षणोस्यार्हति वेदितुं विभोरनंतपारस्य निवृत्तितः स्मतुवं प्रवर्तमानस्य गुणैरनात्म
नस्ततो भवान्दर्शय चेष्टितं विभोः १६ त्यक्त्वा स्वधर्मं चरणांबुजं हरेर्भजन्नपक्वोथ पतेत्त
तो यदि यत्र क्व वाभद्रमभूदमुष्य किं को वार्थ आप्तोभजतां स्वधर्मतः १७
क्त्वेति १८ ननु स्वधर्मत्यागेन भजन्भक्तिपरिपाकेन यदि कृतार्थो भवेत् तदा न काचिच्चिंताया
हि पुनरपक्व एव म्रियेत ततो भ्रष्ट एव स्यात् स्वधर्मत्यागनिमित्तोनर्थः स्यादित्याशंक्याह ततो भज
नात्कथंचित्पतेत् भ्रष्टो म्रियेत वा यदि तदापि भक्तिरसिकस्य कर्मानधिकारात्कानर्थशंकाय
नीकृत्याप्यादरवासनांकुरादेव यत्र क्व वा नीचयोनावपि अमुष्य भक्तिरसिकस्याभद्रमभूत्किंना
भूदेवेत्यर्थः भक्तिवासनासद्भावादित्यर्थः इतरैरभजद्भिः तु केवलं स्वधर्मतः को वार्थ आप्तः आप्तः
अभजतामिति षष्ठी च संबंधमात्रविवक्षया ननु स्वधर्ममात्रादपि कर्मणा पितृलोकादिश्रुतेपि

१०

18

श्री
भाग
टी
१८

तस्यैवभजनवैमुख्यैवहेतोस्तदर्थं यत्नंकुर्यात उपरिब्रह्मपर्यंतंवेश्चमद्भिर्जीवैर्नयद्भ्रमनंलभ्यते यद्दोत्तद
वैवत तन्नविषयसुखमन्यतएवप्राचीनकर्मणासर्वत्रनरकादावपिलभ्यते दुःखवद्यथादुःखंप्रयत्नं
विनापिलभ्यतेतद्वत्तदुक्तं भ्रष्टादिनानिदुःखानियथैवाभ्यांतिदेहिनांसुखान्यपितथामन्येदैन्यम
त्रातिरिच्यतेयदुक्तंयत्रकवाभद्रमभूदितितद्वपलाद्यंतिमेवेष्यति १८ ननुकृष्णसेवीजनः नातुकदा
चित्कथंचुनकुयोनिगतोपिसंसृतिंनासुनेतनाभविमात किंमाहात्म्यवतकेवलकर्मनिष्ठवदितिवै
धर्म्यदृष्टांतः कुतइत्यतआह ननुकृष्णोपासकस्यगृहेनमालिंगनंपुनः संसारंविहातुंनेच्छेत यतोयज
तस्यैवहेतोः प्रयतेतकोविदोनलभ्यतेयद्भ्रमतामुपर्यधः तल्लभ्यतेदुःखवदन्यतः सुखंका
लेनसर्वत्रगंभीररंहसा १८ नवैजनोजातुकथंचनाव्रजेन्मुकुंदसेव्यन्यवदंगसंसृतिं स्मरन्मु
कुंदांघ्र्युपगूहनंपुनर्विहातुमिच्छेन्नरसग्रहोयतः १९ इदंहिविश्वंभगवानिवेतरोयतोजगत्
स्थाननिरोधसंभवाः तद्धिस्वयंवेदभवांस्तथापिते प्रादेशमात्रंभवतः प्रदर्शितं २०
नोरसग्रहः रसेनस्वकीयेनगृह्यतेवशीक्रियते यद्वाअमलनीयग्रहणाग्रहोयस्य तदुक्तंभगवता यत्रते
वनतोभूयः संसिद्धोकुरुनन्दन पूर्वाभ्यासेनतेनैवह्रियतेह्यवशोपिसनइति तदेवंभगवल्लीलासु
धान्येनानुवर्णनीयेत्युक्तं ननुकोसौभगवान्कास्तस्यलीलाइत्यपेक्षायामाह १९ इदंहि [illegible]
[illegible] भगवानेवस्रष्टृस्मादितराइवास्तिनैवलीलाश्चप्रदर्शिताः यद्वाइदंविश्वंभ
गवानितरइवयः सन्नीश्वोपिभगवान्वेननावेतनप्रपंचस्यव्यतिरेकेणनास्तिसपवेकस्तस्मि
न्नर्थः इत्याहतनसर्वंवल्लिदंब्रह्मेत्यादिश्रमाणांसविंतं तद्धिस्वयमेवभवान्वेदप्रादेशमात्रंउपरेषा

१८ माजेश्चचार्यमास्तुरूपोवेदेत्यादिरूपार्थसंपादनायप्रदर्शितं तवतवा
वार्थापेत्ताईश्वरावतारस्तरित्याहतवमिति १९

तत्प्रपंचो न पृथक् ईश्वरस्तु प्रपंचात्पृथगित्यर्थः तत्र हेतुः
यतो भगवतो जगतः स्थित्याद्यो भवंति श्र ३५

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

हेऽमोघदृक्त्वमात्मनास्वयमात्मानमेवाजंसंतंजगतःशिवायप्रजातमवेहि कुतःपरस्यपुंसःक
लामंशभूतंतस्मान्महानुभावस्यहरेरभ्युदयःपराक्रमोऽधिअधिकगण्यतां निरूप्यतां श्रवणेनैव
तपआदिसर्वंसफलंतवस्यादित्याहइदंहीति २१ श्रुतादयोभावेनिष्ठाइदमेवहितेषःश्रवणा
देःअविच्युतोनित्योऽर्थः फलंकिंतत्उत्तमश्लोकस्यगुणानुवर्णनंयत् सत्संगतोहरिकथाश्रवणा
दिफलंस्वदृष्टांतेनप्रपंचयति २२ अहंपुरातीतेपूर्वकल्पेअतीतभवेपूर्वजन्मनिवेदवादिनांदास्याःस

त्वमात्मनात्मानमवेह्यमोघदृक्परस्यपुंसःपरमात्मनःकलांअजंप्रजातंजगतःशिवा
यतन्महानुभावाभ्युदयोधिगण्यतां २१ इदंहिपुंसस्तपसःश्रुतस्यवास्विष्टस्यसूक्तस्य
चबुद्धिदत्तयोः अविच्युतोर्थःकविभिर्निरूपितोयदुत्तमश्लोकगुणानुवर्णनं २२ अहंपु
रातीतभवेऽभवंमुनेदास्यास्तुकस्याश्चनवेदवादिनां निरूपितोबालकएवयोगिनांशु
श्रूषणेप्रावृषिनिर्विविक्षतां २३ तेमय्यपेताखिलचापलेऽर्भकेदांतेधृतक्रीडनकेऽनुव
र्तिनि चक्रुःकृपांयद्यपितुल्यदर्शनाःशुश्रूषमाणेमुनयोल्पभाषिणि २४ उच्छिष्टलेपा
ननुमोदितोद्विजैःसकृत्स्मभुंजेतदपास्तकिल्बिषः एवंप्रवृत्तस्यविशुद्धचेतसस्तद्धर्मएवा त्मरुचिःप्रजायते २५

काशात्स्वयंजातोस्मि निरूपितोभिनियुक्तः क्वयोगिनांशुश्रूषणेप्रावृषिवर्षोपलक्षितेचातुर्मास्येनि
र्विविक्षतां निर्वेष्टुमेकत्रवासंकर्तुमिच्छतां २३ अपेतान्यखिलानिचापलानियस्मात्तस्मिन्नर्भकेदांते
वेधृतक्रीडनकेत्यक्तक्रीडासाधनेअनुवर्तिनिअनुकूले २४ उच्छिष्टस्यलेपान्पात्रलग्नान्नांस्तैर्द्विजै
रनुज्ञातःसकृद्भुंजेस्मतेनभोजनेनापास्तकिल्बिषोजातोस्मि तेषांधर्मेपरमेश्वरभजनेएवात्मनो मनसोरुचिःप्रजायतेस्मेत्यर्थः २५

श्रुश्रूषावं श्रुतेवानाम्नि श्रद्धयामेमेव ममतः मिद्युयानन्तमेव लाज्ञानितया अतो ममेत्यस्यायौनकर्मणोपि
यश्रुवो यस्य तस्मिन्भगवति लब्धरुचेर्ममामस्खलिता अप्रतिहतामतिरभवदित्यनुषंगः २८ ययाम
त्योरेव प्रपंचात्मीतं स्थूलरूपं मयि सदसत्स्थूलसूक्ष्मं वपुः तत्छरीरं स्वमायया स्वाविद्यया कल्पितं न
तु वस्तुतोस्तीति तत्त्वाणामेव पश्यामि अतः सत्संग एवात्मनः शुद्धहेतुरिति भावः एवं मम शुद्धे वेपरा
थेस्तात्तदेहादिकृतविदोपनिवृत्तेस्तत्कारणभूततमस्तमोनिवर्तिका दृढाभक्तिर्जातेत्याह इत्थ

तत्रान्वहं कृष्णकथाः प्रगायतामनुग्रहेणाशृणवं मनोहराः ताः श्रद्धयामेनुपदं विशृण्वतः
प्रियश्रवस्यंगममाभवद्रुचिः २६ तस्मिंस्तदा लब्धरुचेर्महामुने प्रियश्रवस्यस्खलितामतिर्मम
ययाहमेतत्सदसत्स्वमायया पश्ये मयि ब्रह्मणि कल्पितं परे २७ इत्थं शरत्प्रावृषिकावृतू
हरेर्विशृण्वतो मेनुसवं यशोमलं संकीर्त्यमानं मुनिभिर्महात्मभिर्भक्तिः प्रवृ
त्तात्मरजस्तमोपहा २८ तस्यैवं मेनुरक्तस्य प्रश्रितस्य हतैनसः श्रद्दधानस्य बालस्य दान्त
स्यानुचरस्य च २९ ज्ञानं गुह्यतमं यत्तत्साक्षाद्भगवतोदितं अन्ववोचन्गमिष्यन्तः कृपया दी
नवत्सलाः ३० येनैवाहं भगवतो वासुदेवस्य वेधसः मायानुभावमविदं येन गच्छन्ति तत्प

स्मिति ३१ हरेर्यशः श्रुत्वं त्रिकाले २८ तस्येति त्रिभिः तं पदार्थं स्पष्टं भक्तिमतो मे प्रश्रितस्य विनीतस्य
गुह्यतमामिति साधनभूतं धर्मं तन्न ज्ञानं गुह्यं तत्साध्यं विविक्तात्मज्ञानं गुह्यतरं तस्मात् परस्त्रानेगु
ह्यतमं भगवतोदितं भागवतशास्त्रं अन्ववोचन् उपदिष्टवन्तः तदेव ज्ञानं श्रीकृष्णं पदार्थज्ञानाद्विवे
केन दर्शयति येनैवेति ३१ अविदं ज्ञातवानहं तत्साधनधर्मरहस्यमपि वितमित्याह एतदिति ३२ तापत्र
यस्याध्यात्मिकादेश्चिकित्सितं भेषजं निवर्तकं समर्थं शोधकमिति यावत् किं तत् भगवति भावितं

19A

यस्माद्योरोगोयेनकुलादिनाजायतेतेनदेवकेवलमामयस्यकारणभूतंद्रव्यंतन्मामयंनपुनातिननिवर्त्तते
यतोऽयमर्थः किंतुचिकित्सितंद्रव्यान्तरैर्भावितंसत्पुनात्येवयथा ३२ आत्मविनाशायकर्मनिहृत्य
येकल्पितेसमर्थाभवंति परेईश्वरेकल्पिताःअर्पिताःसंतःश्रवस्यमहत्कोवाततःतत्कर्मणित
लहुर्मतृद्वाततोभगवत्कथाश्रवणेततोभगवत्केलिरतिः तयावदेहद्वयविविक्तात्मज्ञानंततोदृढा
भक्तिः ततोभगवत्तत्वविज्ञानंततस्तत्कृपयासर्वज्ञत्वादिभगवद्गुणाविर्भावइतिक्रमोदर्शितः

आमयोयश्चभूतानांजायतेयेनसुव्रत तदेवह्यामयंद्रव्यंनपुनातिचिकित्सितं ३३ एवंनृ
णांक्रियायोगाःसर्वेसंसृतिहेतवः तएवात्मविनाशायकल्पन्तेकल्पिताःपरे ३४ यदत्र
क्रियतेकर्मभगवत्परितोषणं ज्ञानंयत्तदधीनंहिभक्तियोगसमन्वितं ३५ कुर्वाणायत्रक
र्माणिभगवच्छिक्षयासकृत् गृणंतिगुणनामानिकृष्णस्यानुस्मरंतिच ३६ नमोभगव
तेतुभ्यंवासुदेवायधीमहि प्रद्युम्नायानिरुद्धायनमःसंकर्षणायच ३७ इतिमूर्त्यभिधाने
नमंत्रमूर्तिममूर्तिकं यजतेयज्ञपुरुषंससम्यग्दर्शनःपुमान् ३८ कर्मना।

ननुचज्ञानेनाज्ञानस्यात्मकर्मनाशः तत्तुज्ञानेभगवतिभक्तियोगाद्भवतिकथंकर्मणांनाशःस्यादत्रआ
हयदत्रेति ३५ भगवदर्पणेनक्रियमाणेकर्मभक्तियोगंजनयतीतिसदाचारेणदर्शयति ३६ यत्रय
दाभगवतःशिक्षयाकर्माणिकुर्वाणाभवंति तदाकृष्णस्यगुणनामानिगृणंतिअनुस्मरंतिचहे
त्यमित्यर्थः इत्थंचभगवच्छिक्षागीतासुयत्करोषियदश्नासियज्जुहोषिददासियत् यत्तपस्यसि
कौंतेयतत्कुरुष्वमदर्पणमिति कीर्तनश्रवणादिरूपभक्तिहेतुमन्त्रमुक्त्वा नहेतुनमाह द्वाभ्यांनमइति

१९ अमूर्तिकंमंत्रोकथंतिदिक्षमूर्तिमूर्त्यंयजनेष्टजयतिएवंवहतेसतिसमुमा
स्पर्शोनोभवति एवंकृतेनवतिमयिहरिःस्वसदृशोलानादिदन्नवानित्याह २८

नमोधीमहि मनस्यानमनं
कुर्वीमहि १

20

श्री
भाग
टी०
२०

इमं स्वनिगमं स्वोपदेशं निगमं वेदं मयानुष्ठितमवेत्य ज्ञात्वा भावं प्रीतिं च अतस्त्वमप्येवं कुर्वित्याह
त्वमिति ३९ अदभ्रमनल्पं श्रुतं यस्य हे अदभ्रश्रुत विश्रुतं विभोर्यशः प्राख्याहि कथय येन वि
क्तेव बुद्धेन विदां विदुषां बुभुत्सितं ज्ञातुमिष्टं समाप्यते यतो दुःखैर्विपीडितानां क्लेशोपशान्तिप्रका
रान्तरेणान्यं मन्यन्ते ४० इति श्रीभावार्थे प्रथमे पञ्चमः ५ व्यासस्य प्रश्नपर्यायं षष्ठे प्राग्जन्मसंभवं स्व
भागेप नारदः प्राह हास्ये कथयनोद्भवं स्वयमर्पितं त्विव कीर्तिगुरुः स्फटश्रुतेन नतरां विचचारितं ६
इमं स्वनिगमं ब्रह्मन्नवेत्य मदनुष्ठितं अदान्मे ज्ञानमैश्वर्यं स्वस्मिन्भावं च केशवः ३९ त्वम
प्यदभ्रश्रुत विश्रुतं विभोः समाप्यते येन विदां बुभुत्सितं प्राख्याहि दुःखैर्मुहुरर्दितात्मनां सं
क्लेशनिर्वाणमुशन्ति नान्यथा ४० इति श्रीभागवते प्रथमस्कंधे पंचमोऽध्यायः सूत उवाच
एवं निशम्य भगवान्देवर्षेर्जन्म कर्म च भूयः पप्रच्छ तं ब्रह्मन्व्यासः सत्यवतीसुतः १ वेद
व्यास उवाच भिक्षुभिर्विप्रवसिते विज्ञानादेष्टृभिस्तव वर्तमानो वयस्याद्ये ततः किमक
रोद्भवान् २ स्वायंभुव कया वृत्त्या वर्तितं ते परं वयः कथं चेदमुदस्राक्षीः काले प्राप्ते कलेव
रं ३ प्राक्कल्पविषयामेतां स्मृतिं ते मुनिसत्तम न ह्येष व्यवधात्काल एष सर्वनिराकृतिः ४
भिक्षुभिरिति १ विप्रवसिते दूरदेशगमने कृते सति विज्ञानादेष्टृभिः २ परं वय उत्तरमायुः तेन या
कथं वर्तितं नीतं २ उदस्राक्षीरिति हासीः पूर्वभूते कलेवरमुदस्राक्षीः उत्सृष्टवानसि ३ एष कल्पान्तलक्ष
णः कालः ते स्मृतिं कथं न व्यवधात् नाच्छादितवान् अत्रागमाभावस्यार्थः यतो लोप सर्वस्य निरा
कृतिः अपलापो नाम यस्मात्सः ४ प्रकारविषं कृतवानहे रेफषकारयोर्विश्लेषः छंदोनुरोधेन

20A

एकस्यवात्मनोहं यस्याः सा योषित्सहेतिवक्रेहानुबंधहेतुः किंकरीत्यस्यार्थं प्रपंचयति ८ अस्यत्वं
ग्रामाद्यनेनकल्याणमयीनामीनदारुमयीयोषितितिपारवश्यपेदेशोन तरेवंसास्तेहंवक्ते ७ अहं
बंदिग्रामोद्भूनभिज्ञेस्तेवनवसमित्याह अहंवनस्मिन्बलकुलेनस्वामानः सेहानुबंधस्याबे
वेयाकरणविस्मृतितिप्रतीत्यायेत्यर्थः कृषवान्वासंक्षनवानपंचहायनः पंचवर्षः ८ गेहात्रि
र्गतोमार्गे हैतीहेतोशानप्रत्ययः रोगयुक्तिर्गतामित्यर्थः परायारेनासद्दृ ईषदाक्रांतः अवशादि

एकान्तनामेननीयायोषित्स्नूनावकिंकरी मयात्मनेनग्नुगतोवकेत्सेहानुबंधवं ८ सा
स्वतेयानकल्याणीयोगतेसमममेदानी ईशास्याहिवशेलोको योषादारुमयीयथा ७
अहंतद्बलकुले कृषिवान्स्नातेदवत्वया दिगेशाकालात्रुत्यन्नो बालकः पंचहायनः ८
एकदानिर्गतोगेहाद्रुहेतीदिविशोगोपथि सर्पादृष्टोत्परात्सृष्टः क्रूपतोकालवोदि
तः ९ तदातत्समीपस्थभक्तानोग्रामभीष्मतः अनुग्रहंमन्यमानः यातिहृदिशमनेना
१० सतीनाननन्दनपदांस्तदपुरंग्रामसज्जाकरान् लेटखर्वटवाटीश्चवनान्युपवनानिच ११

लोहहत ११ तस्मात्तर्ष्यां शोकल्याणमिच्छन्नीशास्यानुग्रहेमन्यमानः उत्तरां दिशंप्रतिप्रस्थितो
स्मि १० सतीनानननपदादीनतियानः सन्नन्दाद्विपवनमद्रादामिनिवतर्यं नानयः जनपदादीनु
नानागुणानेशपुत्रोमनुसमहदेहसमनाताहमिति नान्वयं सतीनान्सम्भ्रान्जनपदानदेशान् नतत्रत्न
नानाज्ञानेरेबद्वेषुसमर्दोहसमनानाहमितिनानाज्ञेयं सर्वत्र ग्रामाभूरुष्ठोकोः विप्राश्वविप्रभूत्याश्च
यवेवबसंतिने सकलग्रामान्तिमाकोः पादाग्रानोवासपदवेति नगनाग्रोकुलातिस्राकरौ रत्नो
गृहस्थानिस्यानानिताना खेटाः कार्षिकग्रामाः खर्वटाःगिरिनटग्रामाः भूगर्त्ता वा एकनायत्र

श्री
भाग
टी
५

विचैर्धातुभिः स्वर्णमनःशिलादिभिर्विचित्रानद्रीन् इभैर्भग्ना भुजाः शाखा येषां ते द्रुमा येषु तान् शिवानि ग्रु
द्धानि जलानि येषां तान् नलिनीः सरसीः १२ विचित्राः स्वना येषां तैः पत्ररथैः पक्षिभिः मत्त्रादश्चवृद्वैः
स्वर्थैः विभ्रमद्भिर्भ्रमरैः श्रीः शोभा यासां ता नलिनी १३ प्रतियानो तिकमणगनः सन्नर्मद्व्यवि
अन्मद्राक्षं कीदृशं नलवेणुशरास्तम्भैः उद्योः कीचकैश्च गह्वरं दुर्गमं तृणवेणुजानपथ विपुला
नेत्रात्मन्नाभ्रौः कीचकाः सच्छिद्रवंशा इति यावत् १४ घोरं दुष्प्रवेशं दुःसहं प्रतिभयाकारं भयंकर

चित्रधातुविचित्राद्रीनिभभग्नभुजद्रुमान् जलाशयाञ्छिवजलान्नलिनीः सुरसेविताः १२
चित्रस्वनैः पत्ररथैर्विभ्रमद्भ्रमरश्रियः नलवेणुशरस्तम्बकुशकीचकगह्वरं १३ एक एवाति
यातोऽहमद्राक्षं विपिनं महत् घोरं प्रतिभयाकारं व्यालोलूकशिवाजिरं १४ परिश्रान्तेन्द्रिया
त्माहं तृट्परीतो बुभुक्षितः स्नात्वा पीत्वा ह्रदे नद्या उपस्पृष्टो गतश्रमः १५ तस्मिन्निर्मनुजेऽर
ण्ये पिप्पलोपस्थ आश्रितः आत्मनात्मानमात्मस्थं यथाश्रुतमचिन्तयं १६ ध्यायतश्चरणाम्भो
जं भावनिर्जितचेतसा औत्कण्ठ्याश्रुकलाक्षस्य हृद्यासीन्मे शनैर्हरिः १७ प्रेमातिभरनिर्भिन्न
पुलकाङ्गोऽतिनिर्वृतः आनन्दसम्प्लवे लीनो नापश्यमुभयं मुने १८ रूपं भगवतो यत्तन्मनःकान्तं
शुचापहं अपश्यन् सहसोत्तस्थे वैक्लव्याद्दुर्मना इव १९ दिदृक्षुस्तदहं भूयः प्रणिधाय मनो हृदि
वीक्षमाणोऽपि नापश्यम
वितृप्त इवातुरः २०

रूपं व्यालादीनामजिरं क्रीडास्थानं १५ परिश्रान्तानीन्द्रियाणि आत्मा देहश्च यस्य सः तृषा परीतो व्याप्तः
उपस्पृष्ट आचान्तः १६ पिप्पलोपस्थे अश्वत्थमूले उपविष्टः आत्मना बुद्ध्या आत्मस्थं हृदिस्थं आत्मानं
परमात्मानं १७ भावेन भक्त्या निर्जितं वशीकृतं यच्चेतस्तेन औत्कण्ठ्येन अश्रुकलायुक्ते अक्षिणी यस्य सः
तस्य मे शनैर्हरिर्हृदि आविर्बभूव १८ प्रेम्णोऽतिभरेण निर्भिन्नानि पुलकानि अङ्गानि यस्य आनन्दोऽस्य सम्प्लवे म
हाप्रवाहे उभयमात्मानं परं च १९ मनसः कान्तं मनोहरं शुचापहं शोकनाशनं अपश्यन् इति तया नम उत्तस्थे उ
त्थितोऽस्मि २० हृदि मनः प्रणिधाय स्थिरीकृत्य अवितृप्तोऽहमातुरः स्वाभवमिति शेषः २१

दृस्मानेदे १

२८

21A

गिरामगोचरः संवेदनस्याविषयभूत इत्यर्थः २१ हंतेत्यनुकंपसंबोधने मा इति मां द्रष्टुं नार्हसि यतो
न विपक्वा दग्धाः कषाया मलाः कामादयो येषां तेषां कुयोगिनामनिष्पन्नयोगानामहं दुर्दर्शः अ
प्रवृत्तः कुतस्तर्हि दृष्टोसि तत्राह २२ सकृद्दर्शितं मयेति यत एतत्कामाय ममानुरागाय यत्त्वत्कामेन
किमित्यत आह मत्कामः शनैः हृच्छयान् कामान् (स्मेयो) मुंचति सत्सेवया दीर्घयापि अवद्यं

एवं यतंतं विजने मामाहागोचरो गिरां गंभीरश्लक्ष्णया वाचा शुचः प्रशमयन्निव २१ हंता
स्मिन्जन्मनि भवान्मा मां द्रष्टुमिहार्हति अविपक्वकषायाणां दुर्दर्शोहं कुयोगिनां २२ सकृ
द्यद्दर्शितं रूपमेतत्कामाय तेनघ मत्कामः शनकैः साधुः सर्वान्मुंचति हृच्छयान् २३ सत्से
वया दीर्घया ते जाता मयि दृढा मतिः हित्वावद्यमिमं लोकं गंतामज्जनतामसि २४ मति
र्मयि निबद्धेयं न विपद्येत कर्हिचित् प्रजासर्गनिरोधेपि स्मृतिश्च मदनुग्रहात् २५ एता
वदुक्त्वोपरराम तन्महद्भूतं नभोलिंगमलिंगमीश्वरं अहं च तस्मै महतां महीयसे शीर्ष्णा
वनामं विदधेनुकंपितः २६ नामान्यनंतस्य हतत्रपः पठन्गुह्यानि भद्राणि कृतानि च स्मरन्
गां पर्यटंस्तुष्टमना गतस्पृहः कालं प्रतीक्षन्विमदो विमत्सरः २७

निंद्यं लोकं देहं हित्वा मज्जनतां मत्पार्षदतां गंतासि २४ प्रजानां सर्गे सृष्टौ निरोधे संहारेपि प्रजासर्गोस्य
निरोधे इति वा २५ तन्महदिति महद्भूतं ब्रह्म महतो भूतस्य निःश्वसितमेतद्यदृग्वेद इति श्रुतेः कीदृशं
स्वरं सर्वनियंतारं नभसि लिंगं सान्निर्यस्य तत् नभोलिंगं सन्निहितमथापि लिंग्यते ज्ञायते लिंगं (चिह्नं) लिंगरू
पेद्रष्टुलिंगेन समेयशरीरायश्च वनामं प्रणामं विदधे कृतवानहं तेनानुकंपितः सन् २६ सोकाल

[illegible] २१

22

कालेस्यावमरेस्तुः कालः प्रादुरभूदाविर्वभूवप्रकस्मादाविर्भावेहेतोनः तडिदिवेति सौदामिनीति
विशेषणोस्फुटवप्रदर्शनार्थं सदामामालात्रभवासौदामिनीमालाकारेत्यर्थः यद्वा सुदामापर्वतः
तेनैकादिशिनिसूत्रेणाणस्फटिकादिमयपर्वतप्रांतेभवाहिविद्युदतिस्फुराभवतितद्वदित्यर्थः यद्वा
तडिदित्यंतिकत्यर्थः तडिदंतिकवाधयोरितिनैकःकासमरणात्स्वेतिके प्रादुर्भूता सौदामिनीव २८
प्रपुन्नमानेमयितामिनयम...थेः हिमावधामिमंलोकंगतामज्ञानेनतामसीति या भागवतीमम
वपापिदरूपाप्रशमत्वमपीतः प्रतिज्ञातानंप्रतिभागंकृत्वा मयिप्रपुन्नमानेनीयमानेप्रारब्ध
एककर्मतत्रिर्वाणांमसमाप्यमाप्रारब्धकर्मणः निर्वाणमेवनिर्वाणायस्येतिवामः पंचभूतात्मकोदेहोन्य
एवंकृत्स्नमनेत्रित्वममकस्यामलात्मनः कालः प्रादुर्भूतकालेनतडित्सौदामिनीयथा २९ प्रयु
ज्यमानेमयितांशुद्धांभागवतीतनुं आरब्धकर्मनिर्वाणोन्यपतत्पांचभौतिकः २९ कल्पांतर
इत्यादायशयानेंभस्युदन्वतः शिशयिषोरनुप्राणंविविशेंतरहंविभोः ३० सहस्रयुगपर्यंते
उत्थायेदंसिसृक्षतः मरीचिमिश्रामुनयः प्राणेभ्योहंचजज्ञिरे ३१ अंतर्बहिश्चलोकांस्त्रीन्पर्येम्य
पततत्रसैनेनपार्षदतननामकर्मारब्धेनप्रहतंनित्यमे...इत्यादिसहचितेभवति ३२ इदंत्रैलोकमा
दायोपसंहत्योदन्वतएकार्णवस्याभसिपायानेश्रीनारायणशिशयिषोः शयनेकर्त्तुमिच्छोः विभोर्ब्र
ह्मणोनतंश्वासमनुप्राणेति: श्वासेनसहविविशेप्रविष्टोहंब्रह्मणेपदमार्षः ततोवतीर्यविश्वात्मादेहमा
विष्णवक्रिया: प्रवावेस्त्रवीनिद्रामकौभूयान् विसवेतिकुर्मीके: श्वायनेभसिपाठेस्वापनेस्वापने
भसिष्विप्राद्यायिषोरंतरणइति श्रीनारायणनामेदेविवल्लवीत्कसितिगमयितव्यं ३० प्राणेभ्यइंद्रियेभ्यो
हंमरीचिमिश्राःस्तत्रस्थाऋषयस्तुजज्ञिरेउत्पन्नःसहस्रयुगमिच्छतोब्रह्मणः ३१ येकर्मभ्योऽनेवहिर्यांतितप्रारि

ने.२

४३

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

देवेनेश्वरेण दत्तां स्वराः निषादर्षभगांधारादयस्त एव ब्रह्म ३२ तदेव ब्रह्माभिव्यंजकत्वात् तेन विभूषितां स्वरतः सि
द्धममस्वरानित्यर्थः मूर्छयित्वा मूर्छनालापवतीं कृत्वा स्वप्रयोजनमाह प्रगायत इति परप्रयोजनमा
ह एतदिति ३३ मात्राविषयास्तेषां स्पर्शा भोगास्तेषामिच्छया आतुराणि चित्तानि येषां तेषां हरिच
र्यानुवर्णनं परं तस्य भवसिंधोः प्लवः पोतः न केवलं स्मृतिप्रमाणेन किं त्वन्वयव्यतिरेकाभ्यां दृष्ट एवे
त्यर्थः एतदेव तु क्रमवधारणमनुभवेन द्रढयति ३४ यमादिभिः तथात्मा न शाम्यति यद्वत् मुकुंदसेव

देवदत्तामिमां वीणां स्वरब्रह्मविभूषितां मूर्छयित्वा हरिकथां गायमानश्चराम्यहं ३२ प्रगाय
तः स्ववीर्याणि तीर्थपादः प्रियश्रवाः आहूत इव मे शीघ्रं दर्शनं याति चेतसि ३३ एतद्ध्यातुर
चित्तानां मात्रास्पर्शेच्छया मुहुः भवसिंधुप्लवो दृष्टो हरिचर्यानुवर्णनं ३४ यमादिभिर्योगप
थैः कामलोभहतो मुहुः मुकुंदसेवया यद्वत्तथात्माद्धा न शाम्यति ३५ सर्वं तदिदमाख्यातं
यत्पृष्टोहं त्वयानघ जन्मकर्मरहस्यं मे भवतश्चात्मतोषणं ३६ सूत उवाच एवं संभाष्य भग
वान्नारदो वासवीसुतं आमंत्र्य वीणां रणयन्ययौ यादृच्छिको मुनिः ३७ अहो देवर्षिर्धन्योयं य
त्कीर्तिं शार्ङ्गधन्वनः गायन्माद्यन्निदं तंत्र्या रमयत्यातुरं जगत् ३८ इति श्रीभागवते प्रथमस्कं
न्धे षष्ठोध्यायः ६

याश्रद्धा साक्षात् तथा आत्मा मनः शाम्यति कथंचिन्मुकुंदसेवामात्रेण शाम्यति किं पुनः तद्गुणवर्णनेनेति
भावः ३५ भवतो मनः परितोषकं च आत्मतोषणं ३६ आमंत्र्य अनुज्ञाप्य यादृच्छिकः स्वप्रयोजनसंकल्पशून्यः
हरिकथागायकमभिनंदन्सूत आह अहो इति ३७ माद्यन् हृष्यन् तंत्र्या वीणया ३८ इति श्रीभावार्थ
दीपिकायां प्रथमस्कंधे षष्ठः ६ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

श्रुतवानूसन १ ब्रह्मनद्यां सरस्वत्यां वृत्तमेव तत्पार्श्वे तां सत्रं कर्म वर्द्धयतीति तथा २ बदरीणां समूहेन षंडेन मंडिते मनः ३

श्री भाग टी. २३

सप्तमे भागवतश्रोतुर्जन्मवक्तुं परीक्षितः सबालवधाद्द्रौणेर्दंडः समुदीर्यते तस्य नारदस्याभिप्रायं प्रणिद-
ध्यौ प्रणिधानं चकार समाधिनानुस्मरेति नारदेनोपदिष्टं ध्यानं कृतवानित्यर्थः ३ प्रणिहिते निश्चले अमले
न भक्तियोगेनामले एवं प्रथममीश्वरमपश्यदित्यर्थः एतेनेश्वर इति वा पाठः तदपाश्रयामीश्वराश्र-
यां तदधीनां मायां चापश्यत् ईश्वरमायाकृतं जीवानां संसारं चापश्यदित्याह ४ यया संमोहितः तत्स्व-
रूपावरणेन विक्षिप्तः परोऽपि त्रिगुणात्मकं त्रिगुणातीतोऽपि तत्कृतं त्रिगुणाभिमानकृतमनर्थं च कर्तृत्वा-
दिकं प्राप्नोति ५ अनर्थोपशमकमाह इति यद्यप्यत्र ज्ञेभक्तियोगः तं चापश्यत् एतत्सर्वं स्वयं दृष्टापूर्व-

शौनक उवाच निर्गते नारदे सूत भगवान्बादरायणः श्रुतवांस्तदभिप्रेतं ततः किमकरोद्विभुः १ सूत उवाच
ब्रह्मनद्यां सरस्वत्यामाश्रमः पश्चिमे तटे शम्याप्रास इति प्रोक्त ऋषीणां सत्रवर्द्धनः २ तस्मिन्स्व
आश्रमे व्यासो बदरीषंडमंडिते आसीनोऽप उपस्पृश्य प्रणिदध्यौ मनः स्वयं ३ भक्तियोगेन म-
नसि सम्यक्प्रणिहितेऽमले अपश्यत्पुरुषं पूर्णं मायां च तदपाश्रयां ४ यया संमोहितो जीव
आत्मानं त्रिगुणात्मकं परोऽपि मनुतेऽनर्थं तत्कृतं चाभिपद्यते ५ अनर्थोपशमं साक्षाद्भक्तियो-
गमधोक्षजे लोकस्याजानतो विद्वांश्चक्रे सात्वतसंहितां ६ यस्यां श्रूयमाणायां कृष्णे पर-
मपूरुषे भक्तिरुत्पद्यते पुंसः शोकमोहभयापहा ७ स संहितां भागवतीं कृत्वानुक्रम्य चात्म-

मजानतो लोकस्यार्थे सात्वतसंहितां श्रीभागवताख्यां चक्रे तदनेन श्लोकद्वयेन भागवतार्थः संक्षेपतः
दर्शितः ६ संहिताया अनर्थोपशमकत्वं दर्शयति यस्यामिति श्रूयमाणायामेव किं पुनः श्रुतायामित्यर्थः अ-
त्र कस्य बोधयित्वा एतदुक्तं भवति विद्याशक्त्या मायानियंता नित्याविर्भूतपरमानंदस्वरूपः सर्वज्ञः सर्वश-
क्तिरीश्वरः तन्मायया संमोहितस्तिरोभूतस्वरूपस्तद्विपरीतधर्मा जीवः तस्य चेश्वरभक्त्या लब्धज्ञानेन मो-
क्ष इति तदुक्तं स्वामिना ह्लादिन्या संविदाश्लिष्टः सच्चिदानंद ईश्वरः स्वाविद्यासंवृतो जीवः संक्लेशनिक-

साक्षात् ६

23A

निर्ग्रंथा ग्रंथेभ्यो निर्गताः तदुक्तं गीतासु यदा ते मोहकलिलं बुद्धिर्व्यतितरिष्यति तदा गंतासि निर्वेदं
श्रोतव्यस्य श्रुतस्य चेति यद्वा ग्रंथिरेव ग्रंथः निर्वृत्तो हृदयग्रंथिर्येषां इत्यर्थः ननु मुक्तानां किं भक्त्या इत्या
दिसर्वाक्षेपपरिहारार्थमाह इत्थंभूतगुणो हरिरिति ननु भक्तिं कुर्वंतीति नाममपत्तं स्वाभ्यासेन शुकस्य
किं कारणमित्यत आह हरेरिति १० अध्यगात् अधीतवान् विष्णुजनाः प्रिया यस्येति व्याख्यानादिप्रसंगो
न तत्संगतिकाम इति भावः एतेन तस्य शुको महायोगीत्यादिना शुकस्याख्याने प्रवृत्तिः कथमिति
सूत उवाच आत्मारामाश्च मुनयो निर्ग्रंथा अप्युरुक्रमे कुर्वंत्यहैतुकीं भक्तिमित्थंभूतगुणो ह
रिः १० हरेर्गुणाक्षिप्तमतिर्भगवान्बादरायणिः अध्यगान्महदाख्यानं नित्यं विष्णुजनप्रियः
परीक्षितोऽथ राजर्षेर्जन्मकर्मविलापनं संस्थां च पांडुपुत्राणां वक्ष्ये कृष्णकथोदयं १२ यदा
मृधे कौरवसृंजयानां वीरेष्वथो वीरगतिं गतेषु वृकोदराविद्धगदाभिमर्शभग्नोरुदंडे धृतरा
ष्ट्रपुत्रे १२ भर्तुः प्रियं द्रौणिरिति स्म पश्यन् कृष्णासुतानां स्वपतां शिरांसि उपाहरद्विप्रिय
यत्पृष्टं तस्योत्तरं उक्त्वा यत्पृष्टं परीक्षितः प्रायोपवेशनश्रवणं कथमिति तस्य जन्म महाश्चर्यमि
त्यादिना तस्योत्तरं वक्तुमाह परीक्षित इति ११ विलापनं मन्युमुक्तिं वा संस्थां महाप्रस्थानं श्रीकृष्णक
थानामुदयो यस्या भवति तया परीक्षितो जन्म निरूपयिष्यन्नादौ तावद्गर्भस्य प्रवासमश्वत्थाम्नो ब्रह्मा।
स्त्रात्कृष्णेन रक्षित इति वक्तुं कथाप्रसंगमाह यदेत्यादि १२ यदा द्रौणिरश्वत्थामा द्रौपदीपुत्राणां शिरांस्यु
पहरत् तदा तन्माता रुरुदत् तां च सान्त्वयन् किरीटमाली अर्जुन आह इति तृतीयेनान्वयः किमिति बालानां शिरा
रांसि आनीतवानित्यपेक्षायामाह मृधे युद्धे यद्यपि पांडवाः कौरवाश्च तथापि सृंजयवंशानां धृष्टद्यु

तत्र्यार

[illegible]

व

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

25

श्री
भाग
टी
२८

श्राचांस्वानांमेनापतितिरितिसृजयानामित्युक्तं वीरमातिं सर्वगतिं अश्वत्थाम्नानेनसेहकोदरेणाविद्ध्याति
मायाः गदायाश्चभिमर्षेणावातेनभग्नानूरुदंडेयस्य तथाभूतेधृतराष्ट्रपुत्रेदुर्योधनेसतिरु भर्तुर्दुर्यो
धनस्यसमेतिविनकेइतिएवस्यात्इतिपच्यपन् नहिप्रियमेवेतिवाक्यांतरेणाविश्वयतेहेतुः जर्गाक्षि
तमतिर्वीरेदुःसहंयथाभवति १४ बाष्पस्यकलाभिर्विंदुभिः आकुलेअक्षिणीयस्याः साकिरीटस्य
कवेपितद्ग्रथ्नाबद्धावाकिरीटमालीत्युक्तं १५ शुचःशोकाश्रूणिप्रमृजामिपरिमार्जयामियच्च

माताशिशूनांनिधनंसुतानांनिशम्यघोरंपरितप्यमाना तदारुदद्बाष्पकलाकुलाक्षीतां
सांत्वयन्नाहकिरीटमाली १५ तदाशुचस्तेप्रमृजामिभद्रेयद्ब्रह्मबंधोःशिरआततायिनःगां
डीवमुक्तैर्विशिखैरुपाहरेत्वाक्रम्ययत्स्नास्यसिदग्धपुत्रा १६ इतिप्रियांवल्गुविचित्रजल्पैः
ससांत्वयित्वाच्युतमित्रसूतः अन्वाद्रवद्दंसितउग्रधन्वाकपिध्वजोगुरुपुत्रंरथेन १७ प्ल२

दाब्रह्मबंधोर्ब्राह्मणाधमस्याततायिनइति अग्निदोगरदश्चैवशस्त्रपाणिर्धनापहः क्षेत्रदारहरश्चै
वषडेतेह्याततायिनः इतिस्मरणात् अत आततायी शस्त्रपाणिःतेनचपुत्रहंतृत्वंलक्ष्यते गांडीवाद्
मुक्तैर्विशिखैर्वाणैरुपाहरेतत्समीपमुपनयामि यत्शिरआक्रम्यासनेविधायदग्धपुत्रा
सती १६ वल्गुभिर्मनोरमैर्विचित्रैर्जल्पैर्भाषणैरितिः सअच्युतःएवमित्रंसूतःसारथिर्यस्यसः दंसि
तो बद्धकवचउग्रंधनुर्यस्यकपिर्ध्वजेयस्यसःगुरोःपुत्रंरथेनान्वधावत् १७

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

उद्विग्नमनाः १

अथ पतंतमनुधावंतं स द्रोणिः कुमारं हा बालचापलीयं कोपितहृदयः प्राणपरीप्सुः प्राणांल्लब्धुमिच्छुः नव
कीर्तिं यावद् ... तावद् ... पराद्रवत् पलायत कोऽप्यस्मात् ... भूत्वा समनोऽलब्धुम् यतः मनरूद्देश्यभं याय
याप्पलायते स्म पलायता कंपति वा पाठे वामन पुराणकथा सर्वं विनतया दृष्टि विद्युन्माली नाम राक्षसो
मा हेश्वरः कश्चित् तस्मै रुद्रेण सौवर्णं विमानं दत्तं ततो सावर्क स्याष्ट ततो भ्राम्यत् विमानदीप्त्या रात्रि
विलोपितवान् ततोऽर्केण तेन तेजोऽभिद्राविषितवानर्धितः मां पातितं ततः क्रुद्धेना कृपितरुद्रे भयादर्कः प
लायत् ततो रुद्रस्य क्रूरदृष्ट्या दंदह्यमानः पतन्वाराणस्यां पतितः लोलार्कनाम्ना विख्यातो जातः १८

तमापतंतं स विलसदूहू राकुमारो हा द्विग्नमनो रथेन पराद्रवत्प्राणपरीप्सुरुर्व्यां यावद्गमं रुद्रभयाद्
यथार्कः १८ यदाशरणमात्मानमैक्षत श्रांतवाहनं अस्त्रं ब्रह्मशिरो मेने आत्मत्राणं द्विजात्मजः १९
अथोपस्पृश्य सलिलं संदधे तत्समाहितः अजानन्नपि संहारं प्राणकृच्छ्र उपस्थिते २० ततः प्रा
दुरभूत्तेजः प्रचंडं सर्वतो दिशं प्राणापदमभिप्रेक्ष्य विष्णुं जिष्णुरुवाच ह २१ कृष्ण कृष्ण महाबाहो
भक्तानामभयंकर त्वमेको दह्यमानानामपवर्गोऽसि संसृतेः २२ ॥ अशरणो ...
तेन कलास्वात्मनो ... त नु पलायनमेव ... कर्तव्यमिति ... रक्षोऽनु ... तोऽस्तीति
तोयस्पर्शनेन ब्रह्मशिरो संहितं ... तामाह १९ ततः ब्रह्मास्त्रं समाहितात्कृत ... स ... हार
मजानतोऽपि ... प्राणकृच्छ्र इति २० ततो ब्रह्मास्त्रं सर्वतो दिशं प्रकटीभूततेजोऽभिप्रेक्ष्य ततः प्राण
मभिप्रेक्ष्य ... तं प्रथमं सोऽभि २१ संसृतेर्दह्यमानानां तस्या अपवर्गः अपवर्गोऽसि नाना
पाकरणम् २२ यतः त्वमीश्वरः ... प्रकृतेः परः पुरुषः तत्तु ... कारणम्

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

श्री° भा° प्र° टी° २५

यत्त्वं मायामभिभूय स्थितः स एव मायाभिभूतस्य जनस्य धर्मादिफलमुपाश्रितः सन् विधत्से वीर्येणाश्वत्था-
म्नोऽस्त्रेणाचानेनास्त्रेण एव मामुपद्रवात्पातोऽल रक्षते इत्याह तत्थेति २४ किं भूभारहरणो मद्विक्रमात्रे-
णाभवतीत्याह स्वानां स्वानि मत्तो भक्तानामनुध्यानाय तथा नेत्यभावानामेकान्तभावो विवेत्स्यति वि-
त्तापयति २५ किमालक्ष्मिदं कुतो वायातीति विचिन्तितं के २६ स्वदं द्रौणपुत्रस्य ब्रह्मास्त्रं तेन नु वशा णा-
वाधे प्रामे प्रदर्शितं केवलं न तत्तत्त्य योगकृपालस्त्वं तथ्यः यतो मामुपसंहारं न वेद यतस्तत्त्वं न वेद त्वा वा
स एव नीवलोकस्य मायामोहितचेतसः विधत्से स्वेन वीर्येण श्रेयो धर्मादिलक्षणं २४ तथा-
यं चावतारस्ते भुवो भारजिहीर्षया स्वानां चानन्यभावानामनुध्यानाय वासकृत् २५ किमि-
दं स्वित्कुतो वेति देवदेव न वेद्म्यहं सर्वतो मुखमायाति तेजः परमदारुणं २६ श्रीभगवानु-
वाच वेत्थेदं द्रोणपुत्रस्य ब्राह्ममस्त्रं प्रदर्शितं नैवासौ वेद संहारं प्राणाबाध उपस्थिते २७ न ह्य-
स्यान्यतमं किंचिदस्त्रं प्रत्यवकर्शनं जह्यस्त्रतेज उन्नद्धमस्त्रज्ञो ह्यस्त्रतेजसा २८ सूत उवाच श्रुत्वा भ-
गवता प्रोक्तं फाल्गुनः परवीरहा स्पृष्ट्वापस्तं परिक्रम्य ब्राह्मं ब्राह्मास्त्रं संदधे २९ संहत्यान्योन्यमु-
भयोस्तेजसी शरसंवृते आवृत्य रोदसी खं च ववृधातेऽर्कवह्निवत् ३० दृष्ट्वास्त्रतेजस्तु तयोस्त्रीं-
ल्लोकान् प्रदहन्महत् दह्यमानाः प्रजाः सर्वाः सांवर्तकममंसत ३१

चि २० यान्यवकर्षणं कृशानुकृशेनवर्तकमिमत्यर्थः अतस्तदस्त्रतेज उन्नद्धमुत्कटं ब्रह्मास्त्रतेजसैव जहि २८ वा नेय नवयुक्ते चास्त्रं नउपसंहृत्य सस्य यमेव यामस्येत यतस्त्वमस्त्रज्ञोऽसि २८ परेषां प्रबलसैन्यवीराः तान् हन्तीति तथा फाल्गुनो नामेनः प्रोक्तैः संवृते संवेष्टिपरस्परं मिलितावावृत्य धाने प्रवर्धते किं कृत्वा द्यावाप्रथि-
व्यौ लमन्तरिक्षं चावृत्य यथा प्रलयसमये प्रध स्यसंकर्षणाग्निसूर्याग्नितुल्यौ स्थितः अर्कश्च संहत्य वर्ध-
नेत इति ३० तयोर्द्रौणिफाल्गुनयोरस्त्रतेजः दह्यमानाः प्रजाः प्रलयाग्निं समममंसत ३१

ना

25A

लोकानां मन्यये व्यतिकरं विनाशमित्यर्थः वासुदेवस्य मतिं बालस्य ब्रह्मास्त्रहयग्रुपसंहृतावान्
गौतम्यं वं ग्रामा गौतमीकृपीनस्य पुनः सततं गमर्षीणां कोपेन तात्मुद्दिश्य यस्य सः निष्कृत्य प्रेरणेन ततः पश्च
यथेति तस्य वे यत्नेथमेरत्यवरष्ठोतः यथा याज्ञिकः पशुमिति व्याघ्र नयात्र न्त्वा शोकरोषादियुक्तस्य
पितृजनस्य धर्मनिष्ठात्यागपनाय श्रीकृष्णवाक्ये ते दाह ष्टुः ३३ शिबिरायराजनिवेशायेन तत्र मि
लितं प्रकुपित इति ३४ अनागसो नि... रपराधान् विपार्श्वि मस्यबालस्य वधोनधर्म इत्यन्या
प्रजोय एव मालक्ष्य लोकव्यतिकरं च तं मतिं च वासुदेवस्य संगृह्य गार्जुनो हृदयं ३२ ततः आ
साद्यतरसा दारुणं गौतमी सुतं बवंध्यामर्षताम्राक्षः पशुं रसनया यथा ३३ शिबिराय नि
नीषं तं रज्ज्वावध्वा रिपुं बलात् प्राहार्जुनं प्रकुपितो भगवानम्बुजेक्षणः ३४ मैनं पार्थार्हसि
त्रातुं ब्रह्मबन्धुमिमं जहि योसावनागमः सुप्तानवधीन्निशि बालकान् ३५ मत्तं प्रमत्तमुन्म
त्तं सुप्तं बालं स्त्रियं जडं प्रपन्नं विरथं भीतं न रिपुं हन्ति धर्मवित् ३६ स्वप्राणान् यः परप्राणैः प्रपु
ष्णात्यघृणः खलः तद्वधस्तस्य हि श्रेयो यद्दोषाद्यात्यधः पुमान् ३७ प्रतिश्रुतं च भवता
पाञ्चाल्यै शृण्वतो मम आहरिष्ये शिरस्तस्य यस्ते मानिनि पुत्रहा ३८ तदसौ वध्यतां पाप आततायी
आत्मबन्धुहा भर्तुश्च विप्रियं वीर कृतवान् कुलपांसनः ३९ एवं परीक्षता धर्मं पार्थः कृष्णे
न चोदितः नैच्छद्धन्तुं गुरुसुतं यद्यप्यात्महनं महान् ४० अथोपेत्य स्वशिबिरं गोविन्दप्रियसारथिः न्यवे
दयत्तं प्रियायै शोचन्त्या आत्मजान् हतान् ४१ तथाहृतं पशुवत्पाशबद्धमवाङ्मुखं कर्मजुगुप्सितेन निरीक्ष्य
कृष्णापकृतं गुरोः सुतं वामस्वभावा कृपया ननाम च ४२

गोविंदप्रियः सारथिर्यस्य आत्मजानां घातकं तेभ्यः ४१ तथा पशुभावेनाहृतमानीतं कर्मणो जुगुप्सितेन दो
षेणावाङ्मुखमपकृतमपकारिणं कृपया निरीक्ष्य वामः शोभनः स्वभावो यस्याः सा ननाम उवाच चेति
वक्ष्यमाणेन संबंधः सतितः बंधनेनानयनमसहंती असहमाना ४३ सरहस्यो गोप्यमंत्रसहितः वि
सर्गोस्त्रप्रयोगः उपसंयम उपसंहारः ताभ्यां सहितोस्त्रसमूहः ४४ किंच तस्य द्रोणस्य स्यादेहस्ता आ
त्मादेहस्तस्यार्धं कृपी आस्ते अर्धत्वे हेतुः पत्नी अर्धो वा एष आत्मनो यत्पत्नीति श्रुतेः नायापतीप्र

अथोपेत्य स्वशिबिरं गोविंदप्रियसारथिः न्यवेदयत्तं प्रियायै शोचंत्यै आत्मजान् हतान् ४१ त
थाहृतं पशुवत्पाशबद्धमवाङ्मुखं कर्मजुगुप्सितेन निरीक्ष्य कृष्णापकृतं गुरोः सुतं वामस्व
भावा कृपया ननाम च ४२ उवाच चासहंत्यस्य बंधनानयनं सती मुच्यतां मुच्यतामेष ब्राह्म
णो नितरां गुरुः ४३ सरहस्यो धनुर्वेदः सविसर्गोपसंयमः अस्त्रग्रामश्च भवता शिक्षितो य
दनुग्रहात् ४४ स एष भगवान् द्रोणः प्रजारूपेण वर्त्तते तस्यात्मनोर्धं पत्न्यास्ते नान्वगाद्वी
रसूः कृपी ४५ तद्धर्मज्ञ महाभाग भवद्भिर्गौरवं कुलं वृजिनं नार्हति प्राप्तुं पूज्यं वंद्यमभीक्ष्णशः ४६
मा रोदीदस्य जननी गौतमी पतिदेवता यथाहं मृतवत्सार्ता रोदिम्यश्रुमुखी मुहुः ४७ यैः को
पितं ब्रह्मकुलं राजन्यैरजितात्मभिः तत्कुलं प्रदहत्याशु सानुबंधं शुचार्पितं ४८ सूत उवाच

प्रियसारथीयोतामिति क्रमे उभयोर्मेकारो वा वामा चवनवपतौरिस्मृते कथं सा जीवतीत्याह नान्वगाद्वी
रसूर्यतो वीरसूः पुत्रवती ४५ तस्माद्गुरोः कुले भवद्भिर्वृजिनं दुःखं प्राप्तुं नार्हति यतो वंद्यं पूज्यं च ४६ स्तेव
मास्य जननी पुत्रार्त्ता विपन्ने रोदीत् यथाहं रोदिमीति ४७ ते ब्राह्मणान् राजन्या नातिकोपितं कस्मै कथंभूतं सानुबंधं सपरिवारं शुचा
र्पितं लोके नार्पितं नेत्याश्च ब्रह्मकुलं सकलं प्रदहति ४८ धर्म्यमित्यादयोच वचः धर्मगुणाः पूर्वं श्लोके भ्यो द्रष्टु

पा

लो४

26A

नकुलः रयश्च अत्यबंदरत्युयुधानः सात्यकिः ५९ तस्यतथाविधस्यद्रौपदीवेधस्यपवश्रेष्ठः अन्यथाखलरुकमा
तपसमागतःतयहृत भर्ताविक्रितिमहृदनुजवाच ५८ चतुर्भुजोक्तिरथभावः भीमंपते हेत्वप्रहृत्तेद्रौपद्यांचसह
मातन्निवारणे प्रवृत्ता यासु भयोः संवारणायाविष्कृतः चतुर्भुजः संदिहानस्यसख्युः अर्जुनस्य ६२
वधार्हणः वधार्हामयाप्यवध्यासकृतात्रह्मणोनहंतव्यः तथाश्रातताथिनमायांतमपिवेदांतपा
दा५ रगो जिघांसंतं जिघांसंतंनतेनब्रह्महाभवेत इतिवदंताव तदुभयमनुशासनमनुपालयः ६२ तथा
नकुलः सहदेवश्च युयुधानोधनंजयः भगवान्देवकीपुत्रोयेचान्येयाश्च योषितः ५९ तत्राह
मर्षितो भीमस्तस्यश्रेयान्वधः स्मृतः नभर्तुर्नात्मनश्चार्थेयोहन्नुभ्रातॄन्वृथा ५१ निशा
मय भीमगदिते द्रौपद्याश्च चतुर्भुजः आलोक्य वदनंसख्युरिदमाहहसन्निव ५२ श्रीभगवा
नुवाच ब्रह्मबंधुर्नहंतव्यआततायी वधार्हणः मयैवोभयमाम्नातंपरिपाह्यनुशासनं
कुरु प्रतिश्रुतंसत्यंयत्तत्सांत्वयता प्रियां प्रियंच भीमसेनस्यपांचाल्या मह्यमेवच ५४ सूत उवा
च अर्जुनः सहसाज्ञाय हरेर्हार्दमथासिना मणिंजहार मूर्धन्यंद्विजस्यसहमूर्धजं ५५ विमुच्यर
शनाबद्धंबालहत्याहतप्रभं तेजसामणिनाहीनं शिबिरान्निरयापयत ५६ वपनंद्रविणादानं
श्रा१८४ स्थानान्निर्यापणंतथा एषहिब्रह्मबंधूनांवधोनान्योस्तिदैहिकः ५७ ...
...भवति ब्रह्म... द्रौपद्याः हृद्येकुमस्य ५८ हार्दमभिप्रायमाज्ञाय ... भयेविद्यामा
... अस्मिन्नापरं... तेमस्तकेच्छा ५५ तेजसामणिनाचहीनं ...
... इतिनाम ... अस्यैः ... मूर्धन्य ... दिति मित्याह ५८ ॥ राम ॥ राम ॥

प्रियंच

सं१ मूर्द्धन्यं१

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

27

निर्हरणं दाहादि तेन यथं ५८ इति श्रीभावार्थे प्रथमे सप्तमः अष्टमे कुंतिना द्रौणेरस्त्रादुत्तरापरीक्षितः श्री
कृष्णेन रक्षितिः कुंत्या राज्ञः शोकस्तु कीर्त्यते तेषां स्वाः संपरेतानां मृतानां गंगायामुदकं दातुं सकृष्णाः
कृष्णेन सहिताः स्त्रियः पुरस्कृत्य प्रयताः कृत्वा तस्मिन्कार्ये स्त्रीपुरस्सरत्वविधानात् १ निनीय दत्वा हरि
पादाब्जरजोभिः पूतायाः सरितो गंगाया जले पुनर्ग्रहणादादावपि स्नाता गम्यते २ कुरुपतिं युधिष्ठिरं

पुत्रशोकातुराः सर्वे पांडवाः सहकृष्णया स्वानां मृतानां यत्कृत्यं चक्रुर्निर्हरणादिकं ५८ इति
श्रीभागवते प्रथमे सप्तमोऽध्यायः सूत उवाच अथ ते संपरेतानां स्वानामुदकमिच्छतां दातुं
सकृष्णा गंगायां पुरस्कृत्य ययुः स्त्रियः १ ते निनीयोदकं सर्वे विलप्य च भृशं पुनः आप्लुता
हरिपादाब्जरजःपूतसरिज्जले २ तत्रासीनं कुरुपतिं धृतराष्ट्रं सहानुजं गांधारीं पुत्रशो
कार्तां पृथां कृष्णां च माधवः ३ सांत्वयामास मुनिभिर्हतबंधूञ्छुचार्पितान् भूतेषु का
लस्य गतिं दर्शयन्न प्रतिक्रियां ४ साधयित्वाजातशत्रोः स्वं राज्यं कितवैर्हृतं घातयित्वासत
ो राज्ञः कचस्पर्शक्षतायुषः ५ याजयित्वाश्वमेधैस्तं त्रिभिरुत्तमकल्पकैः तद्यशः पावनं
दिक्षु शतमन्योरिवातनोत् ६ आमंत्र्य पांडुपुत्रांश्च शैनेयोद्धवसंयुतः द्वैपायनादिभिर्विप्रैः

सानुजं भीमादिभिः सहितं मुनिभिः सहितः ४ कितवैर्धूर्तैर्दुर्योधनादिभिः द्रौपद्याः कचग्रहणादि
भिः क्षतं नष्टमायुर्येषां तान् ५ याजयित्वेत्यादि भाविकथासंक्षेपः शतमन्योः शतक्रतोरिव ६ शै
नेयः शिनेर्नप्ता सात्यकिः तेन उद्धवेन च संयुतः रथमास्थितः ७ ॥

श्री॰ भा॰ प्र॰ टी॰ १२

२२

उन्नांपरीतिस्मानरमभिक्षुस्तेषावंतीमुपलेभेददर्श ८ उन्नाराश्रीकृसंश्रार्थयतीयाहियाहीतिद्वा
श्वां श्रव्यमनुप्रार्थना पोस्योनास्तीन्याहूनचनेनोन्यममयंममरहितंनपश्यामियत्वलोकेपरस्य१ह
तुः भवति नत्रप्रस्तुतंभयमारेद्द्यति अभिरति ९ अभिद्रवतिअभिक्षुस्वमायातित ममायसेलो
हमयंप्राल्पंयस्यसः अतिकार्पएयमाहकाममिति कामंयस्येछेमांदहत्वमेवमोमानिपात्वनां १०

श्रीभा० ११ अ० २८

गंतंकृतमनिर्वत्तनह्यविकारंयमास्थितः उपलेभेभिक्षावंतीगुग्नरोभयविकलो पद्
उद्धवोवाच याहियाहिमिदायोगिन्स्वदेवजगन्मते नामेवदंभयंपश्यपश्ययत्रमहेत्तुः पर
स्परं ९ अभिद्रवतिमामेमंपश्चरस्वमायसोविभो कामंदहन्तुमेनायमामेयंभोनिपात्य
तां श्रीशुकउवाच उद्धवार्थवचस्तस्याभगवानभक्तवत्सलः अथाउद्धवमिदंकातिंद्वोतोरा
स्वमवुध्यत ११ नह्येवंवचमुनिश्रेष्ठप्राउद्धवाः पंचसायकान् आत्मनोभिक्षुरत्वान्तीमा
नालत्वास्वागपुपादधुः १२ अमनंवीत्यनंतेषाममनसविषयात्मनां सदर्शनेन
स्वात्मेदास्यात्माभतांश्चद्विषः १३ अतस्यः सर्वभूतानामात्मायोभेस्वरोहरिः स्व
मायायाहृतोन्मभेवयाद्याः कुरुतंतवे १४ यद्यप्पमंभ्रम्मलिपिरस्त्वमोयंवाप्रतिक्रियं (स्वा)
मंत्वाशेषोनैवकर्तव्यः पराभवेनानिकुपितस्यष्टोषाः पांउवस्त्वमिदंविसंकतंश्रद्धंनेव
प्रासंप्रवुध्यत ११ अनपववहुमुखंतदागतमिस्त्रकृतस्त्वंवब्रत्वास्वस्यास्त्रांनवेरनिवर्त्यमान
नदुष्पारिहरंच्यमनंवीत्यअनन्यविषयस्त्रात्मायेषांसर्वेकनिष्ठानामित्यर्थः १२ येनायाउद्धवा
याश्रेनःस्यः सर्वभूतानांमहत्त्वात् नत्रहेतयनत्रात्मात्रतपीमीयायोगेप्रवृत्तिवहिः स्वस्या
विप्रतिपन्नवरनार्थेकृतेकुरुणांततेषांगानानावधाउद्धवानामपि कुरुवपामनाश्वकृते १२

१ पा३ वे

ततोऽवमपोहिष्टाविदुरवसप्रासमप्रासमशंहृत्कामनिव्रीत १४ ब्रह्मपुराणानपहासमपूजितं
॥ पा० ७ भयकृतमस्तपम्मा: सामन्त्वंशकविदारा

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

28

श्री
भाग
टी°
५६

हेममयास्त्र १६ त्वां नमस्ये नमस्करोमि न तु कोनिदं मां नमस्करोषीत्याह ईश्वरमाद्यं पुरुषं कुतः प्रकृतेः
परं तत्कुतः ईश्वरं प्रकृतेः परं नियन्तारम् अतएव सर्वभूतानामन्तर्बहिः पूर्णत्वेनावस्थितं तथाप्यल
क्ष्यत्वे हेतुमाह माययेति १८ मायैव जवनिका तिरस्करिणी तयाच्छन्नं मत्तोहं मन्दा भक्तियोगानभि
ज्ञा केवलं नमस्यामि अधः अक्षजं ज्ञानं यस्मात्तं मया दृश्यं मया परिच्छिन्नेन त्वं यथा च मूढदृशा

मा मंस्था ह्येतदाश्चर्यं सर्वाश्चर्यमयेऽच्युते य इदं मायया देव्या सृजत्यवति हन्त्यजः १६
ब्रह्मतेजोविनिर्मुक्तैरात्मजैः सह कृष्णया प्रयाणाभिमुखं कृष्णमिदमाह पृथा सती १७
श्रीकुन्त्युवाच नमस्ये पुरुषं त्वाद्यमीश्वरं प्रकृतेः परं अलक्ष्यं सर्वभूतानामन्तर्बहिरव
स्थितं १८ मायाजवनिकाच्छन्नमज्ञाधोक्षजमव्ययं न लक्ष्यसे मूढदृशा नटो नाट्यध
रो यथा १९ तथा परमहंसानां मुनीनाममलात्मनां भक्तियोगविधानार्थं कथं प
श्येम हि स्त्रियः २० कृष्णाय वासुदेवाय देवकीनन्दनाय च नन्दगोपकुमाराय गोविन्दाय
नमो नमः २१ नमः पङ्कजनाभाय नमः पङ्कजमालिने नमः पङ्कजनेत्राय नमस्ते
पङ्कजाङ्घ्रये २२ यथा हृषीकेश खलेन देवकी कंसेन रुद्धातिचिरं शुचार्पिता विमोचि
ताहं सहात्मजा विभो त्वयैव नाथेन मुहुर्विपद्गणात् २३

देहाभिमानिनां पुंसां न लक्ष्यसे १९ किं च परमहंसानामात्मानात्मविवेकिनां ततो मुनीनां मननशी
लानां ततोऽप्यमलात्मनां निवृत्तरागादीनामपि त्वं भावेन तिरोहितत्वान्न लक्ष्यसे अतो भक्ति
योगं विधातुं त्वमवतीर्णः कथं हि वयं पश्येम यद्वा परमहंसानामपि भक्तियोगविधानार्थं नामानि
नाम ध्यातव्यानि यत् गौरवात् कृष्ण भक्तियोगं कारयितुमवतीर्णोसि मन्दाः २० ज्ञानभक्तो रक्षाकर्त

२८ मुकुन्दाश्रुतः केवलं त्वं नमस्कोति श्रीभागवते टीकायां द्वा ५६॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

28A

पंकजं नाभौ यस्य पंकजानां माला अस्ति यस्य पंकजवन्नेत्रे नेत्रे यस्य पंकजे अंकितौ अंघ्री यस्य तस्मै नः
कृतोपकारमनुस्मरति यथेति द्वाभ्यां २२ अयमर्थः मातृतोपि मय्यधिकानुकंपीति: तथाहि हे हृषीके
श यथा देवकी कंसेन रुद्धा बंधाद्विमोचिता अहं च तथैव किं मोचिता निकामं महान्विषादकः
तेन विषादं दग्धा यति सातिचिरं रुधा सती तस्मात् देवक्या हि मोचिता तथाऽहं च शुचार्पिता च सती न च तस्याः
पुत्राश्च रक्षिता अस्मिंश्चान्यो नाथस्य श्याममम चेति न किंतु तथैव तत्राहं तु विपद्गणेभ्य एव दर्शयति २३ वि
षात् भीमस्य विषमोदकदानात् महाग्नेः जतुगृहदाहात् पुरुषादा हिडंबादयो राक्षसाः तेषां दर्शनात्
त असत्सभायां द्यूतस्थानात् अभिरक्षिता अस्मत्सभवाम २४ यत्र यावन्विपत्काले दुर्वाससो दर्शनान्नाल्लिपु

विषान्महाग्नेः पुरुषाददर्शनादसत्सभाया वनवासकृच्छ्रतः मृधे मृधेऽनेकमहारथास्त्रतो द्रौ
ण्यस्त्रतश्चास्म हरेऽभिरक्षिताः २४ विपदः सन्तु ताः शश्वत्तत्र तत्र जगद्गुरो भवतो दर्शनं यत्स्या
दपुनर्भवदर्शनं २५ जन्मैश्वर्यश्रुतश्रीभिरेधमानमदः पुमान् नैवार्हत्यभिधातुं वै त्वा
मकिंचनगोचरं २६

नरोपि भवदर्शनं यस्मात् अपुनर्भवं पुनर्जन्म मोक्षं दर्शयति इति यस्मात् न तु संपत्स्वेव परमेश्वरदर्शनं
पुष्यते स्मरणाविना नात न किं विपदः प्रार्थ्यन्ते संपदस्तु श्रेयः परिपंथिन्य इत्याह जन्मेति २६ जन्मस
त्कुले जन्मादिभिरेधमानो मदो यस्य सः अभिधातुं श्रीकृष्ण गोविंद इति वक्तुमपि अकिंचनानां गोच
रं विषयभूतं अस्तु तन्मनोरथरूपमायत्तमनमदिति २६ अकिंचना भक्ताः एव वित्तं सर्वस्वं यस्य
तस्मै ततः किं निवृत्ता गुणा यस्य धर्मार्थकामविषया यस्मात् तस्मै कृत आत्मारामाय तत्कृतः शान्ता
नाय रागादिरहिताय किं च कैवल्यपतये केवलदाते समर्थाय तस्मै २८

29

श्री भाग टी ३१

ननु देवकीपुत्रं मां कथमेवं स्तौषि तत्राह मन्ये त्वामिति मन्ये त्वां कालं न तु देवकीपुत्रं तत्र हेतवः ईशानं
नियंतारं अनादिनिधनं अत एव विभुं अत एव समं यथा भवति तथा सर्वत्र चरंतं ननु पार्थसारथेः कथं
मम साम्यं तत्राह यतः त्वत्तो निमित्तात् भूतानां मिथः कलिः कलहो भवति ननु स्वत एव चेद्वै
षम्यं न तु विग्रहानुग्रहरूपं अपि समयैव षम्यं प्रसिद्धं तत्राह न वेदेति २७ नृणां विडंबनं मनुष्यकरणं
मीहमानस्य कुर्वतः यस्मिन्स्थिते विषमा मतिः अनुग्रहनिग्रहरूपा भवति २८ अजस्य जन्म अकर्तुः

नमोकिंचनवित्ताय निवृत्तगुणवृत्तये आत्मारामाय शांताय कैवल्यपतये नमः २७ मन्ये अ: २
त्वां कालमीशानमनादिनिधनं विभुं समं चरंतं सर्वत्र भूतानां यन्मिथः कलिः २८ न वेद क
श्चिद्भगवंश्चिकीर्षितं तवेहमानस्य नृणां विडंबनं न यस्य कश्चिद्दयितोस्ति कर्हिचिद्द्वेष्य
वै श्च यस्मिन्विषमा मतिर्नृणां २९ जन्म कर्म च विश्वात्मन्नजस्याकर्तुरात्मनः तिर्यङ्नृषि
षु यादःसु तदत्यंतविडंबनं ३० गोप्याददे त्वयि कृतागसि दाम तावद्या ते दशाश्रुकलिला
ञ्जनसंभ्रमाक्षं वक्त्रं निनीय भयभावनया स्थितस्य सा मां विमोहयति भीरपि यद्बिभेति ३१

कर्मभिर्निर्वर्तितं वराहादिरूपेण नृषु रामादिरूपेण ऋषिषु वामनादिरूपेण यादःसु मत्स्यादिरूपेण नर
विडंबनमत्यंतं स्वार्थं सिद्धमित्याह यतो न्येति २९ गोपी यशोदा त्वयि कृतागसि दधिभांडस्फोटनं कृतवति
यावद्दाम रज्जुं आदत्ते तत्र आहर्तावत्तन्मनाः एवमेव यातेन दशा तव या सा मां विमोहयति किंभूतस्य स्वक
लिलं अश्रुभिः सह अञ्जनं ययोः अतः तयोः स्तनवने च ते संभ्रमेणाकुले ईक्षणे यस्मिन् तद्वक्त्रं निनीय अधः
कृत्वा ताडयिष्यतीति अतएव भयस्य भावनया स्थितस्य यतस्त्वत्तः भीरपि स्वयं भीता भवति न

29A

श्रुतयश्च नतान्मोहवतया दुर्ज्ञेयता न वन्नत्वादि वदृथा वर्णयंतीत्याह केचिदिति चतुर्भिः ॥ पुण्यश्लोक
स्य प्रियपुत्र युधिष्ठिरस्य कीर्तये यदोरेव कीर्तयद इति वा मलयस्येव कीर्तये यथा चंदनमिति हि वेद
नेतया ॥ ११ वसुदेवस्य भार्यायां देवक्यामनुपवनमभ्यगात् पुत्रश्चभिति शेषः प्रथमपुरुषः वार्षः अ
र्भवमिति वा पाठः स्वग्रामः ताभ्यामेव पूर्वं स तपः पृश्निसुतपोभ्यां याचितः सुत ॥ १२ अजस्य जगतः
क्षेमाय आत्मभुवेति ब्रह्मप्रार्थनस्य प्राधान्यविवक्षया मतांतरं ॥ १३ परमानंदस्वरूपात्मा नमविद्या
ततो देहाद्यभिमानो कामः ततः कर्माणि तैश्च दुःखैर्क्लिश्यमानानां तन्निवृत्तये श्रवणाद्यर्हाणि
केचिदाहुरजं जातं पुण्यश्लोकस्य कीर्तये यदोः प्रियस्यान्ववाये मलयस्येव चंदनं ॥ १२ अपरे
वसुदेवस्य देवक्यां याचितोऽभ्यगात् अजस्त्वमस्य क्षेमाय वधाय च सुरद्विषां ॥ १३ भारावतार
णायान्ये भुवो नाव इवोदधौ सीदंत्या भूरिभारेण जातो ह्यात्मभुवार्थितः ॥ १४ भवेऽस्मिन् क्लि
श्यमानानामविद्याकामकर्मभिः श्रवणस्मरणार्हाणि करिष्यन्निति केचन ॥ १५ शृण्वंति
गायंति गृणंत्यभीक्ष्णशः स्मरंति नंदंति तवेहितं जनाः त एव पश्यंत्यचिरेण तावकं भवप्र
कर्माणि करिष्यन् अस्य पदस्य सिद्धांततामभिप्रेत्य श्रवणादिफलमाह शृण्वंतीति ॥ १६ नंदंति अ
नेकः कीर्त्यमानं नमि नंदंति ये नाना ईहितं चरितं तावकं त्वदीयं पदांबुजं त एव पश्यंत्येवाचिरेणैव
ति वसर्वं ग्रावधारणा कीदृशं भवप्रवाहस्य जन्ममरणपरंपराया उपरमो यस्मिंस्तत् ॥ इत्याभितवास्मत्प
वितन्वानानुवनउतिमा आपनाह अपीति चतुर्भिः ॥ १७ हे प्रभो सुहृदामनुजीविनस्तुतास्मानघांश्चि
तेजन्हमपि यथामुमस्मा कामन्याहंगतापनैवास्ति कुतो रजसम्पोजिनमेहाउः पुत्राय्यार
हितमयति तन्येनेतमस्त्वापन विमानिनयमाह त्वपदविपयत्त ननु तव केचिपदोपादवाः पुत्रा

७५२

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

यर्हि भवतः प्रदर्शनं यदा त्वमस्मान्नेव पश्यसि तदा नाम्ना विख्यात्या रूपेण समृद्ध्या च यदुभिः सहिताः
पांडवाः नामकेव यं नैकेऽपि प्रतिपत्तारः इत्यर्थः नामं तत्र दृष्टांतः हृषीकाणां नामी इशितुर्जीवस्यादर्शने
यथा न किंचिन्नामरूपं चेतनद्वय ३८ किंच यथेदानीं त्वमस्मत्पालया भूमिः स्वैरसाधारणैर्वज्रांकु-
शादिभिर्लक्षणैर्विलक्षितैः त्वत्पदैः अंकिता भाति तथा त्वयि निर्गते सति न शोभिष्यते
अपि च इमे जनपदा देशाः स्वृद्धाः सम्यक् ऋद्धाः सेतुः यामनेपाच्च नामकपालमृणामनेयाद्दृवाना-
मितु भयतो व्याकुलचित्ता सती तेषु स्नेहं निवृत्तिं प्रार्थयते स्माह अथेति ४१ विश्वेशात्वादिसंबोध-

अप्यद्य नस्त्वं स्वकृतेहित प्रभो जिहाससि स्वित्सुहृदोऽनुजीविनः येषां न चान्यद्भवतः पदांबुजा-
त्परायणं राजसु योजितांहसां ३७ के वयं नामरूपाभ्यां यदुभिः सह पांडवाः भवतोऽदर्शनं य-
र्हि हृषीकाणामिवेशितुः ३८ नेयं शोभिष्यते भूमिर्यथेदानीं गदाधर त्वत्पदैरंकिता भाति
स्वलक्षणविलक्षितैः ३९ इमे जनपदाः स्वृद्धाः सुपक्वौषधिवीरुधः वनाद्रिनद्युदन्वंतो ह्ये-
धंते तव वीक्षितैः ४० अथ विश्वेश विश्वात्मन् विश्वमूर्ते स्वकेषु मे स्नेहपाशमिमं छिंधि दृढं
पांडुषु वृष्णिषु ४१ त्वयि मेऽनन्यविषया मतिर्मधुपतेऽसकृत् रतिमुद्वहतादद्धा गंगेवौघमुदन्व-
ति ४२ श्रीकृष्ण कृष्णसख वृष्ण्यृषभावनिध्रुग्राजन्यवंशदहनानपवर्गवीर्य गोविंद गोद्विज

नानि स्नेहे हे छेदसामर्थ्ये प्राप्य नापदृढं मं तं तेन नः किमत आह त्वयीति ४२ अनन्यविषया सती मे मति-
स्त्वयि रतिमुद्वहतात् देवविच्छिन्नां प्रीतिं करोत्वित्यर्थः ओघं प्रवाहं यथा गंगा प्रतिबंधं न गणयति एवमपि
मतिर्विघ्नान्न गणयतु इति भावः एवमभ्यर्थ्य पुनः प्रणमति ४३ हे कृष्ण तेन नमः उपकारान्स्मरंती
एव हे इत्यादि संबोधयति कृष्णसख अर्जुनस्य सखा वृष्णीनां मध्ये ऋषभश्रेष्ठ अवनेर्भुद्रुहो ये राजन्यास्तेषां

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

30A

कलत्रमिव मधुराणि यदाणि येषु तैर्वा केयूः परिणतो निखिलो महिमा उदयः परस्पराः पुरुषेना विद्यमाना
विराजते निवक्र ये दीर्घ देहे दो त्रैरोयेन मरमीषत् नेष्या हा सएवमायातयाच वक्ष्यति हा मोजनेनोक्ता
दकरीव मायेति ४८ वोधमेनत्याविषया मतिरिति नियम्यार्थितेन द्वाढमित्यंगीकृत्य वस्यसाला कृ
साकूतमामान्यपश्चात्मोपाख्यानाश्रमभद्राप्रमुखाः श्रियश्चामं ज्ञानुज्ञाप्यसखपुरंयासूयन् पुष्पिह
देशो भ्रमणा देवकं चिकालनिवसन्तेति संप्राप्यो निखादितः श्रपभीक्षनिर्याणमहो त्मवक्रुं उपो

सतङ्कवाच पृथ्ययेत्य कलपदेः परिणतो निखिलो हृयः मेदं महासवैकुंठो मोहयतिवसा
यया ४५ तद्दाढमित्युपामं ज्ञश्रविशुपगनसाकूतं श्रियश्चसखपुरंया नूक्ष्यप्रमाणारात्रा
निवादितः ४५ व्यासाद्यैरीश्वरे हा ते कृष्णेनाद्भुतकर्मणा प्रबोधितो पीतिहासेनोत्त
धानमुवार्यितः ४८ प्राहरानाथमेसतः विनयेनसहृदां वधं प्राकृतेनात्मना विश्वेश्वे
हमोहवशंगतः ५०

दानेकर्योप्रस्तौति ४५ व्यासाद्यैः प्रतिबोधितोपि प्रबुबाध मः सन्नाबुध्यत विवेकेन प्रापकृत
दुःखोदयात्ते भमकृभी प्रमेनिर्याणमदोन्मवापरान्तासहकृ रुद्देवेगतत्वं तत्सुखेनायंप्रबोध
नोपइति ईश्वराभिप्रायः कार्यहयविधापकः तमसा नोद्धृतत्वार्थः प्रीकृष्णेनापि इतिहासैः प्र
बोधितेनाबुध्यतत्तत्वहेतः प्रादुतकर्मणा यथाकुरुपांडवसंग्रामेनार्थे गतोपि युध्याविनमेवबद्
त्रापि विद्यादमेवदृढीकृतवान् एवमात्रापि बोधपयत्नबोधमेवदृढी ब्रकार्यत्वार्थः प्रबोधमेवप
एवयतिपादः ४१ प्राकृतेनात्मविवेकस्याप्रेनात्मनाविवेनहेविप्रा ४२ ॥

31

पारक्यस्य च मृत्योर्नाशो हि यस्माद्देहस्यार्थे मम यावद्योतो हि तयो कोटिशत्यो सामाद्धती हत्वा ॥ अ
तो हि यो श्रमातामेनोक्तं श्वत्तो हि यो प्रसंख्यातासंख्यातोद्धि नमनमा संख्या गणानन्त सूनः सहस्र
यो कविद्यानेः शाला सुपरिवेष्टा शोनयाश्च यच्च ममनिः गनानां च पूर्वे संख्या नेम ना वर्द्धित प्रकीर्तितं त्वे
ये प्रान मट सत्तसहस्राणि नवैव तु ॥ नराणामपि पूर्वाणां शतानि त्रीणि चैव हि पंचषष्टिसहस्रा
णि नयाचानां शतानिव दशोत्तराणि षट्प्राहुः संख्यातं न विदो जना एतामद्दो हि येषां यस्य
वैरि हि संख्येति ४८ सुहृदः संबंधिनः मित्राणि सत्वाय पितरः पितृव्याः स्वसृत्वशासनाद्युद्धेन
श्रेहोमेयपापलानां देहः रिहृ हंडुगात्मनः पारकस्यैव देहस्य वध्यो मे तो हि तो हि हताः ४८ वाल
द्विज स्वस्त्रि मित्र पितृ भ्रातृ गुरु द्रुहः नमेस्यान्निरयान्मोक्षो हत्यावर्षायुतायुतैः ४२ नैनोग
तेः प्रजाभर्तुर्धर्मयुद्धे वधो द्विषां इति मे न तु वोधाय कल्पते शासनं वचः ५० स्त्रीणां मद्ध
तवंधूनां द्रोहो यो सा विहोस्थितः कर्मभिर्गृहमेधीयैर्नाहं कल्पो व्यपोहितुं ५१

दो ॰ यद्यपि वेन जाह तेनो राज इति ४२ द्विषां वधे पुनः पापं भवतीतीयत् शासनं शिलावाद्रूपं वचः ऊ
नोनकल्पते वोधाय न तद्वचः प्रजाभर्तुरेव [redacted] ग्रये भावः स्वप्रजानाम स्वतो वध ये प्रसक्तो
दुर्योधने व प्रजायां पालय मानायां मयाराज्यलोभेन हत्वा त्यापमेवेदं जातमिति ५० पुत्रे युसा
वधोऽभवतनाय्य मधर्मः स्त्रीणां तु मया हता वंधवोपासा तासां यो सौ द्रोहो गुरुहो व्युत्थितः तं व्य
पोहितुं व्यपाकर्तुं कल्पः समर्थो नाहं गृहमेधीयैर्गृहाश्रमाभिर्विहितैः न तु वसर्वं पापमानं तरलि
षु स्वल्पाविपाप समेधेन यजते यउ तेनमेवं वेदेति श्रुतेः पाप मश्व मेधेन न पूर्वेरित्या शंक्याविवेक

तद्यथोतु स्तानः ५

विदुरियितनमवष्टस्तकाद्शमाश्रितपत्तिकागांगसमवेति ५४

31A

यथा पंकेन पंकांभो न मृज्यते यथा वा मद्यलेपकृतं मद्यभांडं बह्व्यापि सुरया न मृज्यते तथैव बहू
नैहत्यामेकां प्रमादतो जातां बुद्धिपूर्वैर्हिंसाप्रायैर्यज्ञैर्मार्ष्टुं शोधयितुं नार्हसीति ५२ इति श्रीभावार्थ
प्रथमस्कंधेष्टमोध्यायः ८ युधिष्ठिराय भीष्मेण सर्वधर्मनिरूपणे कृष्णस्तवनि श्रुत्य मुक्तिश्च नवमे मता।
स्वव्यापि तेऽयशः श्रीकृष्णेनास्याविवेको वर्धितः तद्दर्शयतिरितीति सर्वेषां धर्माणां विवित्सया

यथा पंकेन पंकांभः सुरया वा सुराकृतं भूतहत्यां तथैवैकां न यज्ञैर्मार्ष्टुमर्हति ५२ इति
श्रीभागवते प्रथमस्कंधे अष्टमोध्यायः ८ सूत उवाच इति भीतः प्रजाद्रोहात्सर्वधर्मविवि
त्सया ततो विनशनं प्रागाद्यत्र देवव्रतोऽपतत् १ तदा ते भ्रातरः सर्वे सदश्वैः स्वर्णभूषितैः
अन्वगच्छन् रथैर्विप्रा व्यासधौम्यादयस्तथा २ भगवानपि विप्रर्षे रथेन सधनंजयः स
तैर्व्यरोचत नृपः कुवेर इव गुह्यकैः ३ दृष्ट्वा निपतितं भूमौ दिवश्च्युतमिवामरं प्रणेमुः पां
डवा भीष्मं सानुगाः सह चक्रिणा ४ तत्र ब्रह्मर्षयः सर्वे देवर्षयश्च सत्तम राजर्षयश्च
तत्रासन् द्रष्टुं भरतपुंगवं ५ पर्वतो नारदो धौम्यो भगवान्बादरायणः बृहदश्वो भरद्वाजः
सशिष्यो रेणुकासुतः ६ वसिष्ठ इंद्रप्रमदस्त्रितो गृत्समदोऽसितः कक्षीवान्गौतमोऽत्रि
श्च कौशिकोऽथ सुदर्शनः ७ अन्ये च मुनयो ब्रह्मन् ब्रह्मरातादयोऽमलाः शिष्यैरुपेता आ
जग्मुः कश्यपांगिरसादयः ८ तान्समेतान्महाभागानुपलभ्य वसूत्तमः पूजयामास धर्मज्ञो देशकालविभागवित् ९ राम

वैरन्तु मिच्छया विनशनं कुरुक्षेत्रं देवव्रतो भीष्मः सदश्वैः श्रेष्ठाश्वयुक्तै रथैः २ तत्र तत्र ता
सेत्यन्तत्रासन्नागता इत्यन्वयः भरतपुंगवं कौशिको विश्वामित्रः ब्रह्मरातः शुकः अंगिरसादयो बृ
हस्पति ८ वसूत्तमः भीष्मः ९ ॥

ताम्बांर

32

हृदिस्थंसंतंपुरतश्चासीनंदृशयामास १० उपासीनान्कमीपोयविशनस्मयोविनयः प्रेमस्नेहस्ताभ्यां
उपस्कत्वाभगतानुपाठांतरेश्रवणतानभ्यावणुभ्यभापत श्रुत्वागासैः स्नेहास्तुमिरंथभृतेनवदन
श्रीभाग॰ घोपलक्षितोनादृदर्शीतिवा भभिभाषयामाह्यहो इत्यकादयाभिः ॥ हेधर्मनंदनाः क्लिष्टंयथा
हे॰ भवतिएवंजीविततेनार्हथयूयमिति यदेतदहोकष्टंनुशुम्भितेअहोअन्याय्यंवेतनयतोयूयं
३२ विप्रधर्मोच्युताश्रयायेषांते २१ किंनसंस्थितेमृतेवालाः प्रजाःपृथाःसावधूःश्रुतेतिदेत्यं दर्शी

कैसंवतत्प्रभावतोश्चासीनंनगरीस्वरं हृदिस्थंपूजयामासमायथोपात्तविग्रहं १० पांडु
पुत्रानुपासीनान्प्रश्रयप्रेमसंगतान अभ्याचष्टानुरागास्रैरंधीभूतेनवदक्षा ॥ अहोक
ष्टमहोन्याय्यंयदूयंधर्मनंदनाः जीवितुंनार्हथक्लिष्टंविप्रधर्माच्युताश्रयाः ११ संस्थि
तेतिरथेपांडौपृथावालप्रजावधूः युष्मत्कृतेवहून्क्लेशान्प्राप्तातोकवतीमुहुः १२ सर्वं
कालकृतंमन्येभवतांचयदप्रियं सपालोयद्वशेलोकोवायोरिवघनावलिः १४ यत्र
धर्मसुतोराजागदापाणिर्वृकोदरः कृष्णोऽस्त्रीगांडिवंचापंसुहृत्कृष्णस्ततोविपत् १५
नह्यस्यकर्हिचिद्राजन्पुमान्वेदविधित्सितं यद्विजिज्ञासयायुक्तामुह्यंतिकवयोपिहि

हस्तौ प्रतस्थानेत्यर्थः कालकृतनत्वेनप्रणकेवाययतिसर्वेमितिद्वाभ्यां १२ भवतामपियदप्रियं
कौके २ तत्कालस्यैवप्रवर्तीसकाल अहोऽर्वंरवटनापरकालश्चाहयति १४ श्रीकृष्णः श्रर्जुनो
स्त्रीपल्वीननसत्राविविपत्पुण्यप्राप्तीवलान्सनैपुण्यप्राप्तयेवसंपन्नावपीत्यर्थः नवु
कृष्णेनकथंकालानिक्रमेतत्रअत्पपत्तायामाह १५ नह्यस्यश्रीकृष्णस्यौतिसूत्रगुप्तानिदर्शति

विप्रमिताविधानुमिष्टमविवियमितामविगितामसयाकेवयात्रि
मर्हति १८ ॥

गौविनामिषिनादृष्टौ केवधे:

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri Vaidika Bharata Initiative

32A

दैवतंत्रमीश्वराधीनं व्यवस्य निश्चित्य तस्येश्वरस्यानुविहितोनुवर्तीसन्कर्तीतिकः हे नाथ कुलस्य
परागतस्वामिन् प्रभो सम्म अनाथाः प्रजाः पाहि स्वस्य विधेयपरमेश्वरस्य श्रीकृष्णस्य एव वेत्याह १७
एष एव भगवान्सर्वेश्वरः काल एव यतः आद्यः पुमान् ततः स्वयं तोऽनारायणः साक्षात्तत्तदुपपादयति
अस्येति १८ अनुभावं प्रभावं १९ त्वमज्ञानाद्य मेवं मन्यसे मातुलेयं देवकीसुतं प्रियं प्रीतिविषयं मित्रं
प्रीतिकर्तारं सुहृत्तमं मुपकारानपेक्षोपकारकं च सौहृदाद्धि स्नासात सारथिं अकरोः कृतवानसि सचि

तस्मादिदं दैवतंत्रं व्यवस्य भरतर्षभ तस्यानुविहितोऽनाथा नाथ पाहि प्रजाः प्रभो १७ एष वै भग
वान्साक्षादाद्यो नारायणः पुमान् मोहयन्मायया लोकं गूढश्चरति वृष्णिषु १८ अस्यानुभावं
भगवान्वेद गुह्यतमं शिवः देवर्षिर्नारदः साक्षाद्भगवान्कपिलो नृप १९ यं मन्यसे मातुले
यं प्रियं मित्रं सुहृत्तमं अकरोः सचिवं दूतं सौहृदादथ सारथिं २० सर्वात्मनः समदृशो ह्य
द्वयस्यानहंकृतेः तत्कृतं मतिवैषम्यं निरवद्यस्य न क्वचित् २१ तथाप्येकांतभक्तेषु पश्य भू
पानुकंपितं यन्मेसूंस्त्यजतः साक्षात्कृष्णो दर्शनमागतः २२ भक्त्यावेश्य मनो यस्मिन्वा
चा यन्नामकीर्तयन् त्यजन्कलेवरं योगी मुच्यते कामकर्मभिः २३

वं मंत्रिणं वचनन्त्वीश्वरः वैकल्यं नीचे सारथ्यादौ प्रवृत्तः तत्राह सर्वेति २० तत्कृतं नीचोच्चकर्मकृतं मम
योग्यमयोग्यमिति मतेर्वैषम्यं कुतो विशेषपितास्ति कुतो निरवद्यस्य रागादिदोषरहितस्यानहंकृतेश्च अन
हंकृतेः तत्कृतस्य अद्वयस्य तदपि कुतः समदृशः तत्रापि हेतुः सर्वात्मनः यद्येवं आह तत्र मद्भावः २१
तथापि समत्वेपि हे भूप अनुकंपितं यतो मे प्राणान् त्यजतः साक्षात् स्वयमेव न विद्वानादि रूपेण इ
दानीं देहत्यागपर्यंतं श्रीकृष्णस्याऽवस्थानं प्रार्थयते ति भक्त्येति द्वाभ्यां २२

अनुकंपा २ स्या ३

33

श्री भाग टी॰ ३३

यावदिति विलंबं द्योतयति इदं हिनोमि त्यजामीति स्वाममिदं इत्यनात्मत्वेन ज्ञातं प्रसन्नहासेनारुणे
लोचनाभ्यां चोल्लसन्मुखांबुजं यस्य स: ध्यानस्य पंथा विषय: योऽन्यै: चिंत्यते केवलं सोऽग्रत: स्थित:
सन्प्रतीक्षतामित्यर्थ: २४ तत्रापि वक्तव्यं जनपदवैकुंठनिवासी भक्तसेनापहभीर्हरिरेव दृग्गोच
रो भवतु यत्किमपि वृत्तान्तनिरूपणेन द्रष्टुमशक्यमात भक्तानामेवमेवकभावातिविकं नहि कि
मप्याहरणीयमिति भाव: २४ तन्मागुकंपं वाक्यमाकर्ण्य २५ पुरुषस्वभावेन विहितान्तत्र जाति

स देवदेवो भगवान्प्रतीक्षतां कलेवरं यावदिदं हिनोम्यहं प्रसन्नहासारुणलोचनोल्लस
न्मुखांबुजो ध्यानपथ: चतुर्भुज: २४ सूत उवाच युधिष्ठिरस्तदाकर्ण्य शयानं शरपंजरे
अपृच्छद्विविधान्धर्मानृषीणां चानुशृण्वतां २५ पुरुषस्वभावविहितान्यथावर्णं यथा
श्रमं वैराग्यरागोपाधिभ्यामाम्नातोभयलक्षणान् २६ दानधर्मान्राजधर्मान्मोक्षधर्मान्वि
भागश: स्त्रीधर्मान्भगवद्धर्मान्समासव्यासयोगत: २७ धर्मार्थकाममोक्षांश्च सहोपायान्यथा
मुने नानाख्यानेतिहासेषु वर्णयामास तत्त्ववित् २८ धर्मं प्रवदतस्तस्य स काल: प्र
त्युपस्थित: यो योगिनश्छंदमृत्योर्वांछितस्तूत्तरायण: २९ ॥

ति साधारणान्धर्मान्वर्णयामास ततोऽसाधारणान्यथावर्णं वर्णधर्मान् यथाश्रमं आश्रमधर्मा
न्वैराग्यरागोपाधिभ्यां क्रमेणाम्नातान् उभयं निवृत्तिप्रवृत्तिरूपं लक्षणं येषां तान् अथ तत्रैव वि
शेषमाह द्वाभ्यामिति २६ मोक्षधर्मान् पञ्चरात्रादीन् भगवद्धर्मान् हरितोषणान् द्वादश्यादिनियमरूपान्
समासव्यासौ संक्षेपविस्तारौ ताभ्यां योगात् उपायान् ततसाधनानि २७ धर्मादींश्च यथाधिकारं प्रति नि
वृत्त्युपायसहितान् यथा यथावत् नानाख्यानेषु इतिहासेषु यथाप्रति तथा वर्णयामास २८

33A

सहस्रणीर्युद्धेसमीपस्थान्सहस्रंरथिनोनयतिपालयतीतिसहस्रणीर्भीष्मः सहस्रिणो
ऽतिपाठेसहस्रार्थवतीगिरः लसन्तोशोभमानोपीतोपटोयंबरोयस्यतस्मिन्नमीलितदृशो
वमनोव्यधारयत् ३० अनयैवस्तुदृशाधारणयाहृतमशुभंयस्यसः तस्यश्रीकृष्णस्येक्षयाकृपादृष्ट्या
गतआयुधश्रमोयस्यसः अतएवनिवृत्तःसर्वेंद्रियवृत्तीनांविभ्रमोविविधभ्रमणंयस्मात्सः जन्यंदे
हं ३१ परमफलरूपांश्रीकृष्णरतिंप्रार्थयितुंप्रथमंस्वकृतमर्पयति ३२ इतिनानायमोपायेमे
नोधारणालक्षणाउपकल्पितासमर्पितासात्वतानांपुंगवश्रेष्ठेभगवतिवितृष्णानिष्कामाअवि
तृष्णेतिवाच्छेदः अविरतमेत्यर्थः विगतोभूमायस्मात्तस्मिन्नयमेपदान्यच्चमहत्त्वमस्तीत्यर्थः

विशुद्धयाधारणयाहताशुभस्तदीक्षयैवाशुगतायुधश्रमः निवृत्तसर्वेंद्रियवृत्तिविभ्रमस्तु
ष्टावजन्यंविसृजन्जनार्दनं ३१ ॥भीष्मउवाच॥ इतिमतिरुपकल्पितावितृष्णाभगवतिसात्व
तपुंगवेविभूम्नि स्वसुखमुपगतेक्वचिद्विहर्तुंप्रकृतिमुपेयुषियद्भवप्रवाहः ३२ त्रिभुवनक
मनंतमालवर्णं रविकरगौरवरांबरंदधाने वपुरलककुलावृताननाब्जंविजयसखेरतिर
स्तुमेनवद्या ३३ ॥

तेस्वपरमेसुखयमाहस्वसुखंस्वरूपभूतमानंदमुपगतेप्राप्तवत्येवक्व
चित्कदाचिद्विहर्तुंविक्रीडितुंप्रकृतिमुपेयुषिस्वीकृतवतिनतुस्वरूपतिरोधानेनजीववत्यारते
श्चमित्यर्थः विहरतोपिमिथ्याकप्रपंचयतियद्यतःप्रकृतेर्भवप्रवाहःसंसृतिप्रवाहोभवति ३२ इदानीं
श्रीकृष्णस्मृतिवासनयतरतिप्रार्थयते त्रिभुवनकमनंत्रैलोक्यमेककमनीयंयत्तद्वपुर्दधाने
रतिर्मेस्तुतमालवन्नीलोवर्णोयस्यतत् प्रातःकालीनारवेःकराइवस्वतएवगौरंपीतंनिर्मलं
वरंयस्मिंस्तत् अलककुलैःपरिवृतमाननाब्जंयस्मिंस्तत्विजयसखेपार्थसारथ्यानवद्या
हैतुकीफलाभिसंधिरहितानिर्दोषाविजयसखेविनामतत्रवर्णयन्नरतिप्रार्थयते ३३ ॥ रामः

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

34

युधियुद्धे तुरगाणां खुररजः तेन विधूम्रा धूसरास्ते च ते विष्वक् कचाः तैः लुलितः कचाः कुं-
तलास्तैर्लुलितं विकीर्णं श्रमवारि स्वेदबिंदवस्तैरलंकृतमास्यं यस्य तस्मिन्
स्मिन् श्रीकृष्णे मम आत्मा मनोऽस्तु रमतामित्यर्थः पुनः किंभूते मदीयैर्निशितैस्तीक्ष्णैः शरैर्विभि-
द्यमाना त्वग् यस्य शरीरे विलसत्कवचं यस्य तस्मिन् ३४ किंच सपदीति सखा यो रुक्मी? यस्या-
पयसेयुत यावदेतान्निरीक्षेऽहं योद्धुकामानवस्थितानिति सख्युरर्जुनस्य वचो निशम्य सपदि तत्क्ष-
णमेव स्वपरबलयोः सैन्ययोर्मध्ये स्थितं पार्थसखे रतिरस्तु तत्र स्थित्वा कृतं साक्षाद्दर्शयति परसै-

युधितुरगरजोविधूम्रविष्वक्कचलुलितश्रमवार्यलंकृतास्ये मम निशितशरैर्विभिद्यमान-
त्वचि विलसत्कवचेऽस्तु कृष्ण आत्मा ३४ सपदि सखिवचो निशम्य मध्ये निजपरयोर्बलयो रथं नि-
वेश्य स्थितवति परसैनिकायुरक्ष्णा हृतवति पार्थसखे रतिर्ममास्तु ३५ व्यवहितपृत-
नामुखं निरीक्ष्य स्वजनवधाद्विमुखस्य दोषबुद्ध्या कुमतिमहरदात्मविद्यया यश्चरणरतिः प-
रमस्य तस्य मेऽस्तु ३६ ॥

यौधनस्य सैनिकानामायुरक्ष्णा कालदृष्ट्या हृतवति अक्ष्णैः भीष्मस्य द्रोणस्य अश्वैः कर्णस्य इति तत्र
त्वद्दर्शनेन दृष्ट्यैव सर्वेषामायूंषि कृष्णार्जुनस्य जयं कृतवति ३५ न केवलमर्जुनस्य सपत्नायुर्हृतो
नैव जयमावहत् किंत्वविद्यामपि नाशितवानित्याह ३५ व्यवहितेत्याहेरे स्थिता यावत्तनानात स्वा-
त्वामि वस्य त्वग्रे स्थितान् भीष्मादींस्तान्निरीक्ष्येत्यर्थः स्वजनवधाद्विमुखस्य निवृत्तस्य तदर्जुनस्य
तस्य एवमुक्त्वार्जुनः संख्ये रथोपस्थ उपाविशत् विसृज्य सशरं चापं शोकसंविग्नमानस इति
कुमतिमहरदित्यादिकं दृष्ट्वा ममत्वमहंतामज्ञ उपदेशं कृतवानित्याह द्वाभ्यां ३६ ॥ २४

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

34A

स्वनिगममशस्त्रग्रहणरूपवादं समहाप्यमार्यंकविष्यामीत्येवंभूतां मत्प्रतिज्ञां हित्वा श्रीकृष्णं शस्त्रं ग्राहयि
ष्यामीत्येवंरूपां मत्प्रतिज्ञां ऋतेन सत्यां यथा भवति तथा हि अधिकं कर्तुं यो रथस्थः सन् अवप्लुतः
सहसैवावतीर्णः अवप्लुतः सन्यो हित्वचितसां ऋतेन सत्यां यथा भवति तथा हि अधिकं कर्तुं द्रोणपा २५७ ५
त्रभिमुखमभ्याय ... त इभं हन्तुं हरिः सिंह इव कायं भूतो धृतरथचरणं चक्रं येन सः तदा वैमातु
ष्यमात्मविस्मृतेरुदरस्थसर्वभूतभुवनभारेण प्रतिपदं चलद्गुः चलन्ती गौः पृथ्वी यस्मात्तेनैव

स्वनिगममपहाय मत्प्रतिज्ञामृतमधिकर्तुमवप्लुतो रथस्थः धृतरथचरणोऽभ्ययाच्च
लद्गुर्हरिरिव हन्तुमिभं गतोत्तरीयः शितविशिखहतो विशीर्णदंसः क्षतजपरि
प्लुत आततायिनो मे प्रसभमभिससार मद्वधार्थं स भवतु मे भगवान्गतिर्मुकुन्दः ३८
विजयरथकुटुम्ब आत्ततोत्रे धृतहयरश्मिनि तच्छ्रियेक्षणीये भगवति रतिरस्तु मे मु
मूर्षोर्यमिह निरीक्ष्य हता गताः स्वरूपं ३९

संरम्भेण पतितं उत्तरीयवस्त्रं यस्य सः शुकदेवो मे गतिर्भवतु मे तनोरन्वयः ३७ एवं यदा
स्का४ ध्याय ततस्तस्मान्नन्तनाततायिनो धन्विनो मे ... स्तीक्ष्णैर्विशिखैः हतस्त्वात् ... तो विशीर्णदंसः
विधूतकवचः क्षतजेन रुधिरेण परिप्लुतः व्याप्तः प्रसभं बलात् ... मर्जुनमप्यतिक्रम्य म
द्वधार्थमभिससार माभिमुखमाजगाम एवं यो लोकप्रतीत्यानुनय ... चलन्ति तः वस्तुतस्तु मसे
वानुग्रहं कृतवान् यस्तस्मै भक्ते नोक्तं वचः तस्मात्कृपालुः स एव भगवान्मे गतिर्भवतु इत्यर्थः तस्मैव

35 तस्या१

विनयोर्जुनस्य रयपवजरुढं वं प्रकृतैरपि रतरणीयो यस्य तस्मिन्नांतंतोद्वंप्रतो दोयेन तस्मिन धृता

श्री स्तेहयानो वृषभपः प्रगृह्य स्तेमंतियस्य तस्मिन वीत्यादिभ्यं शृन्यतनकारांतादथिरश्निमयाद्

भार तस्या१ दितिः ततस्त्रियां सारय्याश्रिये तीरणीयेप्राभमावेनुम पौर्मंतमिच्छोः नत्वन्यापवर्तितिकिम

टी· नितति: प्रार्थ्यातेस्तस्त्राहभगवत्यविंत्येश्वर्ये तदाहहतुहेहता: सर्वेयंतिरीत्यसत्त्रूपेंतस्म वं

२४ स्यात्त्रूपंप्रामा इतिदिवादहस्रोपपप्रत्राद तव धर्मेणापुष्मामानास्तत्त्वद्रूपंप्राणविलेतत्राविं

द्वं यतोमहोध्यापिप्राणुविल्याषुपमाह १९ ललितागतिश्चविलासाश्चहासाश्चिमत्रगन्त्यादि

ललितगतिविलासवल्गुहासप्रणयनिरीक्षणकल्पितोरुमानाः कृतमदकृत

वत्यउन्नतहोधाः प्रकृतिमगात्किलयस्यगोपवधः २० पुनिगणान्यवर्यसंकुले

तः सदसिगुधिष्ठिरस्यतस्यपपौ प्रहृणाञ्जपदैदाणीयोमममहोत्रिगणवमविना तवस्या१

त्रिताली येमत्तेदीयेवीकल्पिता: उहमानाः पूजायासोन्तो अन्न्यत्रकटेन मदेनोधाः श्वतएवतदेक

विलेवेतनसत्कृतेकमंगोवर्धनोद्धरणादिकमनुकृतवत्यो गोपवधः यस्य प्रकृतिंस्वरूपमगाम

स४ नप्रगान्निर्तिकारलोपत्स्ताद्यंः किलप्रसिद्धं तस्मिन्नेरतिरस्त्रितिपूर्वेणान्वयः [illegible] नगत्रूत्प

तानत्रुसत्रक्वाद२० मुनिगणान्नृपवर्येश्वसंकुलेव्याप्तेयुग्ने: सदसिसभामध्ये युधिष्ठिरस्याज

स्रयेवधोसुतिमाणारीनामीत्तणीयः प्रहरूपमहीमत्पवमास्वर्येणाविलोकनीयः सनउपये

देप्रव पंनगतामामामसदस्त्रिगोचर: दंष्टिविषय: सन प्राविः प्रकटोववर्तते अहोमेभाग्यमि

भा१

[illegible]

35A जं १

तमिममहमजं सम्यगधिगतः प्राप्तोस्मि स मयकमाह विधूतभेदमोहः नटस्येव भेदस्यौपाधिकत्वमाह आत्मक
ल्पितानां स्वयं निर्मितानां शरीरभाजां प्राणिनां हृदि हृदि धिष्ठितं अत एवाकारेऽप्येकः स्वार्थः नै
कधाः अनेकधाः धिष्ठानभेदात् अनेकधाभानमित्यर्थः अत्र दृष्टान्तः सर्वप्राणिनां दृशं दृशं प्रति
एकमेवार्कमनेकधा प्रतीतमिवेति ४२ मनोवाग्दृष्टीनां वृत्तिभिः परमात्मनि श्रीकृष्णे अन्तरेव ली

तमिममहमजं शरीरभाजां हृदि हृदि धिष्ठितमात्मकल्पितानां प्रतिदृशमिव नैकधार्कमेकं
समधिगतोस्मि विधूतभेदमोहः ४२ सूत उवाच कृष्ण एवं भगवति मनोवाग्दृष्टिवृत्तिभिः
आत्मन्यात्मानमावेश्य सोन्तःश्वास उपारमत ४३ संपद्यमानमाज्ञाय भीष्मं ब्रह्मणि नि
ष्कले सर्वे बभूवुस्ते तूष्णीं वयांसीव दिनात्यये ४४ तत्र दुंदुभयो नेदुर्देवमानववादिताः श
शंसुः साधवो राज्ञां खात्पेतुः पुष्पवृष्टयः ४५ तस्य निर्हरणादीनि संपरेतस्य भार्गव यु
धिष्ठिरः कारयित्वा मुहूर्तं दुःखितोभवत् ४६ तुष्टुवुर्मुनयो हृष्टाः कृष्णं तद्गुह्यनामभिः
ततस्ते कृष्णहृदयाः स्वाश्रमान्प्रययुः पुनः ४७ ततो युधिष्ठिरो गत्वा सहकृष्णो गजाह्वयं
पितरं सांत्वयामास गांधारीं च तपस्विनीं ४८ पित्रा चानुमतो राजा वासुदेवानुमोदितः च
कार राज्यं धर्मेण पितृपैतामहं प्रभुः ४९ इति श्री भागवते प्रथमे नवमः ९

नः श्वासो यस्य ४३ निष्कले निरुपाधौ संपद्यमानं मिलितमाज्ञायालक्ष्य ४४ देवैर्मानवैश्च वादिताः
राज्ञां मध्ये ये साधवो ते स्म ४५ निर्हरणादीनि संस्कारादीनि सम्यक्परेतस्य मृतस्य भीष्मस्य पीत्यर्थः ४६
कृष्णे हृदयं येषां ते कृष्णस्य प्रवर्हृदयं ये येषां रहस्यनामभिः ब्रह्मले ब्रह्मविद्यादिभिः ४७
पितृपितामहेभ्य आगतं पितृपैतामहं प्रभुः ४८ ततो युधिष्ठिरः ४९ इति श्रीभावार्थदीपिकायां प्रथमे नवमोऽध्यायः ९

श्री
भाग
टी
३६

दृष्टामेकृतेनकार्येणस्वहस्तिनापुरतोहरेः स्त्रीभिः संस्तूयमानस्यवर्ण्यतेद्वारकागमः राज्यंचकारेय
केनवच एकोक्तिर्हत्वेतिस्वस्वरिक्थंधनंस्पर्धन्तिस्मयेते तथाभूतान्रिक्थस्पृधः संग्रामोयेघातेनाततायिनस्तान्वध
नादिहरणोद्यतान्आततायिनः तान्हत्वाप्रत्यवरुद्धभोजनः वधुबधदुःखेनसंकुचितभोगः राज्यलाभेन
प्राप्तभोगोवाकथंराज्येप्रवृत्तः प्रवृत्तोवाततः किमकार्षीत्राज्यप्रवृत्तौश्रीकृष्णस्यप्रीतिंप्रयोजनं
यांप्रवृत्तस्यप्राधान्येनोत्तरमाह । वंशंकुरोः संरोहयित्वापालितंदृष्टवान्नसंरोहयित्वाअङ्कुरितंकृत्वा

शौनकउवाच हत्वास्वरिक्थस्पृधआततायिनोयुधिष्ठिरोधर्मभृतांवरिष्ठः सहानुजैः प्रत्य
वरुद्धभोजनः कथंप्रवृत्तः किमकार्षीत्ततश्च । सूतउवाच वंशंकुरोर्वंशदवाग्निनिर्हृतंसंरो
हयित्वाभवभावनोहरिः निवेशयित्वानिजराज्यईश्वरोयुधिष्ठिरंप्रीतमनाबभूवह २ निश
म्यभीष्मोक्तमथाच्युतोक्तंप्रवृत्तविज्ञानविधूतविभ्रमः शशासगामिन्द्रइवाजिताश्रयः
परिध्युपान्तामनुजानुवर्तितः ३ कामंववर्षपर्जन्यः सर्वकामदुघामही सिषिचुःस्मव्र
जान्गावः पयसोधस्वतीर्मुदा ४ नद्यः समुद्रागिरयः सवनस्पतिवीरुधः फलन्त्योषधयः
सर्वाः काममन्वृतुतस्यवै ५ ॥

ग्निनिर्हृतंवंशदावएववंशदवोवेणुसमुद्भवःक्रोध
कथंभूतंवंशंवंशदवा
हृतोग्निस्तेननिर्हृतंदग्धंनिजराज्येनिवेश्यराज्यप्रवृत्तौनमुक्त्वाकिमकार्षीदित्यस्योत्तरमाहह
निशम्येति २ प्रवृत्तंयद्विज्ञानंपरमेश्वराधीनंजगदित्येवंरूपमित्येवंभूतंतेनविधूतोविभ्रमः स
हकर्तृत्वादिरूपोमोहोयस्यसः अनुजैरनुवर्तितः सेवितः सन् अजितः श्रीकृष्णएवाश्रयोयस्यसः
परिधिः समुद्रः तत्पर्यन्तांगांपृथ्वींपालयामास ततः स्वराज्यमनुवर्णयति काममितित्रिभिः २
महीसर्वकामदोग्ध्री व्रजान्गोष्ठानि ऊधस्वतीः ऊधस्वत्यः ऊधः दीर्घाणियासांस्थूलोधस्यः

मूब१

36A

श्रीधयो मनोव्यथा व्याधयो रोगाः क्लेशाः शीतोष्णादिकृताः दैवं च भूतानि ग्रहाश्च येषां अधिदैवका
दीनां तेनाभवन् इदानीं तस्य कामागमनं निरूपयितुमाह उषित्वेति ८ स ऋभुः सुभद्रायां ७ तेषु पिशि ९
युयुत्सुः धृतराष्ट्राद्वैश्यायां जातो गौतमः कृपः यमौ नकुलसहदेवौ ९ अन्याश्च स्त्रियो मत्स्यसुतोत्त
रा तस्याः पुनर्ग्रहणं गर्भस्थं कश्चीकृ स विरहे मोहाधिक्यात् यद्दामन्त्रस्य स नामन्यवनीते षां कृ
नाधयो व्याधयः क्लेशा दैवभूतात्महेतवः अजातशत्रावभवन् जंतूनां राज्ञि कर्हिचित् ८
उषित्वा हस्तिनपुरे मासान् कतिपयान् हरिः सुहृदां च विशोकाय स्वसुश्च प्रियकाम्यया ९
आमंत्र्य चाभ्यनुज्ञातः परिष्वज्याभिवाद्य तं आरुरोह रथं कैश्चित्परिष्वक्तोऽभिवादितः ८
द्रा४ सुभद्रा द्रौपदी कुंती विराटतनया तथा गांधारी धृतराष्ट्रश्च युयुत्सुर्गौतमो यमौ ९ वृकोदरश्च
धौम्यश्च स्त्रियो मत्स्यसुतादयः न सेहिरे विमुह्यन्तो विरहं शार्ङ्गधन्वनः १० सत्संगान्मु
क्तदुःसंगो हातुं नोत्सहते बुधः कीर्त्यमानं यशो यस्य सकृदाकर्ण्य रोचनं ११ तस्मिन्न्य
स्तधियः पार्थाः सहेरन्विरहं कथं दर्शनस्पर्शनालापशयनासनभोजनैः १२ सर्वे तेऽनि
मिषैरक्षैस्तमनुद्रुतचेतसः वीक्षन्तः स्नेहसंबद्धा विचेलुस्तत्र तत्र ह १३ स विरहासहनं कैमु
त्यन्यायेनाह सत्संगादिति द्वाभ्यां १० सतां संगाद्धेतोः मुक्तः दुःसंगो विषयो दुःसंगो येन सः सद्भिः की
र्त्यमानं यशः सकृदप्याकर्ण्य सत्संगं त्यक्तुं न शक्नोति ११ दर्शनादिभिस्तस्मिन्
श्रीकृष्णे न्यस्ताभ्यस्ता धियो येषां ते १२ अनिमिषैर्नेत्रैस्तमेव वीक्षमाणास्तत्र तत्राहि
नायत्र्यं वल्लेनिम यतः स्नेहेन सम्यक् बद्धाः अतएव तमनुगतानि चेतांसि येषां १३

कुन्तागि२

37

श्री
भाग
टी॰
३२

मुकुंदपादूहूलनेतो भगवान्हरिर्गच्छति गैन्द्रकाद्गतो: उद्गलन्नवबन्धावाप्यमस्तुम्न कंदनलेत्वेवसे भि
नवन्तः तत्रैव: प्रभुर्हेनो मर्यादमंगलेमाभूदित्येतद्यं १७ मर्दनगादयोदंषाबाद्यभेदा १४ प्रेमश्रीरा
स्मितद्वंद्वमीचणयोर्याभ्यांमा: १८ गुडाकानिद्रानस्यार्ह यो नितिद्वीद्वितेन: १० मजनेवाभोजेनमधुरकल्प
धुपतिः श्रीकृष्ण: १८ मत्या: श्रीकृष्णनामामग्यभिवादनकिंतनात्तुरूपाश्चना: अनुरूपास्वनिर्गु

मुकुंदपादूहूलत्याष्पमोत्सबभाद्देवकीसुते नियोत्पगनान्नीभद्रमितिस्माद्धाधवस्त्रियः १७
मर्दनगाद्यारविभेद्वेष्यवीणापणवेगागुलेः परहानकवंदायानेदुंदुंदुभयेस्नदा १५ प्रासाद
शिखरारूढाः कुरुनार्यो हरिद्रवा या ववर्षुः कुसुमैः कृष्णप्रेमश्रीडास्मितेक्षणाः १६ सिता
नपत्रंजनग्राहस्मुक्ता दामविभूषितैः रत्नदंडंगुडाकेश प्रियः प्रियतमस्य ह १० उद्धवः सा
त्यकिश्चैवव्यजनेपरमाद्भुते विकीर्यमानः कुसुमैरेजेमधुपतिः पथि १८ अश्रूयंताशि
षः सत्यास्तत्रतत्र द्विजेरिता: नानुरूपानुरूपाश्च निर्गुणस्य गुणात्मनः १९ अन्योन्यमा
सीत्संजल्प उत्तमश्लोकचेतसां कौरवेंद्र पुरस्त्रीणां सर्वश्रुतिमनोहरा: २०॥

णास्यपरमानंदस्य सात्वीभवेन्माद्यौनानुरूपाः गुणात्मनो मनुष्यनाट्यावतारे अनुरूपास्वेत्यर्थः सं
जेतेनः मोटयोधितार्थः १९ सर्वश्रुतीनां मनोहरा उपनिषद्रोमूर्तिमत्यः सत्यः तं संजल्पमध्य
नेदाविन्यर्थः तत्रैतेनः सोटयायातिप्रयनविस्मिताप्यः सात्वीभ्योन्याः स्त्रियः कथयंतिनात्रविा ३२
स्मयः कार्यः सातीदीपवरमाद्यनितनेदवाहचतुर्भिः २०॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

37A

वेसमरतोकिलेतिप्रसिद्ध्याश्रमाणाययत्वं यएकएवाद्वितीयः पुरुषआसीत्सएवायं श्रीकृष्णः कथं स
मीदविशेषआत्मनि निष्प्रपंचे निजरूपे कदाअग्रेगुणेभ्योगुणक्षोभात्पूर्वं निशिप्रलयेकल्पान्तेस्व
लक्षणेजगतामात्मनिजीवेनिमीलितात्मनिनिमीलिताश्चितिलुप्तसप्रपंचे यदंनानावेकवचन
ईश्वरेलीनरूपेषुजीवेषु सत्स्वित्यर्थः अनुजीवानावअसत्त्वात्क्षयः नचाहसुप्रासुपुशक्तिषु सती
षुजीवाख्यभूतसत्त्वादिशक्तिलयएवजीवलयएव जीवलयइत्यर्थः तदेवं सृष्टेरादौप्रलयांतेनरं
तम्युक्त्वा सृष्टिप्रलययोर्मध्येसप्रपंचावस्थानमाह २१ सएवाप्रच्युतस्थितिरेवप्रकृतिमनुससारेत्या

सवैकिलायंपुरुषःपुरातनोयएकआसीदविशेषआत्मनि अग्रेगुणेभ्योजगदात्मनीश्व
रेनिमीलितात्मन्निशिसुप्तशक्तिषु २१ सएवभूयोनिजवीर्यचोदितांस्वजीवमायांप्र
कृतिंसिसृक्षतीं अनामरूपात्मनिरूपनामनीविधित्समानोनुससारशास्त्रकृत २२
सवाअयंयत्पदमत्रसूरयोजितेंद्रियानिर्जितमातरिश्वनः पश्यंतिभक्त्युत्कलिताम
लात्मनानन्वेषसत्त्वंपरिमार्ष्टुमर्हतीति २३

भिलतावानभूयः पुनः सृष्टिप्रवाहस्यानादित्वात् कीदृशीं निजवीर्यचोदितांस्वकालशक्तिप्रेरितां
स्वाधिष्ठानांजीवानांमायांमोहिनीं अनएवसिसृक्षतींसष्टुमिच्छंतीं किमर्थमनुससार अनामरूपेआ
त्मनिजीवेरूपनामनीविधातुमिच्छन् उपाधिसृष्ट्याजीवानांभोगायेत्यर्थः कर्माणिचविधातुंवेदा
नक्रतवानित्याह शास्त्रकृदिति अस्यदर्शनमपिदुर्लभंअस्माभिर्लब्धमित्याहुः २२ सवैअयंयस्य
पदंस्वरूपंमनसैवानिर्जितोमातरिश्वाप्राणोयैस्तेदृष्ट्वामात्मनेसूरयःपश्यंति केनभक्त्याउत्कलितउत्कं
ठोऽमलआत्माबुद्धिस्तेनदृष्टपूर्वतेनग्रथावृष्टोति नचैवबुद्धिमलपस्याप्ययमवहेतुरित्याहनन्वेषस

द्रष्टामेवनाप्रदर्शीनवर्तुनाहिति कित्वमेनमस्तैवास्माभिर्गत्व
निष्पद्धैः पुण्यश्लोकतमामाहुः २३

प्रागुक्तं इतिनतुयोगा
नानामिर्गत्वं नाशयंतं
वस्था ५

निर्याणएवसर्वान्वितिभिस्मासर्वकर्माय
द्रष्टुमिच्छामः तद्दृष्टिसाक्षात्कारसत्वं

श्री
भाग
टी
३८

ह्रेपितो यो वेदेषु रहस्या गमेषु च रहस्यानि रूपकैरनुगीतस्स कथ्यः अनुगीताः सन्तः कथायस्य स एवार्थे
नानप्रकारमाहुः यथा कर्माद्युत्पादिपवं भूतस्य नानावतारैः कारणानि माहुः २७ नमो भगवान्धीयैर्भा
नेनरूपा अर्धर्मेणानीवं तिकेवलेप्राणानुग्रमति नम्रनदापवभवायस्पितैः मन्त्रतः विशुद्धरूपेणास्त्रे
नरूपाणाद यत्रभगादीनिधत्रे प्रकटयतियुगेयुगे नृपदवसरे भगामे धर्मे मत्ये मत्य प्रतिज्ञानं मनुते
यथायो पदेशाकवं दयां भान्तिकृपा यथा प्रकृतकर्मविशेषेन श्रीकृष्णावतारे सोभाग्यं व्यणिधन
मवाप्यं मस्तु गीतस्स कथ्यो वेदेषु गुह्येषु च वेदवादिभिः यथा कर्दमो नगदामलीलयास
नन्तवन्तानिनन्त्रसजते २८ यथात्वधर्मेणानमोपियोनृपानीवंतिनन्त्रैवहिमन्त्रतःकिल
धन्त्रे भगंमत्यसन्तेदयांभ्य पो भवायरूपाणादय युगेयुगे २९ अहो अलेभ्यं प्रत्यनमंयदोः
कुले अहो अलेभ्यायन्नमेमथोर्वने यदेषुसामृषभः श्रियः श्रियः जन्मनावंक्रमणेनवोच
ति ३० अहो वत्तस्वर्यशासस्तिरस्करीकृश्यस्यलीमुपाययस्करी भुवः यथारूपेति नितंयदङ्घ्रि
अहो भूतिपंचभिः ३१ यदस्मादेषुपुरुषोत्तमः श्रियः पतिः स्वजन्मनायदोः कुलेश्रेचनिष्ठूनपति नम
रोति शनैः श्लाघ्यनमंतनन्चे क्रमणेनमथोर्वनेमयुयंसक्करोति शनस्तनुणपतन्मामितिनमार्थं स्या
पि अर्थं नाति प्राये नालमितिनिनाम्याप्त्येश्मग्रहोरन्नुके ३२ अहो वनेत्याश्चर्यं किंतन्न कश्यस्यलीङ्गा
रकास्वर्गाडल्कुष्ठतियच्च श्यान्नस्यातिरस्करीपाविभवकश्री भुवस्सुपाययशास्करी च भवतीतिय
न यतोयत्राः प्रजाः स्वानुग्रहेणोषितेप्रेषितैस्मितं तदीव लोको यदाप्नुग्रहापरेषितमिदं स्वस्या
न्मनः पाति श्रीकृष्णं मनन्नपिग्राह्यवेदेह मायपातितिनिनं यद् यं पतिस्म अहो भाग्यमित्यर्थः ३ षितमिति

स्व २

यत्र २ यस्मातं २

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

38 A

हे सौख्यस्य गृहीतपाणिभिः पत्नीभिरीश्वरोऽयमेवं व्रतेन स्नानेन रत्तेन समर्चितः यस्मिन्नधरामृते श्रा
दाशयाः व्रजस्त्रियो यासां संमोहं प्रापुः इति मनोहरत्वमुक्तं एतत्पूर्वैः यावत्त्रिभिः २८ वीर्यप्रभावपण
शुल्केन मत्स्यवेधेन स्वयंवरे प्रद्युम्नसाम्बसाम्बप्रभृतयः सुता यासां रुक्मिणीजाम्बवतीला
क्ष्मणीनां आदिर्यासां सत्यभामादीनां यस्यापरः अन्वयः श्लोकस्योत्तरश्लोकेनान्वयः २९

नूनं व्रतस्नानहुतादिनेश्वरः समर्चितो ह्यस्य गृहीतपाणिभिः पिबन्ति याः सख्यधरामृतं मु
हुर्व्रजस्त्रियः संमुमुहुर्यदाशयाः २८ या वीर्यशुल्केन हृताः स्वयंवरे प्रमथ्य चैद्यप्र
मुखान्हि शुष्मिणः प्रद्युम्नसाम्बाम्बसुतादयोऽपरा याश्चाहृता भौमवधे सहस्रशः २९
एताः परं स्त्रीत्वमपास्तपेशलं निरस्तशौचं बत साधु कुर्वते यासां गृहात्पुष्करलोचनः
पतिर्न जात्वपैत्याहृतिभिर्हृदि स्पृशन् ३० एवंविधा वदन्तीनां स गिरः पुरयोषितां नि
रीक्षणेनाभिनन्दन् सस्मितेन ययौ हरिः ३१ अजातशत्रुः पृतनां गोपीथाय मधुद्विषः
परेभ्यः शंकितः स्नेहात्प्रायुंक्त चतुरंगिणीम् ३२ अथ दूरागतान् शौरिः कौरवान् विरहातुरान्
संनिवर्त्य दृढं स्निग्धान्प्रा

एताः स्त्रीत्वमेव परं केवलं साधु शोभनं कुर्वते अपास्तं पेशलं भद्रं स्वातंत्र्यं यस्मात् निरस्तं शौचं शु
चित्वं यस्मात्तथाभूतमपि जानकदाचिदपि नापैति निर्गच्छति आहृतिभिर्व्यवहारैर्हृदयं रिना
तिदूरेऽपि च स्वस्वाहरणैः हृदि स्पृशन् आनन्दयन् ३० एवंविधा इति गिरः सस्मितेन निरीक्षणेनाभि
नन्दन् स्वीकुर्वन् ययौ ३१ मधुद्विषो गोपीथाय रक्षणाय स्नेहादन्येभ्यः शत्रुभ्यः शंकितः सन् प्रायुं
क्त हस्त्यश्वरथपादातेत्येवं चतुरंगिणीं पृतनां सेनां ३२ पांसेः ऊरुवपाजनानात यांदवाश्रयि

कौरवान्वलानान्प्रियैरुद्धवादिभिः सह ३३

[illegible]

39

श्री
भाग
टी
३९

कुरुक्षेत्रं कुरुदेशाः तेषां अन्तर्गतं पवनं क्रमेणात्र विवादिनः मरुः निरुदकदेशो धन्वा अल्पोदकः आनर्ता ख्योद्वा
रकादेशाः सविभुः रूपात्राख्याः हे भार्गव मनाक् ईषत् श्रान्तवाहाः यस्य सः ३५ तत्र तत्र तस्मिन् देशे तत्र
भवैस्तैः प्रत्युद्यता निवेदिता अर्हणा पूजा उपायनानि यस्य सः सायम् अपराह्णे पश्चाद्दिशां पश्चिमां
दिशं भेजे प्राप सः तदा स विष्णुः गवां स्यः सूर्यो गामुदकं गतः प्रविष्टः अस्तं गत इत्यर्थः अश्वो वा पथ
श्रान्त इति प्रायः स्वयं प्रविशतीति कृतेः यद्वा सायंकाले नातिदूरात् दवतीर्य प्रविष्टो भूमौ स्थितः

कुरुजाङ्गलपाञ्चालान् शूरसेनान् सयामुनान्। ब्रह्मावर्तं कुरुक्षेत्रं मत्स्यान् सारस्वतानथ ३४
मरुधन्वमतिक्रम्य सौवीराभीरयोः परान्। आनर्तान् भार्गवोपागात् श्रान्तवाहो मनाग्वि
भुः ३५ तत्र तत्र ह तत्रत्यैर्हरिः प्रत्युद्यतार्हणः। सायं भेजे दिशं पश्चाद्गविष्ठो गां गतस्तदा ३६
इति श्रीभागवते प्रथमस्कन्धे दशमोऽध्यायः १० सूत उवाच आनर्तान् स उपव्रज्य स्वृद्धान्
जनपदान् स्वकान्। दध्मौ दरवरं तेषां विषादं शमयन्निव। स उच्चकाशे धवलोदरो द
रोऽप्युरुक्रमस्याधरशोणशोणिमा दाध्मायमानः करकञ्जसम्पुटे यथाब्जखण्डे कलहंस उ
त्स्वनः २ ॥

गां जलाशयं गतः सन् पश्चाद्दिशं संध्यां भेजे उपास्तवानित्यर्थः ३६ इति श्रीभावार्थे प्रथमे द
शमः १० आनर्तैः स्तूयमानस्य पुरीं निर्विशतो बन्धुभिः एकादशेऽत्र कृष्णस्य सम्यकृपादेवकृष्णवर्णिते उत्सेव
कृष्णलीला रम्ये देव दुन्दुभि तोरणा उत्सवश्रुतेदीपालिरथपुरे प्रभुणा विष्णुः स्वृद्धान् समृद्धान् दरवरं शङ्खं
तेषां विरहजं विषादं शमयन्निव। दरवरः शङ्खः उच्चकाशे शुशुभे धवलोदरो यस्य सः कथम् उच्चकाशे अ

अब्जषण्डे अब्जकमलसमूहे कलहंसो राजहंसो यथा वक्रा
॥ २ ॥

39A

गगतोपहूयं नम्यभयावहं प्रत्युद्ययुः प्रजाजनाः भर्तृदर्शनलालसा ३ एकेकंप्यासांता : ३ तत्रेति तस्मिन्नप्री
तु स्नेहउपनीताः समर्पिता बलयः उपायनानि याभिः निरपेक्षस्यापि तस्मिन्नादरेण समर्पणे दृष्टान्तः र
वेर्दीपमिवेति ४ पितरमर्भका इव सर्वसुहृदमवितारमभुं प्रोचुरिति नरेणान्वयः सुहृत्त्वेनैवावितारं न तु का
रणेनेत्याह आत्मारामं तथापि हेतुः परमानंदनिजस्वरूपलाभेन पूर्णकामं किमन्यचुरित्याह ५
नेनताः स्म ते विरिंचिवैरिंच्याः सनकादयः इहसंसारे परं क्षेममिच्छतां परायणमाश्रयः

तमुपश्रुत्य निनदं जगद्भयभयावहं प्रत्युद्ययुः प्रजाः सर्वाः भर्तृदर्शनलालसाः ३ तत्रोप
नीतबलयो रवेर्दीपमिवादृताः ~~प्रत्युद्ययुः प्रजाः सर्वाः भर्तृदर्शनलालसाः~~ ४ प्रत्युत्फुल्ल
मुखाः प्रोचुर्हर्षगद्गदया गिरा पितरं सर्वसुहृदमवितारमिवार्भकाः ५ नताः स्म ते नाथ
सदांघ्रिपंकजं विरिंचिवैरिंच्यसुरेंद्रवंदितं परायणं क्षेममिहेच्छतां परं न यत्र कालः प्रभ
वेत्परः प्रभुः ६ भवाय नस्त्वं भव विश्वभावन त्वमेव माताथ सुहृत्पतिः पिता त्वं सद्गुरुर्नः प
रमं च दैवतं यस्यानुवृत्त्या कृतिनो बभूविम ७ अहो सनाथा भवता स्म यद्वयं त्रैविष्टपानाम
पि दूरदर्शनं प्रेमस्मितस्निग्धनिरीक्षणाननं पश्येम रूपं तव सर्वसौभगं ८॥

आत्मारामं पूर्णकामं निजलाभेन नित्यदा

पो ब्रह्मादीनां प्रभुर्यस्य कालोपि यत्र प्रभुर्न भवेत् ६ अतः भवाय उद्भवाय नः अस्माकं त्वं भव हे विश्वभाव
न कृतिनः कृतार्था बभूविम जाता वयं कृतार्था एवाह अहो इति ७ अहो भवता वयं सनाथाः स्म
७ यत्र यस्मात्तव रूपं पश्येम त्रैविष्टपानामपि दूरे दर्शनं यस्य देवानामपि दुर्लभं स्मितयोः प्रेमणा यत्
स्मितं स्निग्धं निरीक्षणं यस्मिंस्तदाननं यस्मिंस्तद्रूपं सर्वं सौभगं सौभाग्यं यस्मिंस्तत्

सर्वे १ वा १

(right margin) भा० स्कं० १ अ० ११ २

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

×नकेवलंतवदर्शनेनास्माकमाह्लादम् किंतु जीवनमपि दुर्लभमित्याहुः प्रपन्नानां त्वत्साक्षात्कारो यो येभ्योऽपि लभ्यते तस्यापि ग्राह्यं
नाशकम् त्वत्प्रपन्नानां तस्य संभवात् ३×

40

यद्दिव्यदास्यो ग्रंथ्यनात्तनो भवन्निति पाठे नरत्यनादरे षष्ठी प्रस्मानननाटत्य प्रपसमारम्भपहायजनामेव
धेः क्रूरन्तदृक्किनापुरमाप्तम्पुरंवानवतदारविं विनाभ्याख्यस्याद्दृष्णोर्थयापवंतवनःतदीयानांश्च
स्माक्रमपित्यर्थः ९ इतिवएवंविधाप्रमास्त्रीश्वाविनावाचःश्रुत्वा दृष्णासानंदावलोकनेनानुग्र
हेकृवंतद्वारकोश्चाविशत् १० नानुरीवर्णायतिपंचभिःम्मषिति स्वतल्पवलैर्मधुभोजादिभिर्ग्गुरंरचि
तां ॥ सर्वेषु ऋतुषु सर्वविभवाः पुष्पादिसंपदो येषां तेषु पुण्यहृत्या लताश्रमा लतामंडपाश्च येषु तेषु
×कचंदवंधनायापिविरोषितेत्वयि पुनस्तत्त्स्तालितमापधीवलंम जीवेमते सुदस्तास्रोगमितेम्मयपद्यमानावदतेमनोदृशं २

यर्देवंतुनायाम्मसारनोभवान्कुरून्मधुरवायस्मदृद्दिदत्तया नवाह्नकोटिप्रतिमःक्षणोभव
इवेविनात्वाणोरववस्तवाव्युत ९ इतिचोदीरितावावः प्रजानां भक्तवत्सलः शृण्वानोनुगृ
हदृष्ट्यावितन्वन्याविशत्पुरी १० मधुभोजदशाहार्हकुक्कुरांधकवृष्णिभिः आत्मतुल्यव
लैर्गुप्तां नागैर्भोगवतीमिव ॥ सर्वर्तुसर्वविभवपुण्यवृक्षलताश्रमैः उद्यानोपवनारामैर्वृतप
द्माकरश्रियं १२ गोपुरद्वारमार्गेषु कृतकौतुकतोरणां चित्रध्वजपताकाग्रैरंतःप्रतिहतात
पां १३ संमार्जितमहामार्गरथ्यापणकचत्वरां सिक्तांगंधजलैरुप्तांफलपुष्पाक्षतांकुरैः १४
यानादिभिर्हेताः पद्माकराः सरांसितैः श्रीःशोभायस्यांतां उद्यानंफलप्रधानं उपवनं पुष्पप्रधानंआ
रामक्रीडार्थंवनं १२ गोपुरं पुरद्वारं द्वारं गृहस्य द्वारं कृतानि कौतुकेनोत्सवेन तोरणानि यस्यां द्वारगोद्वि
चित्राध्वजाः नयमद्व्यपत्रांकिताः पताकाः चित्रानां ध्वजपताकानां अग्रैरंतः प्रतिहतः आतपः यस्यां १३
संमार्जितानि निःसारितरजस्कानि महामार्गादीनि यस्यां महामार्गो राजमार्गः रथ्या इतरमार्गः आपणकाः

वैले२

40A

प्रेक्षमाणांतं निशम्य कृत्वा वसुदेवादयः प्रद्युम्नगमुर्विनिवर्तयेनानवपः ॥९ उत्फुल्लेन्दीवराणि प्रहर्षवेगेनो
त्फुल्लितानि लोचनानि सुमसत्तुनिगतो ॥१० मंगलार्थं गजं पुरतः कृत्वा वासमुमंगलैः समेगुलंगुण्या
न३ दिपुरक्रयाणाभिः द्विजैः ब्रह्मघोषामंत्रपाठः प्रणवेन स्महे नागतः साक्षात् संभ्रमः यथा ॥११ वारमु
ख्यानटादयश्च प्रद्युम्नगमुर्लेभ्य मे कुंडलैर्निर्भीतानि यानि कपोलानि तैः वदने शुश्रीः शोभायासीताः

हारिश्वरितृहाराणां वदश्वतान फलेरुभिः अलंकृतांप्ररणीकुंभैर्वीलिभिर्दीपधूपकैः ॥१२ नि
शाम्य प्रेक्षमाणांतं वसुदेवो महामनाः अक्रूरश्चोग्रसेनश्च रामश्चाद्भुतविक्रम ॥९ प्रद्युम्नश्चा
रुदेष्णश्च सांबो जांबवतीसुतः प्रहर्षवेगोच्छ्वसितशयनासनभोजनाः ॥१० वारणेंद्रं पुरस्कृत्य
ब्राह्मणाः ससुमंगलैः शंखतूर्यनिनादेन ब्रह्मघोषेण चादृताः ॥११ प्रद्युम्नजग्मू रथैर्हृष्टाः
प्रणयागतसाध्वसाः ॥१२ वारमुख्याश्च शतशो यानैस्तद्दर्शनोत्सुकाः लसत्कुंडलनिर्भात
कपोलवदनश्रियः ॥१३ नटनर्तकगंधर्वाः सूतमागधवंदिनः गायंति चोत्तमश्लोकचरिता
न्यद्भुतानि च ॥१४ भगवांस्तत्र बंधूनां पौराणामनुवर्तिनां यथाविध्युपसंगम्य सर्वेषां मान

मानदं द ॥२१॥ राम॥

वारमुख्या नर्तकी वेषणाः ॥१९ सूताः पौराणिकाः श्लोकाः मागधा वंशशंसकाः

नटा

वंदिनस्त्वमलप्रज्ञाः प्रस्तावसदृशोक्तयः नवरसाभिनयवेत्तारो नरास्तालाद्यनुसारेणानृत्येनोन
वैदि° र्तकाः गंधर्वा गायकास्ते सर्वे गायंति चकारस्यान्वयः अद्भुतानि चेति द्वितीयचकारस्य वंदिनश्चे
त्यन्वयः ॥१४ यथाविधि यथास्मरयथोचितं तैः तथा समागम्य कृत्वा सर्वेषां मानं कृतवानित्यर्थः ॥ तदाह

१८ दशमस्कंध

41

श्री
भाग
टी॰
४१

प्रह्वत्वे विषमानतिः अभिवादने वा वानतिः आश्वास्याभयं येन श्वपाकानभिध्याप्य वैरभीरु
तो नम्रमानेन कृतनवानविशेषनिवारुत्यादिभिः २२ अन्यैश्च वन्दिभिश्च २३ तस्येक्षणमहोत्स
वो यासां ताः २४ यस्मान्नित्यं सदा अच्युतं निरीक्षमाणानामपि दृशो नैव तृप्यन्ति अत आरुरुहुः २५

प्रह्वाभिवादनाश्लेषकरस्पर्शस्मितेक्षणैः आश्वास्य चाश्वपाकेभ्यो वरैश्चाभिमतैर्वि
भुः २२ स्वयं च गुरुभिर्विप्रैः सदारैः स्थविरैरपि आशीर्भिर्युज्यमानोऽन्यैर्वन्दिभिश्चाविशत्पु
री २३ राजमार्गं गते कृष्णे द्वारकायाः कुलस्त्रियः हर्म्याण्यारुरुहुर्विप्र तदीक्षणम
होत्सवाः २४ नित्यं निरीक्षमाणानां यदपि द्वारकौकसां न वितृप्यन्ति हि दृशः श्रि
यो धामाङ्गमच्युतं २५ श्रियो निवासो यस्योरः पानपात्रं मुखं दृशां बाहवो
लोकपालानां सारङ्गाणां पदाम्बुजं २६ ॥

यस्योरः

कथंभूतं श्रियः शोभाया धामस्थानमङ्गं यस्य तं पुनः देवाभिनयेनेत्याह श्रियः लक्ष्म्याः निवासो
यस्य वक्षः यस्य मुखं सर्वप्राणिनां दृशां सौन्दर्यामृतपानाय पात्रं यस्य बाहवो लोकपालानां
निवासः सारं बाधयन्तीति सारङ्गा भक्ताः तेषां यस्य पदाम्बुजं निवासः तं निरीक्षमाणानां दृशा इति

श्रीभागवतटीका ४१

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

41A

पृ.श्रो.घनो यथा २

सितेतरातपत्रैर्व्यजनैस्समस्कृतः मंडितः श्रृंगैः चोरुपञ्चनक्षत्रसहितः चंद्रश्चापमिंद्रधनुश्च वैद्यु
तं विद्युतं विद्युन्मेघैः तैः रक्तकुक्षिस्योपमानेन नदत्रयाणां पुष्पवृष्टैः चंद्रः परिभ्रमकृतमण्डलाकारः
यो: चामरव्यजनयोः चापं वनमालया विद्युन्मेघैः पिशंगवाससोः शंखेनोपमेयं यदि चेत्स्यात् पवि

सितातपत्रव्यजनैरुपस्कृतः प्रसूनवर्षैरभिवर्षितः पथि
पिशंगवासा वनमालया बभौ घनो यथार्कोडुपचाप
वैद्युतैः २७ प्रविष्टस्तु गृहं पित्रोः परिष्वक्तः स मातृ
भिः ववंद शिरसा मातॄः देवकीप्रमुखा मुदा २८
श्रीराम

७२

सर्पविषमुभयतः चंद्रौ सर्वतो नदत्रयाणां मध्ये च मिलितं चापद्वयं स्थिरं च विद्युन्मेघो यदि भवेत्तर्हि स
घनो यथा भाति तथा हरिर्बभौ इत्यर्थः २७ देवकीप्रमुखाः समववंदे इति मातृः सोदर्या विशेषणं नाप
नार्थं श्लोके प्रथमोपि वसुदेवस्य भार्या मातृः सप्तत्वनात्र समस्कृतापत्र २८॥ प

दादर१

दशा१

42

भा० पृ०
टी०
४२

सहस्राणि तव योस्योनिवकारादशोत्तरपालाधिकानीति ज्ञेयं १० ग्रीष्मदेषांतरे उषितानां नाराहृयादेवि
लोकसंज्ञानां मनसि महोत्सवो यासां ता: अमनादेहतप्राणायाः तेन: करुणा स्वोत्तमः अप्राण्यांत:क
रणाः श्रीकृष्णेना आत्मन: संश्लेषै: अंत: करणमवधानमपि नासहंते नयोयें: ब्रीडित निलोचना स्यानना
नि वयासां श्रयणौ रेव वीत्र नाम ब्रीडितलोचना अव वास्तु त्वेवानतब्रीडानियाहवल्कोक्ता निक्रीडि
तानना: सा कंचत्र रिति स्यक्रीडावर्गनादिनियमादिस्यापत्र स्तु इत्यर्थ: छन्नब्रनापवोत स्य

ना: पत्रमं कमारो प्यस्तेहस्तुनपयोधरा: हर्षविह्वललालमान: सिषिचुर्नेत्रजैर्जलै: २९ अ
याविषालत्वभवने सर्वकामसमन्वितम् प्रासादायत्रपत्नीनां सहस्राणि च षोडश ३० पत्न्य: पतिं
प्रोष्य गृहानुपागतं विलोक्य संजातमनो महोत्सवा: उत्तस्थुरारात्सहसासनाशयात्साकं
व्रतैर्ब्रीडितलोचनाननाः ३१ तमात्मजैर्दृष्टिभिरंतरात्मना दुरंतभावाः परिरेभिरे पतिं निरुद्ध
मप्यास्रवदंबुनेत्रयोर्विलज्जतीनां भृगुवर्य वैक्लवात् ३२ विविक्तवाब्रतानियाहवल्कोक्तानि क्रीडां

शारीरंसंस्कारं समाजेषु सहदर्शनं हास्यं परगृहे यानं त्यजेत्प्रोषितभर्तृकेति ३१ आयांतंपतिंदृष्ट्वा ता
त्सर्वं सात्मना बुद्ध्या परिरेभिरे ततो दृष्टिभिरिंद्रियै: तत: समीपमागतमात्मजै: पुत्रैर्गृहीतकंठमा
यं२ लिंगत्य पव [भावसवन] स्वयं आलिंगितवत्य इत्यर्थ: तत्र हेतु: दुरंतभावा: गंभीराभिप्राया: तदा
वता सा वनेत्रयोर्निरुद्धमपि अस्रवाद्यं वैक्लव्यात् दैवषात् स्रवदी षत्स्रावं अत एव वैर्यहान्या वि ४२
लज्जतीनां हे भृगुवर्य विलज्जतीनामिति ३२ ॥ राम

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

पार्श्वगतः समीपस्थः तत्रापि रहोगतः एकान्ते प्रवर्तते तथापि पदे पदे प्रतिक्षणं नवं नवमेवाङ्घ्रियुगं कैमुत्यन्या
यः का विरमेतेति चलापि चलस्वभावापि श्रीर्न जहाति यस्य चरणौ श्रीकृष्णस्य वर्तितं संदिग्धाप्येवमिति द्वा
भ्यां ३२ क्षितेर्भारायमानं जन्म येषां ते अक्षौहिणीभिः कृत्वा परिवृत्तं सर्वजनैः प्रसृतं तेजः प्रभावो येषां स्व
सनो वायुर्वेणूनां मिथः संघर्षोत्पन्नेनानलेन विधाय मिथो दाहेन यथा उपशाम्यति तद्वत् ३२

यत्र ह्यसौ पार्श्वगतो रहोगतस्तथापि तस्याङ्घ्रियुगं नवं नवं पदे पदे का विरमेत तत्पदा
च्चलापि यच्छ्रीर्न जहाति कर्हिचित् ३३ एवं नृपाणां क्षितिभारजन्मनामक्षौहिणीभिः
परिवृत्ततेजसां विधाय वैरं श्वसनो यथानलं मिथो वधेनोपरतो निरायुधः ३४ स एष न
रलोकेऽस्मिन्नवतीर्णः स्वमायया रेमे स्त्रीरत्नकूटस्थो भगवान्प्राकृतो यथा ३५ उद्दाम
भावपिशुनामलवल्गुहासव्रीडावलोकनिहतो मदनोऽपि यासां संमुह्य चापमजहा
त्प्रमदोत्तमास्ता यस्येन्द्रियं विमथितुं कुहकैर्न शेकुः ३६ तमयं मन्यते लोको ह्यसङ्गम
पि सङ्गिनं आत्मौपम्येन मनुजं व्यापृण्वानं यतोऽबुधः ३७

स्त्रीरत्नकूटस्थः उत्तमस्त्रीकदम्बस्थः न त्वेवं स्त्रीसंगादिभिः संसारप्रतीतेः कथं भवानवतीर्ण इत्यु
च्यते तत्राह उद्दामेति द्वाभ्यां ३५ यासामुद्दामो भावो भीरो यो भावो अभिप्रायः तस्य पिशुनः सूचकोऽमलो
वल्गुः मनोहरो हासो व्रीडावलोकश्च इति समासः ताभ्यां निहतः प्रमदनः श्रीमहादेवोऽपि संमुह्य ल
ज्जया चापं पिनाकमजहात् प्रयुक्तवान् निहतः ताडितो मदनोऽपि जगाद्धितं यस्मिंस्तस्मिन्नेव कृते कामानां
दम्भेन वा पिंपनुलजयाजहौ नाश्च प्रमदोत्तमाः कामविजयिन्यो यापि एवं प्रभावा यास्ताः स्त्रियोऽपि विवशितन

सहितो ३ विमथितुं क्षोभयितुं न शेकुः इत्येतावत् २

तेपीकृष्णमयं प्राकृतो लोकस्यात्मौपम्येन समारोपेण संगिनं मनुजं मन्यते यदेहेतः आविद्यावानेवा
विद्यमानं च न तस्य चमबुधस्तनवलः कृत इत्येवेक्ताचामैस्वपेलक्षणमाहरुतदिति ३७ ईशस्येशनमै
श्वर्यं नाम एतदेव किंतत प्रकृतिस्थोपि तत्स्थैर्गुणैः सुखदुःखादिभिः सदा न युज्यते इति यतः आत्मा
स्थैरात्मनेदादिभिरात्माश्रयापि बुद्धिर्न युज्यते तद्वत् वैधर्म्ये दृष्टान्तो वा आत्मस्थैः ज्ञानादिभिः स
दा प्रकाशादिभिर्यथा बुद्धिर्युज्यते इति एवं वा सदात्मादेहः तत्स्थैर्गुणैस्तदाश्रया बुद्धिः न यु
पाधिर्जीवो युज्यते इति एवं प्रकृतिस्थोपि तद्गुणैर्न युज्यत इति यतः एतदीशनमीशस्येति त
एतदीशनमीशस्य प्रकृतिस्थोपि तद्गुणैः न युज्यते सदात्मस्थैर्यथा बुद्धिस्तदाश्रया
३८ तं मेनिरेबला मूढाः स्त्रैणं चानुव्रतं रहः अप्रमाणविदो भर्तुरीश्वरं मतयो यथा ३९
इति श्रीभागवते प्रथमस्कंधे एकादशोध्यायः ११ शौनक उवाच अश्वत्थाम्नोपसृष्टेन
ब्रह्मशीर्ष्णोरुतेजसा उत्तराया हतो गर्भ ईशेनाजीवितः पुनः १ तस्य जन्म महाबुद्धेः
त्वन्मोपि तस्य तत्त्वेन जानंतीत्याह ३८ तं मेनिरे भार्यावशं रहः एकान्ते अनुवृत्तं अनुरक्तं च मेनिरे भर्तु
रप्रमाणविदः अप्रमाणमपरिच्छिन्नं महिमानमजानंत्य इत्यर्थः ईश्वरं देवं तन्मतयः अहंकारवृत्तयो यथा
था स्वात्मनस्वधर्मे योगिनं मन्यन्ते तेन तद्वत् यद्वा यथा तासां मतयः कल्पनास्तथा तमीश्वरं गुणा
दिरूपं मेनिरे इत्यर्थः ३९ इति श्रीभावार्थे प्रथमे एकादशः ११ पुरोक्तं यत्प्रसंगाय द्रौण्यादेर्जन्म दर्शनं वि
स्तरात तद्द्वादशेनाह देवाद्गर्भे परीक्षितो जन्मवर्णनं परीक्षितोथवान्वेषं जन्मकर्मविलापने संक्षेपोच
वां इदं पुनः क्षेमकथा रत्नं इति प्रतिज्ञाय पाण्डवानां राज्यस्थितिरूपोद्धाना सप्रसंगसमा

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

43A

सपरीक्षितिनिप्रेत्यदेहं त्यक्त्वा प्रार्थयेयेनलुब्धा तायपामीत्याह गदितं यदिमन्यसे ग्रनुग्रहेनैनर्हिब्रूहीति
यस्य ज्ञानममदात् शुक इति अथशौनकोऽपि कामकारणं निस्पृहस्यापि राज्ञः श्रीकृष्णानुग्रहाज्ञाटकौ
ः समन्तनीति वक्तुं तस्य युधिष्ठिरस्य श्रीकृष्णभक्त्या इकमाह अपीपलादिति त्रिभिः ३ पित्रवदपी
पलन्यालयामास्मीतिः स्महस्वेहेतः कृष्णपादेति ४ कृतवत्सलुपार्जितालोकाश्चैतेसंपदादयः का

तदिदं श्रोतुमिच्छामि गदितं यदिमन्यसे ब्रूहि नः श्रद्दधानानां यस्य ज्ञानमदात् शुकः २
सूत उवाच अपीपलद्धर्मराजः पितृवद्रंजयन्प्रजाः निःस्पृहः सर्वकामेभ्यः कृष्णपादानु
सेवया ३ संपदः क्रतवो विप्रमुह्विजाः अपि जग्मुर्मुदं राज्ञः क्षुधितस्य यथेतरे ५ मातु
र्गर्भगतो वीरः स तदा भृगुनंदन ददर्श पुरुषं कंचिद्दह्यमानोऽस्त्रतेजसा ७ अंगुष्ठमा
त्रममलं स्फुरत्पुरटमौलिनं अपीच्यदर्शनं श्यामं तडिद्वाससमच्युतं ८ श्रीमद्दीर्घचतु
र्बाहुं तप्तकांचनकुंडलं क्षतजाक्षं गदापाणिमात्मनः सर्वतोदिशं ९ द्मनसो
ः हिषी भ्रातरो मही जंबुद्वीपाधिपत्यं च यशश्च त्रिदिवं गतं ४ किं ते कामाः सुरस्पार्हा मुकुं

पारयः विपया स्पार्हाः सुराणां स्पृहणीयाः हे द्विजाः मुकुंदे यस्य मतिः किमधि जहुः न कृतवंत
इत्यर्थः अत्र हेतुर्मुकुंदमनस इति मुकुंदे एव मनो यस्येति यथा क्षुधितस्य अन्ये कमनसः इत
रेस्त्रक्चंदनाद्याः न कुर्वंति तद्वदत्र स्त्रतमाहमातुरिति ८ गर्भेऽपुरुषं ददर्श कथंभूतमित्याह ७ पुरटं
सुवर्णं स्फुरत्पुरटमौलिर्यस्यास्तीति तं अमौलिनमिति व्रीह्यादित्वादिनि अप्रत्ययः अपीच्यमतिसुंदरं
दर्शनं यस्य तं तडिद्वाससमीपस्थेति यथा मम्मिति चपदाभ्यां विद्युत्कृष्णनमे

वीयमासर्वता अनुग्रहतम विकारं ८ तमं दाहो ज्ञीर्णी पकोचनंत
समये कुंडले यस्य तत नादं संरंभात् त्वाक्रमनेसं अहो मद्भक्तस्याप

गर्भस्त्वाटिप्पीटिकाभवः ४

त्युर २ तं १

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

अस्त्रतेजो विधमंतं विनाशयंतं ।

44

गोपतिः सूर्यः नीहारं हिमं १० अस्त्रतेजः विधमंतं विनाशयंतं सन्निकर्षे समीपे परिदृश्य दृष्ट्वा एव प
वं वियोगगर्भगतो बालस्त्वसौ क इति पर्यैक्षत तत्र वितर्कितवान् अमेयात्मा अपरिच्छिन्नस्वरूपः नतु धूलवान् निस्त्रि
विनर्कं नृपः धर्मं गोपायतीति धर्मगुप् पृथक्कर्मरत्नको व्यापकश्च ॥ दशमासपर्यंकस्वस्य तस्य
श्री भाग टी १० मिषतः पश्यतः तत्रैवांतर्दधे न तु नाशं गतः यतो विभुः सर्वगतः १२ उदर्क उत्तरफलं सर्वगुणानामुत्त
रोत्कर्षाधिक्यं यस्मिन्काले लग्ने तत्र हेतुः अनुकूलैरन्यैर्ग्रहैः सहितानां शुभग्रहाणामुदयो यस्मिन

परिभ्रमंतमुल्काभां भ्रामयंतं गदां मुहुः अस्त्रतेजः स्वगदया नीहारमिव गोपतिः १०
विधमंतं सन्निकर्षे पर्यैक्षत क इत्यसौ विधूय तदमेयात्मा भगवान्धर्मगुब्विभुः ११
मिषतो दशमास्यस्य तत्रैवांतर्दधे हरिः ततः सर्वगुणोदर्के सानुकूलग्रहोदये १२
जज्ञे वंशधरः पांडोर्भूयः पांडुरिवौजसा तस्य प्रीतमना राजा विप्रैर्धौम्यकृपादिभिः
जातकं कारयामास वाचयित्वा च मंगलं हिरण्यं गां महीं ग्रामान्हस्त्यश्वान्नृपतिर्वरान
प्रादात्स्वन्नं च विप्रेभ्यः प्रजातीर्थे स तीर्थवित १४ ॥

जज्ञे जातः १३ जातकं जातकर्म मंगलं पुण्याहं १४ दायादस्योपजायते यावन्नच्छिद्यते नालं तावन्नाप्नोति
सूतकं छिन्ने नाले ततः पश्चात्सूतकं तु विधीयते इति वचनात् ततः पूर्वं प्रादात् स्वन्नं शोभ-
नान्नं ग्रामांश्च वा प्रजातीर्थे पुत्रोत्पत्तिपुण्यकाले पुत्रे जाते व्यतीपाते दत्तं भवति चाक्षयमि-
ति स्मृतेः देवाश्च पितरश्चैव पुत्रे जाते द्विजन्मनां आयांति तस्मात्तदहः पुण्याहमिति चाब्रुवन्त

२ स्कं॰ श्रीभागवतटीकायां ४४

44A

हे पौरवर्षभ कुरूणां कुरुवंशानां गोप्तु र्क्ते ऽपि दैवयस्मिन् प्रजाते नौ १६ दैवेन कथं भूतेनाप्रतिघातेन दु
र्निवारेण तेस्य नाथ पाण्डुपुत्रेषु विगतेषु वः अनुग्रहार्थाय यस्मात् भवतः शीलेन श्रीविष्णुना रातो र
क्षितः तस्मात् लोके विष्णुरात इति नाम्ना भविष्यति महाभागवतः स गुणैः स महान् भविष्यति नात्र
संदेह इति ते राजन् ब्राह्मणाः ऋषयः इति त्रयाणामन्वयः १७ गुणैः महान् महाभागवत श्रेष्ठो भवि
ष्यतीत्युक्ते हृष्टो राजा ब्राह्मणान् पृच्छतीदं १८ अपि स्वित् साधुवादेन यशसा सत्कीर्त्या अनुवर्तिता भवि

तमनुवर्त्तिता भविष्यति इति राजा ब्राह्मणान् पृच्छति एषः तस्मिन्नजाते तेनो कुरूणां पौरवर्षभ १९ हे
वेनाप्रतिघातेन पाण्डुपुत्रेषु यातेषु वो अनुग्रहार्थाय विष्णुना अयं विष्णुना ९ त
स्मान्नाम्ना विष्णुरात इति लोके बृहच्छ्रवाः भविष्यति नसंदेहो महाभागवतो महान् १८
श्रीयुधिष्ठिर उवाच अप्येष वंश्यान् राजर्षीन् पुण्यश्लोकान् महात्मनः अनुवर्तिता स्वित् य
शसा साधुवादेन सत्तमाः १९ ब्राह्मणा ऊचुः पार्थ प्रजाविता साक्षादिक्ष्वाकुरिव मानवः
ब्रह्मण्यः सत्यसंधश्च रामो दाशरथिर्यथा २० एष दाता शरण्यश्च यथा ह्यौशीनरः शि
विः यशो वितनिता स्वानां दौष्यन्तिरिव यज्वनां २१ धन्विनामग्रणीरेष तुल्यश्चार्जुनयो
र्द्वयोः हुताश इव दुर्धर्षः समुद्र इव दुस्तरः २२ मृगेन्द्र इव विक्रान्तो निषेव्यो हिमवानिव

यतीति पूर्व
वर्याः क्षमया भुवाम् ११ प्रजानाम् विता यत्तानकः साम्यो मनो तु ऋषिः ब्राह्मणोऽपि हितः सत्यव्रतिनः श्री
रामो यथा २० उशीनरदेशाधिपतिः शिबिः येन स्वमांसं श्येनाय दत्तं शरणागतकपोतेरक्षि

वि०का०

श्री भाग स्कं ९८

हिमवानिव वनतें निषेव्यश्च नन्यगानिकनेन वसपैव तितिक्षः क्षोना: श्रीत्यमाला पितरौ इव समहि
सुः २३ पितामहो ब्रह्मानेन समः साम्येसमनेरमाश्रयोऽद्रिः २४ सर्वैः सद्गुणैर्यन्माहात्म्यं तस्मि
न् श्रीकृष्णतुल्यः २५ धृत्या धैर्येण समं भद्रो ग्रहो भिनिवेशो यस्य स आहर्ता २६ नेन मेन याज्ञीनां भ
विष्यदुक्तं २७ हिंसपुत्रेणोप्रेरिता नेत्रकादात्मनो मृत्युमुपस्कन्त्यहरेः पदं प्राप्स्यते भजिष्यति

सर्गेंदुरुवविक्रान्तो निषेव्यो हिमवानिव तितिक्षवसुधेवासौ सहिष्णुः पितराविव २३
पितामहसमः साम्ये प्रसादे गिरिशोपमः आश्रयः सर्वदेवानां यथा देवो रमापतिः २४
सर्वसद्गुणमाहात्म्ये एष कृष्णमनुव्रतः रन्तिदेव इवोदारो ययातिरिव धार्मिकः २५
धृत्या बलिसमः कृष्णे प्रह्राद इव सद्ग्रहः आहर्तैषोऽश्वमेधानां वृद्धानां पर्युपासकः २६
राजर्षीणां जनयिता शास्ता चोत्पथगामिनां निग्रहीता कलेरेष भुवो धर्मस्य कारणात् २७
तक्षकादात्मनो मृत्युं द्विजपुत्रोपसर्जितात् प्रपत्स्यत उपश्रुत्य मुक्तसङ्गः पदं हरेः २८ जि
ज्ञासितात्मयाथार्थ्यो मुनेर्व्याससुतादसौ हित्वेदं नृप गङ्गायां यास्यत्यद्धाकुतोभयं २९
इति राज्ञ उपादिश्य विप्रा जातककोविदाः लब्धापचितयः सर्वे प्रतिजग्मुः स्वकान् गृहान् ३०

३० तत आत्मनो याथार्थ्यं येन स इदं शरीरं गङ्गायां हित्वा अकुतोभयं पदं यास्यति ३० लब्धा
उपचितिः पूजा यैः परीक्षिदिति नाम निर्वक्ति स एव इति १ य यस्मात् प्रभुः समर्थः सन् गर्भे दृष्टं पुरुष
मनुध्यायन् इह दृश्यमाने षु नरेषु मध्ये सर्वं मापि नरं परीक्षेत अयम् असौ भवेदिति नो वा इति वि चारये

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

शुक्ले शुक्लपक्षे वोडुपमिडुडुपोऽन्वहं यथा काष्ठाभिः पंचदश्या कलाभिरापूर्यमाणो वर्धते एवं पितृभि
र्युधिष्ठिरादिभिः काष्ठाभिः चतस्र्याद्यभिः कलाभिरापूर्यमाणो ववृधे पूर्वमेव कृष्णोक्तानश्वमेधान्का
यमेष प्रकारं कथयति ज्ञातिद्रोहस्य हानेच्छया यक्ष्यमाणः करदंडयोरन्यत्र नाभ्यो विना न लब्ध
धनः दध्यौ चिंतयामास करदंडस्य पारजनभरणमात्रोपदीक्षणात् प्रहीणं मरुत्तस्य यज्ञे त्यक्तं

स राजपुत्रो ववृधे आशु शुक्ल इवोडुपः आपूर्यमाणः पितृभिः काष्ठाभिरिव सोऽन्वहं ३२
यक्ष्यमाणोऽश्वमेधेन ज्ञातिद्रोहजिहासया राजा लब्धधनो दध्यौ नान्यत्र करदंडयोः ३३ तद
भिप्रेतमालक्ष्य भ्रातरोऽच्युतचोदिताः धनं प्रहीणमाजह्रुरुदीच्यां दिशि भूरिशः ३४ ते
न संभृतसंभारो लब्धकामो युधिष्ठिरः वाजिमेधैस्त्रिभिर्भीतो यज्ञैः समयजद्धरिं ३५
आहूतो भगवान्राज्ञा याजयित्वा द्विजैर्नृपं उवास कतिचिन्मासान्सुहृदां प्रीतिका
म्यया ३६ ततो राज्ञाभ्यनुज्ञातः कृष्णया सह बंधुभिः ययौ द्वारवतीं ब्रह्मन्सार्जुनो य
दुभिर्वृतः ३७ इति श्रीभागवते प्रथमे द्वादशोऽध्यायः १२ सूतः विदुरस्तीर्थयात्रायां मैत्रेया
दात्मनो गतिं ज्ञात्वागाद्धास्तिनपुरं तयावाप्तविवित्सितः १

व्रीलोपाख्यानादिकमानीतवेन तेन संभृतसंभारः संपादितयज्ञोपकरणः भीतो ज्ञातिद्रोहात् ३५ पूर्वे
टीका ३६ एवं टीका ३७ इति श्रीभावार्थदीपिकायां प्रथमस्कंधे द्वादशः १२ निर्गमो धृतराष्ट्रस्य विदुरोक्त्या
त्रयोदशे स्कंधः पौत्राभिषेकेन वक्ष्यते राज्ञो महोदयः इदानीं परीक्षितः कलिनिग्रहादीनि कर्मा
णि कथयिष्यन् विदुरागमनेन धृतराष्ट्रप्रस्थानं ततो नारदागमनं ततः पांडवप्रस्थानं च निरूप

46

श्री भाग० टी० ४६

यावतः कर्मयोगज्ञानादिविषयान्प्रश्नान्श्रयमं कृतवान्कौषारवस्य मैत्रेयस्य पुरतः पर्युत्रिवतर प्र
श्नार्थज्ञानमात्रेणैव गोविंदजातैकभक्तिः कृतार्थः सन् तेभ्यः प्रश्नेभ्य उपरराम ततः परं न विजिज्ञासि
तवान् २ सूत उवाच संजयः धात्र हतः कृपः ३ कृपी द्रोणभार्या जानामि योज्ञाति भार्यां श्रन्याश्च स्त्रियः ४ प्रा
तं तन्वर तिकृतत्रिजन्म क्षोदिदेष्यन्या णामन्त्रेमतितन्वः करांध्याद यानि श्रेष्ठभवंतिपुनस्तस्मि।

यावतः कृतवान्प्रश्नान्क्षत्ता कौषारवाग्रतः। जातैकभक्तिर्गोविंदे तेभ्यश्चोपरराम ह॥ २
तेवं धुमागते रक्षा धर्मपुत्रः सहानुजः धृतराष्ट्रो युयुत्सुश्च सूत उवाच धात्र हतः कृप्या ३ गांधा
री द्रौपदी ब्रह्मन्सुभद्रा चोत्तरा कृपी अन्याश्च जामयः पांडोर्ज्ञातयः ससुताः स्त्रियः ४ अनु
जगृहुः प्रहर्षेण प्राणं तन्व इवागतं अभिसंगम्य विधिवत्परिष्वंगाभिवादनैः ५ मु
मुचुः प्रेमवाष्पौघं विरहौत्कंठ्यकातराः राजा तमर्हयांचक्रे कृतासनपरिग्रहं ६ तं भुक्त
वंतमासीनं विश्रांतं सुखमासने प्रश्रयावनतो राजा प्राह तेषां च शृण्वतां ७ युधिष्ठिर
उवाच अपि स्मरथ नो युष्मत्पक्षछायासमेधितान् विपद्गणाद्विषाग्न्यादेर्मोचिता यत्सम
त्र्काः ८ कया वृत्त्या वर्तितं वश्चरद्भिः क्षितिमंडलं तीर्थानि क्षेत्रमुख्यानि सेवितानीह

६ तं विदुरं।

भूतले विभो ९ भवद्विधा भागवतास्तीर्थभूताः स्वयं विभो। तीर्थीकुर्वन्ति तीर्थानि स्वान्तःस्थेन गदाभृता॥ १० ...
श्राविभ्रेतेसतिपयोनिर्हृतेतिनहृत ५ विरहेणायदौत्कंठ्यं तेन कातरा विवशाः ६ पदणोतपन्या।
नि यथा नितिसहेनपत्नछाय यावर्धयंति नहयुष्मत्पक्षयात छायासमेधितान्त्र्मान्किंस्मरथ
समेधितनमेवाह विपद्गणाद्यस्मान्मोचिताः स्म ८ कया वृत्त्या वर्तितं देहधृतिं कृता कानि वनी

46A

संपर्केनः तीर्थानि मलिनानि जायंते सं ततः पुनः स्वयं तीर्थीकुर्वंति स्वांतःस्थेन स्व
स्थांतःस्थेनेति ९ अपि किं सुखमासते भवद्भिः क्वापि दृष्टाः श्रुता वा ॥ यदुकुलदेवतायाः
नेललतामस्माकं नन्विति ब्रेयस्करत्वेन अनुपरिष्वाननन्नसूद्दोसौकथयस्व पश्चिष्ट्रोललनवसो सू
दृः किं नु यमनः तद्रूपेणासीन्नत्र किं कारणं यमेवागतेषु त्वकोदैवधरदत्वपेक्षायामा
हभ्रविग्रूरिति १७ भ्रवि ग्रद्दतवानित्यर्थः ॥ अज्ञ्मस्य पापात् कविदैवेतानन्वधावंतो राजभ
भवद्विधा भागवतास्तीर्थभूताः स्वयं विभो तीर्थी [redacted]
कुर्वंति तीर्थानि स्वांतःस्थेन गदाभृता १० अपि नः सुहृदस्तात बांधवाः कृष्णदेवताः
दृष्टाः श्रुता वा यदवः स्वपुर्यां सुखमासते ॥ इत्युक्तो धर्मराजेन तत्सर्वं समवर्णयत्
यथानुभूतं क्रमशो विना यदुकुलक्षयं ११ नन्वप्रियं दुर्विषहं नृणां स्वयमुपस्थितं
नावेदयत्सकरुणो दुःखितान्द्रष्टुमक्षमः १२ कंचित्कालमथावात्सीत्सत्कृतो देववत्
सुखं भ्रातुर्ज्येष्ठस्य श्रेयस्कृत्सर्वेषां प्रीतिमावहन् अविभ्रद्यमा दंडं यथावदघका
रिषु यावद्दधार शूद्रत्वं शापाद्वर्षशतं यमः १५ सवीत्र १

यमो रुद्धापेक्षत्वात्पश्चत्तः समीपवर्त्तिनं प्राप्तेन मस्तकेन वज्रमानीयराज्ञे निवेदयत्तदा सबाधः शूलमा
रोपयामास ॥ ततो राजा मुनिं न्यायेन लाल्या प्रसादयामास ततो मुनिर्यमं गत्वा कृ
पितः उवाच कस्मादहं शूलमारोपित इति तेनोक्तं बाल्ये शलभं कृशाग्रेण विद्धवानसि
तेन त्वं कृतवानसि कर्मफलमवाप्यसि इति यः कारितवान् मुनिः शूद्रो भवेति

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

47

श्री
भाग
टी०

कलेधरं वैयाधरं १६ तदोहयाशृहस्थापोरेणाप्रमत्तानोऽप्रत्याक्रामन् आयुष्कालो निःक्रांतः
पद्यानामभवदित्यर्थः १७ अभिप्रेत्य नानानीकारः कियत्यंकिं निर्गमनेनेत्याहप्रति
क्रियेति १८ सर्वेषामिति कर्तव्येतेषामपीत्यर्थः कथं धनादिवियोगः सोढव्यः कोनप्राहये
नेति १९ येनकालेनाभिपन्नः अभिप्रत्स्तो त्रावस्थानमतिदैन्यामिति दर्शयन्नेवागमनमाहय

दृष्ट्वा
अधिष्ठितोलब्धराज्योलक्ष्मीपौत्रं कलेधरं आत्मभिर्लोकपालाभैर्मुदेपरयामुदा
एवं गृहे प्रमत्तानां प्रमत्तानां नदीहया अत्याक्रामदविज्ञातः कालः परमदुस्तरः १७
विदुरस्तदभिप्रेत्य धृतराष्ट्रमभाषत राजन्निर्गम्यतां शीघ्रं पश्येदं भयमागतं १८ प्र
तिक्रियायस्य हस्रुतनस्याकर्हिचित्प्रभो सएष भगवान् कालः सर्वेषां नः समागतः
येन चैवाभिपन्नोऽयं प्राणैः प्रियतमैरपि जनः सद्यो वियुज्येत किमुतान्यैर्धनादिभिः
पितृभ्रातृसुहृत्पुत्रा हतास्ते विगतं वयः आत्मा च जरया ग्रस्तः परगेहमुपाससे २२
अंधः पुरैव वधिरो मंदप्रज्ञाश्च सांप्रतं विशीर्णदंतो मंदाग्निः सरागः कफमुद्वहन् २२
अहो महीयसी जंतोर्जीविताशा यथा भवान् भीमेनावर्जितं पिंडमादत्ते गृहपालवत्
अग्निर्निसृष्टो दत्तश्च गरो दाराश्च दूषिताः हृतं क्षेत्रं धनं येषां तद्दत्तैरसुभिः कियत् २४
तिपित्रात्रेतिसप्तभिः २० आत्मादेहश्च २१ येनपुत्रा हताः तेन भीमेन दत्तं पिंडं गृहपालइव
गृहपालःश्वा २२ विसृष्टः क्षिप्तः गरोविषं दूषिता अवमताः तद्दत्तैरन्नादिभिः लब्धैरसुभिः किम्

६१

नस्यापि परं दैवमनुभवतोऽपि परैति लीयते गतस्वार्थं यथा योऽथ मोदिस्प्रत्ये शुक्लबंधवः त्यक्ताभिमा
नः कृग्न इति अविज्ञातागतिर्यस्य स धीरः प्राप्तदुःखस्य स्वयं स हतेन मुक्तिप्राप्तैः नरोत्तमस्त्व
नतः अभोवकृतप्रतीकारः स्वकात स्वत एव परतः परोपदेशात्तेवानंतनरोत्तमो नाभूः २५ अन
इदानीं धीरो भवेत्यास्त्रयेति २६ अर्वाग्गवाचीनप्रभ्य नूहत्यर्थो गुणान्धैर्यदयादीन् विकर्ष

गतस्वार्थमिमं देहं विरक्तो मुक्तबंधनः अविज्ञातगतिर्जह्यात्स वै धीर उदाहृतः २५ यः
स्वकात्परतो वेह जातनिर्वेद आत्मवान् इतोऽर्वाक्प्रायशः कालः पुंसां गुणविकर्षणः २६
हृदि कृत्वा हरिं गेहात्प्रव्रजेत्स नरोत्तमः २७ अथोदीचीं दिशं यातु स्वैरज्ञातगतिर्भवान्
एवं राजा विदुरेणानुजेन प्रज्ञाचक्षुर्बोधित आजमीढः छित्त्वा स्वेषु स्नेहपाशान्द्रढि
म्नो निश्चक्राम भ्रातृसंदर्शिताध्वा २८ पतिं प्रयांतं सुबलस्य पुत्री पतिव्रता चानुजगाम
साध्वी हिमालयं न्यस्तदंडप्रहर्षं मनस्विनामिव सत्संप्रहारः २९ अजातशत्रुः कृतमै
त्रो हुताग्निर्विप्रान्नत्वा तिलगोभूमिरुक्मैः गृहं प्रविष्टो गुरुवंदनाय न चापश्यत्पितरौ

निश्चक्रामेति नत्वा २८ आजमीढः अजमीढवंशजः प्रज्ञाचक्षुरंधः बोधितः सन् द्रढिम्नो
मनोदार्ढ्याद्भ्रात्रा संदर्शितोऽध्वा यस्य सः २९ सुबलस्य पुत्री गांधारी साध्वी स्व
पतिं हिमालयं प्रयांतं पतिमनुजगाम कथंभूतं न्यस्तकुमारीहिमादिदुःखवहुले हिमालयं
गताः न प्राह न्यस्तदंडानां प्रहर्षो यस्मिंस्तं दुःखदमपि केषांचित्प्रहर्षहेतुर्भवतीत्यत्र दृष्टां
तः सन्मनस्विनां शूराणां युद्धे सन्नतीव्रः प्रहारो यथा यद्वांतरे सत्संप्रहारं यथेतिवा ३० हुतेतमेथे

गंगायांवापतत् पांडावुपरते २

48

हे यावत्स्नातो गतवान्न्नाम्न्यपुत्रसंनयप्रेकृतप्रेतेमंदमतेोधामलमपरा यमधांसमानश्राधांकमा
नोभार्येयासह्टं यावरद्तातांतो इतः स्थानात् कृगतावित्याह २२ कृपयास्नेहवैक्लव्यात् चाति
पीडितोश्रात्मेस्वरं धृतराष्ट्रमपयान्विरहात् कर्षितः सतः संजयोनप्रत्युत्तरमाह २३ श्रात्मानां
बुद्ध्याश्रात्मानं मनोविष्टभ्यधैर्यपुत्रशोकंकृत्वा २४ प्रभोः धृतराष्ट्रस्यगांधार्याश्चव्यवसितंनिश्च

तत्रसंजयमासीनंपप्रच्छोद्विग्नमानसः गावल्गणेक्वनस्तातोवृद्धोहीनश्चनेत्रयोः अं
बावाहतपुत्रार्तापितृव्यः क्वगतः सुहृत् ३१ अपिमय्यकृतप्रज्ञेहतवंधुःसभार्यया श्रं
समानः शमलंगंगायांदुःखितोपतत् पितर्युपरतेपांडौसर्वान्नः सुहृदः शिशून् अर
क्षतांव्यसनतः पितृव्यौक्वगतावितः ३३ सूतउवाच कृपयास्नेहवैक्लव्यात्सूतोवि
रहकर्शितः आत्मेश्वरमचक्षाणोनप्रत्याहातिपीडितः ३४ विमृज्याश्रूणिपाणिभ्यां
विष्टभ्यात्मानमात्मना अजातशत्रुंप्रत्यूचेप्रभोःपादावनुस्मरन् ३५ संजयउवाच
नाहंवेदव्यवसितंपित्रोर्वःकुलनंदन गांधार्यावामहाबाहोमुषितोस्मिमहात्मभिः
अथाजगामभगवान्नारदःसहतुंबरुः प्रत्युत्थायाभिवाद्याहसानुजोभ्यर्चयन्निवे वतयस्विनी २८
युधिष्ठिरउवाच नाहंवेदगतिंपित्रोर्भगवन्क्वगतावितः अंबावाहतपुत्रार्ताक्वगता

नंयतो मुषितस्तैर्वंचितोस्मिकेविकालेयोपावितितस्मिन् ३६ श्रथनारदआगमनमाहश्रथेतिद्वाभ्यांवि
तृपुस्तिकपाठेतत्रदुःखितेत्वा यथासंप्रश्रयपर्यवस्थापयते शोकवेगादश्वर्चयन्निवाहनतस्यनाभ्यवे
पत कृतः श्रोकाक्रांतः क्वगतावितः श्रद्ध्यात्मिकं प्रमानगरवेच विनातीतोत्यन्नंनसमाचरेद

तिस्मन्ते: २७ गत्वा रम्भोपनीतांतांश्चप्रमृष्याप्यभिर्वीरितं परमा
९८ सन्नमासीनं पौरवैर्द्रोण भाषत २८

श्री
भाग
टी
९८

48A

तमेव सदा ह्येतौ नीर्णौ पक्वो वनं तन्मायेऽ कें र लेपस्य दातन्ना द्वेसं रंभादस्यार क्तनेत्रं अद्रोमद्गुणतस्यापि नाभे
र्वनदिपीडितभाव: ३ गोपति: सर्पे: नीहारैर्हिमं ४० अब्रवीन्नम: विधमेनं तं विना यथेतं सन्नि
नाहं नाना मितपश्चिनीडु: खेपुनरप्यारेशोकसागरे भगवंस्त्वमेपारदर्शक: अनेनाद्रहीतिशेष:
आदावेव यथा ह्नक थनेन यो केन मूर्छित: पतेदिति प्रथममेतावता शोकमुपशमयति के
वलमस्रुव: न केवलं नानेव यस्मात्तरीश्वराधीनं जगत् तदेवाह लोका इति ४१ अहनोपा
सनीयारद्वारा रे भगवान्पारदर्शन: अध्याक्षाभावेन पतिं नारदो ब्रवीति समनम: ४१ नारद
उवाच माकं च न श्रुवो राजन् यदीश्वरवशं जगत् लोका: सपालायस्येमे वहंति बलिमीशि
तु: ४२ स संयुनक्ति भूतानि स एव वियुनक्ति च यथा गावो नसिप्रोतास्तंत्यां बद्धा: स्वदाम
भि: ४३ वाक्तंत्यां नामभिर्बद्धा वहंति बलिमीशितु: यथा क्रीडोपस्कराणां संयोगविगमा
विह इच्छया क्रीडितु: स्यातां तथैवेशेच्छया नृणां ४४ यन्मन्यसे ध्रुवं लोकमध्रुवं वा न
चोभयं सर्वथा हि न शोच्यास्ते स्नेहादन्यत्र मोहजात् ४५ तस्माज्जह्यंग वैक्लव्यमज्ञानकृत
मात्मन: कथं त्वनाथा: कृपणा वर्तेरंस्ते च मां विना ४६ कालकर्मगुणाधीनो देहोऽयं पांचभौ
तिक: ... इत्याह ४७ यत्तु यदि
लोकं तनं नीव ... अध्रुवं ... निर्वृतनीय ... तेनं वोभयं वा
विनश्यन्न: ... शोच्या: स्नेहादन्यत्र स्नेह एव केवलं शोक
हेतु: स चाज्ञानमूल इत्यर्थ: ४४ तस्मात्ताभ्यां विना कथं ते वर्तेरन्निति मनसो वैक्लव्यमाकल

नचैति नध्रुवं३

गावो वलीवर्दा इव तंतिनासिकायां प्रोता: तंत्यां दीर्घतंत्यां बद्धा: स्वामिनो वलिं हरंति एवं वाक्तंत्यां कर्तव्याकर्तव्य
विधायां वेदलक्षणायां वर्णाश्रमलक्षणैर्बद्धा: परमेश्वरस्य वलिं हरंते ५२

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

५१

श्री
भाग
टी
५१

कालोगुणक्षोभकः कर्मजन्मनिमित्तं गुणास्तूपादानं तदधीनः पांचभौतिकोन्यस्माद्विभागोनां
शात्कश्चयथासर्पग्रस्तोऽजगरग्रस्तोपि लीनोन्यं नरक्षति तद्दोषेणाविहितावृत्तिः सर्वतः स्वल्पमेवे
त्याह ४६ अहस्तानि पश्वादीनि अपदानि तृणादीनि तत्र अनेषु हस्तादिषु अपि फल्गूनि स्वल्पानि एवं
जीवः सर्वोपि सर्वस्य जीवनं जीविका एतेनैव च सर्वतो भयस्याप्यसमस्तकं मोहविषयस्थैर्ये वैतस्मा

कालकर्मगुणाधीनो देहोयं पांचभौतिकः कथमन्यांस्तु गोपायेत्सर्पग्रस्तो यथा परं ४६
अहस्तानि सहस्तानामपदानि चतुष्पदां फल्गूनि तत्र महतां जीवो जीवस्य जीवनं ४७
तदिदं भगवान्राजन्नेक आत्मात्मनां स्वदृक् अंतरोनंतरो भाति पश्य तं माययोरुधा ४८
सोयमद्य महाराज भगवान्भूतभावनः कालरूपोवतीर्णोस्यामभावाय सुरद्विषां ४९
निष्पादितं देवकृत्यमवशेषं प्रतीक्षते तावद्यूयमवेक्षध्वं भवेद्यावदिहेश्वरः ५० धृत
राष्ट्रः सहभ्रात्रा गांधार्या च स्वभार्यया दक्षिणेन हिमवत ऋषीणामाश्रमं गतः ५१

वस्तुत्वमाह ४७ तदिदमहस्तसहस्तादिरूपं जगत्स्वदृक् भगवानेवेतेनतः पृथक् स चैक एव न तु
विजातीय र्नना न तु सजातीयभेदश्चेत्यन्ते कुत एकत्वं तत्राह आत्मनां भोक्तॄणां आत्मा स्वरूपमतो न सजा
तीयभेदः अंतरो नंतरः बाह्यं तद्वहिः च भोक्तृभोग्यरूपश्च भाति अतो न विजातीयभेदोपि नन्वेकः
कथं तथा वक्ष्यतीयते अतआह मायया तेवहुधा पश्येति क्वासावस्तीत्यतो महामायावी दृ
श्यकाया मित्याह सोयमिति ४९ अस्यां भूमावभावाय नाशाय तर्हि श्रीकृष्णोद्यास्तीत्यत्रैवास्यां
मा कृपया इत्याह ५० तत्र देवानां कार्येन निष्पादितं केवलमवशेषं प्रतीक्षते यदुकुलक्षयमि

[illegible]

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

49A

यावेश्रमिद्रास्वर्धनीमात्रात्मानां समयथावथात् किमर्थं नाम्नाऽऽयक्रमसभिः स्रोतोभिः स
मश्रवाहैः सम्यग्धीणां प्रीतये जपवनतीर्थेस मश्रोतोवदंति तत्र तेन क्रेन मक्षेगयोगमाहस्वा
वेति चतुर्भिः ५२ तत्र स्वान्तेहोमः स्वाल्पत्वाच्चानियमाउक्ताः भद्रासने ऽप्यास्यपीकावादत्वतः
उपर्यानिष्ट्राणामयस्यविगताः सुखाय चणांपस्मादिति नियमाः प्रोक्ताः ५२ जितासन इत्या
दिना सन वायाणां यामश्च ह्रादाउक्ताः हरिभावनयेति धारणोक्ता ध्यस्ताः स्वनः सत्वनमाहूण
स्रोतोभिः सम्यग्भिर्यावैस्वर्धनीसम्प्यथाम्बथात् समानां प्रीतये नाम्नासमस्तोतः स्रवत
ते ५२ स्वात्वानुमवनेतस्मिन् हवाचाग्नीन्मयाविपि श्रद्धतदुपर्याणानामासभ्रस्तेवि
गतेषमाः ५२ जितासनो जितस्वासः प्रत्याहृतपचेंद्रियः हरिभावनयाध्यस्तरजःसत्व
तमोमलाः ५३ विज्ञानात्मनि संयोज्य देवेतेशविलाप्यतं अलणपात्मानमाधारे चरा
चरमिवांबरे ५४ ध्यस्तमायागुणोदर्कौ निरुद्धकरणाशयः निर्विकिलाविलाहास्त्रा
सेस्याताविबाधुना ५५ तस्यांतरायो मैवाभूः संन्यस्याखिलकर्मणः सवाश्रयतेना
मलाय स्वेति फलेनोध्यानस्वके समाधिमाहद्वाभ्यां विज्ञानेति ५४ आत्मानमहंकारास्य
रं स्थूलदेहाद्भियोस्य विज्ञानात्मनिवुद्धौ संयोज्यैकीकृत्य तं विज्ञानात्मानं ह्यपयाद्विधान
तेत्र तेतद्वयोपविलाप्य च देते ब्रह्मेंद्रुणोपणात् विपान्मयाधारे ब्रह्मस्य संज्ञे ब्रह्मणिविलाप्य चंदेरा
वरं चैपाचैर्दियोन्य यथा महाकाशे प्रविलाप्यतेतत्त्वेन सुख्याला भावमाह ५५ ध्वंसत्गुणोदोषा
दंहिविदिलविलयाहारयस्यानिभवन् न ह भयनस्यचानिपयाधस्तमायाः गुणाना उदर्कस्तुतं

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

स॰ निरुद्धानि १ म॰:१

50

श्री भाग टी॰ ५०

फलं वा मनो यस्य करणानि च वक्रादीनि प्राणायामेन स्व यस्य तथा निवर्तितं चाखिलाहारः मो
गाभिद्रियविषयाहरणं वा येन सः अयं स्थाणुरिव निश्चलश्चास्ते तथा भूतं मध्या नेनु कृयतमाह
तस्येति ५६ तस्यांविघ्नो मे वाभूदित्य गमः श्लोकः दर्शनमपि तावकुर्यामित्युक्ते प्रत्याह सवा
पतनादद्य ः स्वस्माधीनं तर्हि न दाहार्थं गमियामि न त्याह तस्येति तर्हि गांधार्या न पुनार्थं गमि
ष्यामिनेत्याह ५७ पत्युर्दहे स उटजे पर्णशालायां सहितेयोगाग्निना सह गार्हस्पत्यादिभिर्दह्य
माने तस्य पत्नी बहिः स्थिता सती तं पतिमनु अग्निं वेक्ष्यति प्रविक्ष्यति तर्हि विदुरानयनार्थं गतव्य

कलेवरं जहाति स्वं तद्भस्मीभविष्यति ५७ दह्यमानेऽग्निभिर्देहे पत्युः पत्नी सहोटजे ब
हिः स्थिता पतिं साध्वी तमग्निमनुवेक्ष्यति ५८ विदुरस्तु तदाश्चर्यं निशाम्य कुरुनंदन हर्ष
शोकयुतस्तस्माद्गंता तीर्थनिषेवकः ५९ इत्युक्त्वाथारुहत्स्वर्गं नारदः सहतुंबुरुः यु
धिष्ठिरो वचस्तस्य हृदि कृत्वाजहाच्छुचः ६० ॥ इति श्रीभागवते प्रथमे त्रयोदशोऽध्यायः ॥ सूत उवा
च ॥ संप्रस्थिते द्वारकायां जिष्णौ बंधुदिदृक्षया ज्ञातुं च पुण्यश्लोकस्य कृष्णस्य च विचे

नेत्याह ५८ विदुरस्तु तन्निशाम्य दृष्ट्वा आतः स गंत्या हर्षस्तस्मात्तु नाशोकः ताभ्यां युक्तः त
स्मात्स्थानात्तीर्थानि सेवितुं गंता गमिष्यति शुचः शोकान् ६० इति श्रीप्रथमे त्रयोदशोऽध्यायः
चतुर्दशोऽरिष्टानि दृष्ट्वा राजा विषण्णकि तः अथागोऽर्जुनात्कृष्णमतिरोधानमितीर्यते श्रीकृष्ण नायात् १

चेति स्थितिं च कर्तुं गणाभिप्रायं च ज्ञातुं १ कतिचित्समतक्रान्तातिक्रमे पितनो द्वारकातो नागतः ५०
ततः घोराणि निमित्तानि उत्पातान् कुरुद्वहः युधिष्ठिरः २ ॥

50A

रौद्रं घोरं ततो देवात् विपर्ययस्ता स्मृतधर्मा यस्मिंस्तस्य वार्त्तां तीविकां क्रोधलोभान्तेषु कश्चा
त्मायेवो २ निस्वप्रायं कमर्टवहुलं च्यवहृतं च्यवहमे घोकां वंव नेत्रोत्का मिश्रं संख्येसो हृदं कल्कने
कलहाद्याय ४ अत्यादिष्टानि श्रत्यं तमःशुभानि दृष्ट्वान्नृणां लोभाय धर्मप्रक्रतीनि वदृष्ट्वा अनु
नेभीमं ५ वेति वितर्के ८ यस्मादेतो नो यातीत्येन वाय ७ अपि किंयदात्मनः साक्षी उक्ता उसा

त्यतीताः कति विला मासवरा ता यानते तोनुनः ददर्श घोररूपाणि निमित्तानि कुरूद्वहः
कालस्य तु याति रौद्रं विपर्ययस्तस्तु धर्मिणः पापीयसीं नृणां वार्त्तां क्रोधलोभानृतात्म
जिस्वप्रायं व्यवहृतं शाठ्यमिश्रं च सौहृदं पितृमातृसुहृद्भ्रातृदंपतीनां च कल्कनं ४ नि
मित्तान्यत्यरिष्टानि काले त्वनुगते नृणां लोभाय धर्मप्रकृतिं दृष्ट्वावोचानुजं नृपः ५
युधिष्ठिर उवाच संप्रेषितो द्वारकायां जिष्णुर्बंधुदिदृक्षया ज्ञातुं च पुण्यश्लोकस्य कृष्णस्य
च विचेष्टितं ६ गताः सप्ताधुना मासा भीमसेन तवानुजः नायाति कस्य वा हेतोर्ना
हं वेदेदमंजसा ७ अपि देवर्षिणादिष्टः स कालोयमुपस्थितः यदात्मनोंगमाक्रीडं
भगवानुत्सिसृक्षति ८ यस्मान्नः संपदो राज्यं दाराः प्राणाः कुलं प्रजाः आसन्सपत्नविज
यो लोकाश्च यदनुग्रहात् ९ पश्योत्पातान्नरव्याघ्र दिव्यान्भौमान्सदैहिकान् दारुणान्शंसतो
दूरं भयं नो बुद्धिमोहनं ...कालः प्राप्तः अस्माकं सर्वेषु कृत्यान् हेतवः कृष्णस्य अवता
ह योगं विना अस्माकं मनसि दृष्टं तस्मादित्या पाये नाह ८ यस्मात् श्रीकृष्णाद्धेतो एतच्चोपरिष्टाद्वक्ष्यते
तत्कैः कारणैः शीघ्रं न आगच्छति लोकाश्च ... यदनुग्रहात् २ अरूपान्निर्दिशन् अस्माकं ...

वामाक्ष्योरुरयं स्फुरंति वेपथुः कंपश्च हृदये वर्तते एते मत्यमासान्नसन्निहितं भयं दास्यंति भो मानना

हे ११ शिवाक्रोशो ह्यारिमभिरौति ह्यस्त्राभिमुखेक्रोशति सनलाननना अग्निर्मुखेन वमंत

ती शृंगहेभीममामभिलक्ष्य मामारमे योभिरौति स्तुतेभवतिरोदिति निःश्वाकं १२ श्वानागवादयो

मां सव्यं वामं कुर्वंति अपरे गर्दभादयो दक्षिणं कुर्वंति वाहनेषु नानु १३ कपोतो यमदूतः सम

लोसमांक्षमतो गृहाद् भयं नो बुद्धिमोहने २ दर्वीत्विवाहवामस्यांस्फुरंत्यंगपुनः पुनः वेपथु

श्चापि हृदये मारान्नाश्यंति विप्रियं ११ शिवैषोद्यं तमादित्यमभिरौत्यनलाननना मामंगाम्ना

रमेयोयं अमिरौति ह्यभीरुवत् १२ शास्ताः कुर्वंति मां सव्यं दक्षिणं पशवोपरे वाहांश्च

पुरुषव्याघ्र लक्षयेरुदतो मम १३ मृत्युदूतः कपोतोयमुलूकः कंपयन्मनः प्रत्युल

कश्च कुह्वानैरनिद्रौ शून्यमिच्छतः १४ धूम्रा दिशः परिधयः कंपते भूः सहाद्रिभिः निर्घा

तश्च महांस्तात साकं च स्तनयित्नुभिः वायुर्वाति खरस्पर्शो रजसा विसृजंस्तमः १५

असृग्वर्षंति जलदा बीभत्समिव सर्वतः सूर्यं हतप्रभं पश्य ग्रहमर्दं मिथो दिवि १७ ससं

कुलैर्भूतगणैर्ज्वलिते इव रोदसी नद्यो नदाश्च क्षुभिताः सरांसि च मनांसि च १८

सवकः उलूको घूकः प्रत्युलूकः तत्प्रतिपक्षो घूकः काको वा कुह्वानैः कुत्सितशब्दैर्विश्वं शून्या

मिच्छतः १४ धूम्रा दिशः परिधयश्चाग्निलोकमाहुः एवं निर्घातो नाम १५ स्तनयित्नुः अशुभगर्जि

ताः निले महत मोविशेषेण सृजन् १६ ग्रहयुद्धं ग्रहमर्दः १७ भूतान्युद्रानुचरास्तेषां गणैर्ज्वलिते

ते इव ... शुष्यमाणे दीप्ते इव पश्येति पुनर्भौमानां हलयश्च इति सार्धैस्त्रिभिः प्राणिनां मनो

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

51A

दुःस्थं नेच्छति वक्ताव्येतुर्यं तेतिकर्मकर्तारश्चार्थेः नमस्तु वंतीत्यर्थः १९ देवतानि प्रतिमाः २ श्रुत्वं
दुःखं २१ एतेन कृतानविद्यते अन्यत्पुरुषेषु श्रीविष्णोः कृपादिष्टो भायेषां तैर्भगवतः पादैः
हीनाभूविनाहं मन्ये तस्य राजद्रत्येवं दृष्टान्यरिष्टानि येनतेन मनसा विनयतः सतः २२ अथया

वजलत्यग्निरामेनकालो यं किं विधास्यति नयि वंतिस्तनं वत्सानदुःस्थं निवमानतः
हरंत्यस्तु गुरवो गावो न हृष्यन्त्यश्वभावने देवतानि हरंतीव स्वियंति प्रचलेनिव २
इमेजनपदाग्रामाः पुरोद्यानाकराश्रमाः भ्रष्टश्रियो निरानंदाः किमघं दर्शयंति
नः २१ मन्येयतैर्महोत्पातैर्नूनं भगवतः पदैः अनन्यपुरुषश्रीभिर्हीनाभूर्हतसौभगा २४
इति चिंतयतस्तस्य दृष्टारिष्टेन चेतसा राज्ञः प्रत्यागमद्ब्रह्मन्यदुपुर्याः कपिध्वजः २५
तं पादयोर्निपतितमयथापूर्वमातुरं अधोमुखं बाष्पविंदून्सृजंतं नयनाब्जयोः २६
विलोक्योद्विग्नहृदयो विच्छाय मनुजेन्द्रपः पृच्छति स्म सुहृन्मध्ये संस्मरन्नारदेरितं
युधिष्ठिर उवाच कच्चिदानर्तपुर्यां नः स्वजनाः सुखमासते मधुभोजदशार्हार्ह
हीः सात्वतांधकवृष्णयः २८ शूरो मातामहः कच्चित्स्वस्त्यास्ते वाथ मारिषः मातुलः
सानुजः कुशल्यानकदुंदुभिः २९ सप्तस्वसारस्तत्पत्न्यो मातुलान्यः सहात्मजाः
एवं निपतितं नेतद्वाहस्वान कच्चित्
आसते सस्नुषाः क्षेमं देवकी प्रमुखाः स्वयं ३० कच्चिद्राजाहुको जीवत्यसत्पुत्रोऽस्य चानुजः ...

हृदीकः ससुतोऽक्रूरो जयंतगदसारणाः ३१ आसते कुशलं कच्चिद्ये च शत्रुजिदादयः
कच्चिदास्ते सुखं रामो भगवान्सात्वतां प्रभुः ३२

[Right margin, vertical:] भा० प्र० १ अ० १४ ५१

52

स्वसारः पत्न्यं वसुदेवस्तेभगिनामात्मजापि देवं प्रहं पृच्छति स्वयमिति २७ आहुक उग्रसे
नस्तस्य असत्पुत्रोपि जीवन्नमात्यत्वं अनुजो देवकः सुहृदीकसुतः कृतवर्मा जयंतादयः
कृष्णभ्रातरः २८ सर्ववृष्णीनां मध्ये महारथो गंभीररयो युद्धे महावेगो वर्धते मोदते इत्यर्थः २९
कृष्णस्यापत्यानि कार्ष्णयः ३१ सुनंदनंदशीर्षण्याः प्रधानभूता येषां ते ३१ भगवति सुखमास्ते इति

सप्तस्वसारस्तत्पत्न्यो मातुलान्यः सहात्मजाः आसते सस्नुषाः क्षेमं देवकीप्रमुखाः स्वयं
२७ कच्चिद्राजाहुको जीवत्यसत्पुत्रोस्य चानुजः हृदीकः ससुतोक्रूरो जयंतगदसारणाः २८
आसते कुशलं कच्चिद्ये च शत्रुजिदादयः कच्चिदास्ते सुखं रामो भगवान्सात्वतां पतिः २९
प्रद्युम्नः सर्ववृष्णीनां सुखमास्ते महारथः गंभीररयोनिरुद्धो वर्धते भगवानुत ३० सुषे
णश्चारुदेष्णः सांबो जांबवतीसुतः अन्ये च कार्ष्णिप्रवराः सपुत्रा ऋषभादयः ३१ तथै
वानुचराः शौरेः श्रुतदेवोद्धवादयः सुनंदनंदशीर्षण्या ये चान्ये सात्वतर्षभाः ३२ अपि
स्वस्त्यासते सर्वे रामकृष्णभुजाश्रयाः अपि स्मरंति कुशलमस्माकं बद्धसौहृदाः ३३ भग
वानपि गोविंदो ब्रह्मण्यो भक्तवत्सलः कच्चित्पुरे सुधर्मायां सुखमास्ते सुहृद्वृतः ३४ मंग
लाय च लोकानां क्षेमाय च भवाय च आस्ते यदुकुलांभोधावाद्योनंतसखः पुमान् ३५

प्रश्नस्यानौचित्यमाशंक्याह द्वाभ्यामिति ३४ भगवतोऽवस्थानेन हि लोकानां मंगलं नान्यथेत्याशयेनाह।
आनंदरूपैः ३५ मंगलाय शुभाय क्षेमाय पालनाय भवाय योद्भवाय च अनंतसखः बलभद्रसहायः ३६

श्री
भाग
दी०
५२

मर्चित:? 52A तथा

सर्वेश्वनिनाः परमानंदोपर्यभवनिमहापोहविकावेकुंठनाथानुवताः १५ यस्यपादस्पृश्
गतामेवमुख्येनपश्चात्रिंशत्पक्षेनेनमस्यमाद्यः संख्येयुद्वेश्रीकृष्णवलेननिर्जितस्ततश्च १९
पिबतोदेवतोपभोग्यान्याविनाताशीन वज्रायुधवलभावाधीनस्याद्विनाः [redacted]
पद्म ब्रं दर स्मरभोपनीविवः स्वधर्मामंत्रिभिरभिकामंतिस्मगोविंदः शुवमस्लेइति गत

यद्वाहृदंरगैः श्रयांस्वपुर्यायद्वोविनाः धीरंतिपरमानंदंमहापोहविकाइव १५
यन्याइस्त्र्यृणापुत्र्येकमंगास्यादयोयसहस्रयोषितः निर्जित्यसंख्येविदशां
स्तयापिबोहंविवज्रायुधवल्लभोविनाः १६ यद्वाहृदंशाभुरयानुजीविनोयदुप्रवी
राहकुनोभयानुहः श्रुधिक्रमंत्रिभिः यःहतोवलान्सभोमयमींसुरसत्रमोविनो
१७ कविनेनामपंतात्प्रभृतेनाविभासिमे श्रुलब्धमानोवक्रानः किंवानत्रवि
तोषितः १८ कोविश्वामिहनोभावैः ग्राहादिभिरमंगले: नरनभक्तमर्थिमश्राधाय

पंचमस्त्रोकेनान्वयः इदानीनस्वैवकथालंहत्तनिकविहिनिषद्धिः २० शुनामपमारोपंवलत्रो
मानोयवंयोः सकाशात्किंवाने: शत्रुनावतान: निरक्तन: यतोवृद्धकालंतत्रस्थितः २८ श्रुधा
वैरिनिज्ञैः प्रश्रम्भ्रूत्वैः श्रमंगलैः पदृषैः ग्राहादिभिर्नोदिनाभिकिं यद्वार्थिभ्यः किमपिन।
दास्यामीतिकं किंवाप्राणायामहयथाग्राभवतितयादास्यामीतिप्रतिज्ञकंसव्रदत्तं किंकुतो

त्रमिहित: २

प्राणागतं प्रसन्नं प्राणिमात्रं न त्यक्तवानसि किं यतः शरणप्रदः ४१ अगम्यामिति च्छेदः नवि-
दितां स्त्रियमगमः किं गतवानसि असत्कृतां मलिनवस्त्रादिना गम्यां किं नोत्तमैः समैर्वित्यर्थः
श्रेष्ठैरसमैर्वा किं न पराजितोऽसीत्यर्थः ४२ संभोज्यान्भोजनार्हान्वृद्धान्बालकांश्च किं स्वित्प-
र्यभुंक्थाः त्यक्त्वा भुक्तवानसि अक्षमं कर्तुमयोग्यं यत्तत्किं न कृतवानसि ४३ नित्यं सदा प्रकर्षे-

कच्चित्त्वं ब्राह्मणं बालं गां वृद्धं रोगिणं स्त्रियं शरणोपसृतं सत्त्वं नात्याक्षीः शरणप्रदः
कच्चित्त्वं नागमोऽगम्यां गम्यां वासत्कृतां स्त्रियं पराजितो वाथ भवान्नोत्तमैर्नासमैः पथि
४२ अपि स्वित्पर्यभुंक्थास्त्वं संभोज्यान्वृद्धबालकान् जुगुप्सितं कर्म किंचित्कृतवान्न यदक्ष-
मं ४३ कच्चित्प्रेष्ठतमेनाथ हृदयेनात्मबंधुना शून्योऽस्मि रहितो नित्यं मन्यसे तेऽन्यथा न रुक्
इति श्रीभागवते प्रथमस्कंधे चतुर्दशोऽध्यायः १४ सूतः एवं कृष्णसखः कृष्णो भ्रात्रा राज्ञा-
ना विकल्पितः नानाशंकास्पदं रूपं कृष्णविश्लेषकर्शितः १ शोकेन शुष्यद्वदनहृत्सरो-
जो हतप्रभः विभुं तमेवानुध्यायन्नाशक्नोत्प्रतिभाषितुं २॥

णेष्टतमेन हृदयेनांतरंगेणात्मबंधुना श्रीकृष्णेन रहितः शून्योऽस्मीति मन्यसे इत्यर्थः अन्यथा ते रुक्
मनःपीडा न घटत इत्यर्थः ४४ इति श्रीभावार्थे प्रथमे चतुर्दशमः १४ कलिप्रवेशमालक्ष्य पुरे
न्यस्य स्वयं हीत्थिति श्रान्ते राहवः स्वर्गमिति पंचदशेऽब्रवीत् कृष्णोऽर्जुन भ्रात्रा विकल्पित इति च्छेदः ना-
नाशंकास्पदं रूपमालक्ष्य विकल्पित इत्यर्थः प्रतिभाषितुं नाशक्नोदित्युत्तरेणान्वयः कृष्णविश्ले-

श्री
भाग०
टी०
५३

तत्रहेतुः १

53A

गुरुवः प्राकाम्यात्प्रायामध्रुच्छे तितनाति वेत्रपोरेवसं स्तंभ्यवालिनानिवपातिताना स्वपरोते ताद
यं नागोवेशता श्रीकृष्णे नेदनेनामस्तुत्वं द्वेयम्योमा कंगाते नैश्रो क्रलोत्रपमाद्वेश्यन्नेराता ल्वयः २
मत्स्योहिते नेविस्मामेत्रोगुपकारिनां मोहदंसं वधितां ववाक्षेताकेत्रावरोथाकृष्णदया ३ येनमांवेव
यनादेवानंपिविस्मापयतिषत ४ यस्यत्ताविषयोमे तेत्यादियच्छेष्टानां तेमाहमयगुणिनशंति म
ममश्लोकस्यनतच्छेदेनात्वयः प्रियस्याप्रियवेदहोतेः ३ क्वेयनप्रातोनयववपिधादिश्रीकृष्णो

कृष्णेतातेस्तंभ्यगुरुवः पातितामस्यनेत्रयोः पोतेतामगुनंदुशतापोकं च्यकातरः २
मंत्र्यमैत्रीसोहदंवसास्याद्विगुणस्मरन्नपमयत्नमितसहवाष्यमाकृष्णदयागिया ३
अंगेनेदवाववंविनोहंसमहारानहसिताचेधुभूषिता येनमेपहृतंनेनोदेवविस्मापतंम
हत् ४ यस्यत्ताविषयोमेनलोक्योस्मियदर्पनः ३ क्वेयनरहितोत्पेयमत्रकः प्रोत्मनेय
पा ५ पत्तंयुद्धाद्गुपदगेहमुपागतानांगंगानां यंवमगुलेस्मरदुमेदानां नेजोहृतेवलमपा
म्बित्रुवच्चमर्त्यः सतीकृतनेवधनुषाधिगतानांवकृष्णा ८ यत्सन्निधावहमुशत्वोस्वमग्रेये
हामिदंवसामरमायेतरसाविनिप्त नेत्रासभामयकृतादुतशिल्पमायादिग्भ्योहरन्नु

पकारानन्तुमलरितगामिः ९ यस्यमंत्रयाद्गुलकामेनातिममतानेनेनः श्रभावोहतंधनुगेहेगेने
वपस्यानेदनुः सतीकृतनेनमन्याघंघोपदिशमानिदुस्तनैस्तानविनित्यद्वोपदीमाभाव १० वि
समयोस्तोस्वमिंहस्यवंनमहोदमयानोस्मि लोकमहादेवतितेनमयेननष्टकुलामस्माल श्रकृष्ण
स्तकृत्वामायाय स्त्रीमाते श्रधरयागेरानस्य पत्र नेनतर श्लोको नयपतेः गानातुतस्यवसमञ्च
विगीतलक्षथाविस्मायते ७ नपगिरस्य अंघ्रिर्यस्य तं जरासंधं तवानुजो भीमो मखार्थं स्म हरन् हतवान् तन्निर्जयं विना न जस्य पमखा १

रेवतीवसुदेवस्य ... (left margin, illegible)

(right margin, illegible)

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

यत्रेजस्मान्पार्थिवोसौ महत्म(?)त्वार्थं प्रार्यो नुत स्त वमानो विपरीतमत्याविभावते नरभिमत्र श्रीं
यस्यं तं न गामस्थं न वानुजो भ्रीमो मत्वार्थं प्रतनंतन्निर्तये विना राजसूयमत्वा ८ ये: कितवैर्दु:शास
नादिभि: तव पत्न्या: कबरं विकीर्य दुर्मुख्या पकृष्टं तेषां स्त्रियो हतेषां ग्रंतव वै वैधव्या न्मुक्तकं
शाखाकृत्वा वक्तारकथं भूतं कबरं प्रधिमावे राजसूयमाधिकृत्य रचितो यो महाभिषेक: तेन स्ना
पितंवारू रम्यं यन्मरण्यात्तदानीमेव प्राप्तस्य श्रीकृष्णस्य नमनेष्प दयो: पतितानसूत्ताममुक्ता
यस्या: पत्न्या: पदद्याह्वस्रा पितस्यापि पतितमाहूस्यात्सुपदेन समास: नित्यसा पतितेनानां व
यत्रेजस्मान्पार्थिवोसौ किर्मी महत्म(?)त्वार्थं प्रार्यो नुजस्त वमानायु तसत्व वी र्य: तेनाहृता: प्रम
थनासम मत्वा यभूपाय त्मो विलासं टनयन्त्वाल मश्रुतेते ८ पत्न्यस्त वाधि मावे लं कृ प्रम
हाभिषेक स्नाविष्टवारू कबरं कितवै: सभायां स्पृष्टं विकीर्य पदयो: पातितामसृमुक्ता
य: तास्त्रियो हृत नहते षा विमुक्तके शा: ९ यो नो नानुगोपवनमेत्य दुरंतकृच्छ्राद्दुर्वाससो
दिविहिताद्युताग्र भुग्य: शाकान्नशिष्ट मुपभुज्य नता स्त्रिलोकी न्स्मामम स्नसलिले
विनाययस्त्यपि वैतमेदु: स्वं तर्हि को पराय स्तवममेवान्ष्ट मितिभाव: ९ श्रिष्यायुतस्या
ग्रेतस्यं को भुंक्ते य: तस्माद्दुर्वाससो हेतो: प्रारिताय वितेय दुरंतं कृच्छ्रं शापलक्षणं तस्मात्स
काम्याद्यस्माहूनेमेत्यानुगोपकिं कृतवान् शाकमेवान्नं तस्मिन्यात्रे वशिष्टमुपभुज्य जग्धा: यतस्य
योगात्सलिले विनिमग्ना मुनी नां संघ: त्रिलोकी न्स्माममं स्त प्रवं हि महाभारते कथा कदाचि
दुर्योधनेन दुर्वाससम्ग्रातिथ्यं कृतं तेन च परितुष्टेन वरं वृणीष्वेत्युक्तो दुर्वासस: शापात्पांडवा नष्प

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

54A

विज्ञापितो गुवि मं वो वमर्षणायनसेनिममजनतद्विनानस्याद्रोपयास्तनमात्रहृसनद्
तामेवभक्तवृत्ससलनयावागतः नयावेदितेनृजोनेभगवतोकेद्रोपयहेवद्भुभुतितोस्मि प्रय
मंमांभोनयेवेयावानिलनयाऽकेस्वामिनद्रानतपर्यनमतय्यमय्यत्रेस्वदनस्यात्याम
यावमर्वाभोज्यभुक्तमतोनास्यत्रामिति नयापिप्रतिनिर्वधेनस्यालीमानयुनक्रोठल
शेकिंवितयाकायत्रेघापयोकेप्रेनेभवेयात्माभगवमीयनो ग्रथभाक्तेपुविमंवंशाहये
तिसर्वतानिनप्राहयापाकमयेनपत्मयनइतिताकवयस्यश्रीकृस्मादवेतिनमानतनतस्मि
यत्रेनमाथमगवान्युधिसृलयागतिविस्मापितः मगिरिजोभद्रमेदाविजंमे प्रत्येपिवाहम
भुनेवकलेवरेणाग्रामोमहे इमववेनेमहदास्तनार्थं ॥ नवेवमेविहरतोभुनदेइगुनमेराज्ञी
वलत्वाममरानिवथा यदेवाः संद्राः श्रिनायदङ्भाविनमानमीदतेनाहमयगुष्ठितः
पुरुषणोमम्ना ॥ यद्दांयवःकुरुवलाद्भिमनेतयारमेकोरयेननतरेहमतार्थसने प्र
त्याहतेवद्धनंवमयापरेषांतेनास्यदंमतिमयवद्दृनशिरोभ्यः ॥

शुकोतिभावः एवमारएपवीणिमष्ठिमहस्वग्रात्ननगावणिणा मर्गुनोगुपिष्ठिरस्यापियथापि
हरिकृपेतिसमवतामस्माकंविनतोमाभवतिइतितवितकृयमवमे ॥ गिरिजामहिमाविस्मा
पितःमन विनयाभुपतास्वश्रमेवलोकपाताननिनौस्वाणीश्रद्धः प्रमदयाश्रयेमाहश्रगुने
वेतिमहदिंद्रस्यामनार्थं ॥ नवेवसर्वांक्षीउत्नोराजीवंसहतांविहृयस्यनन भारामयोनिवात
कवचारेभ्यः तेषांवधार्थमाश्रितवंतोयेनप्रभावदुर्जनकृते हेमानमीदयुधिष्ठिरतेनगुष्ठितो व

55

श्री
भाष्य
टी०
५५

श्रीकृष्णसख्यं पांडवपक्षपातं च कौरवैस्साहित्यं नास्ति नो गांभीर्येणापारं च देशान्तो यस्य नतेरेनीरणीवान् ३
नरगोत्र देवनीयो निद्रुमनाणिस्मनानितिमिंगिलादीनि भीष्मादिरूपाणि यस्मिन्स्वैरं तं गोधनेश्व
मानीतं च परेषां वधिषोभ्यः सकाशान्नेनास्मदं प्रभावास्यदं ज्ञात्वा सीषहरूपं मागामयं मुकटं वल्लरूपं
वद्गुथनं नानिमोहनास्त्रिणामोहपित्वा हन्तं यद्दोधवेनमया ४२ अदभ्राश्रनल्पायेराजन्यवर्यास्तेषां

योभीष्मकर्णगुरुशाल्यवमुख्यदस्ववराजन्यवर्यरथमंडलमंडितनाम्न अग्रेचरो मम विमोहय
पृथपानां प्रायुर्मनांसि वरदर्शनामृतमेन प्राञ्छेत ४६ यहोदमुमोशणिहितं गुरुभीष्मकर्णद्रो
णाभिगर्तशाल्यसैंधववाह्निकाद्येः अस्त्राण्यमोचमहिमानि निरूपितानि नोपस्पृशुर्नृहरे
विरागमिवाम्बराणि ४७ सोत्यहनः कुमतिना नमदैश्वरो मे यत्पादपद्ममभवायभजंति
भव्याः सोम्याः तवाहमवयोरथिना अविर्हेन पाहरत्पदद्युभाव नितरदवन्हदिकरूपा निम्न
विनाः ४८ नर्माण्युदारकुविरामितयोभनानिहे पार्थहेर्नुनसावेकुरुनेटनेति संजल्पि
तानि नरदेवहृदस्प्राशानि स्मर्तुर्लुरंति हृदयं ममनाधवस्य ४७ ॥ पृथमं मंडलेमंडितास्त्रभीष्मादी
नोवमृषासार्व्यविरूपेणाममाग्रे चरस्मन हेविभोत्वयवृषपानामायुरादीनि यादृशानि सेवार्णेन आह
तवान्मनांसि उमादृशाम्भरं सहोवलंगेनयास्माटिकोशले ४६ यस्यदोषभुजेष्वमोमाशणिहितं
स्यापिनेनैव गुर्वादिमिनिरूपितानि प्रयुक्तानि अस्त्राणि नस्पृशंति सम गुरुद्रोणः त्रिगर्तदेशाधि
पतिः सुशर्मा शाल्वः शाल्यः सैंधवः सिंधुदेशाधिपतिः जयद्रथः वाह्निकः शांतनुभ्राता अमोघम
हिमा येषां तथाभूतान्यपि पाठांतरे सप्रवाद्यैः प्रतीकाराकरणेप्यस्य वीरहणोन्तरहरिदासस्य हृदम

पि१

55A

मौनमारभ्येकुमतिनामयामेसहृनः कुमतिनमेवाहप्रामदइत्यादिनाअभवाययमोनायभव्याः
अगुणः शानावाहायस्पतेनेघदयवधेहिजलपानेविनाप्राणाः श्रांतभ्रांततोरथ्याद्दवतीर्य वातोभुवं
भिन्नाजलेसंपादितंमया तदायस्यानुभावेननिरस्तविनाअस्योमोनशृह्नवेनः ससौन्येहतर
तिऊमतिवं १८ हेनरदेवऽदारंगंभीरेरुचिरंयास्मिवेतनशोभितानिनर्मालिपारिहासवाक्यानि
तानितयाकार्यप्रस्तावेषु हेपार्थेत्यादीनिमधुराक्षराणिसंजल्पितानिहृदिस्पृशानिमनोज्ञा
शय्यासनादनविकत्थनभोजनादिषैकाढयस्यअवानितिविप्रलब्धः सख्युःसवेव
पितवनयस्यसर्वंसेहमहात्मादितयाकुमतेयंमे १८ सोहंन्नपेन्द्रहितःपुरुषोत्तमेम
नमत्योप्रियेनसहृदाहृदयेनशून्यः अधन्य कक्रमपरिग्रहमेवारत्नोपेरमद्विवलेवृ
निर्जितास्मि १९ तद्वैधनुस्तइषवःसरथोहयास्तेसोहंरथीनृपतयोयतअनमंतिसर्वे
क्षणेनतदभूदसदीशरिक्तंभस्मन्हुतंकुहकराद्धमिवोप्तमूष्यां २०
तिमाधवस्ययान्येतोनिरस्तानीस्मतेममहृदयंलुठतिशोभयतिहानंभावस्यार्थः १७ विकत्थने
स्वगुणशंसनादिशय्यादिषु क्वाटलतिवेकादेतोः कदाचिदभिवारंदहाहेवयस्यअनवान
स्वगुणस्वइतिवक्तानाविप्रलब्धः तिरस्कृतोपिअस्य वानितिपाठअभवादेवाः सेवकाः संनिय
स्यासौमहानपिमयावयस्यइतिमतानिरस्कृतइत्यर्थः अनवानितिपाठेवनभावस्यार्थः मे च
मपराधमसहतेहितयामहत्त्वेनपेक्षपायेअतिमहत्त्वेनेत्यर्थः सख्युरवेससनवनतयस्याविप्रि
तेवनयापुधिष्टिरतापांकिनपराजयंप्राप्तोहमित्याह १८ तेनसख्याविरहितोतोहृदयेनशून्यः अ
गोहराननदरक्कमस्यपरिग्रहंघोरस्याद्देसीलवता अप्रमादिनीवेयोषवजितोस्मिश्रीकृष्णवि

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

श्री भाग ही ५६

56

सहृत्स्वेवयापृष्टानां नः सहृदां मध्ये २१ बबाधः पंचवाश्रवि षेधाविर्निः प्रबेहेतः विप्रधाये निवा स्तामिव
मंथीयाभीवाजानताम्भिवाम्योयं परकामुष्टिभिर्निच्चतोत्रदेषोषिताइत्यनेनोक्तेहेतुकर्तारमाहृतिभिः
प्रायेतोनिभावयंतिपालयंति २३ जलोकसामस्पाद्रीनाम ध्येमहांतः स्थूलाश्रणीयसः सत्वान्व
सामलवयंति २४ भुवोभास्भूतानामहृतवाननः यरवक्रनयशक्रोमीतिसूचयन्नाह २५ देशाकालो
चितार्थयुक्तातिमनः पीडोपशमनकरतांचागो विंदस्य वचनानिस्मरंतो ममविनेहरंतिश्रा क

वानेस्वयानुष्टानोसहृदांनः सुहृत्स्वे विप्रपापविमहानांनिच्चतोयुष्टिभिर्मिथः २१ वा
हृपीमोदापीवामदोन्मथितवेतसा श्रुनाननाम्भिवाम्यो त्वंचनुष्यवावशोषिताः २२ प्रा
यायोनद्धागवनर्स्वरस्याविवेष्टितं मिथ्योनिवृत्तिभूतानिभावयंतिचयन्मिथः २३ जलोक
सोजलेयद्वृत्महांतोदस्पाणीयसः दुर्बलान्बलिनोराजन्महांतोबलिनोमिथः २४ एवंब
लिष्ठैर्यदुभिर्मह्द्भिरितरान्विभुः यहूत्यदुभिरन्योन्यंभूभारान्संजहार ह २५ देशाकाला
र्थयुक्तानिहृत्तापोपशमानिच हरंतिस्मरतः चित्तंगोविंदाभिहितानिमे २६ सूत उवाच
एवंचिंतयतोजिस्णोः कृष्णपादसरोरुहं सोहार्देनातिगाढेन शांतासीद्विमलामतिः २७ वा
सुदेवांघ्र्यनुध्यानपरिबृंहितरंहसा भक्त्यानिर्मथिताशेषकषायधिषणोर्जुनः २८ गीतं
यंगति २९ एवमितिस्मरतोजिस्णोः श्रुतिदृढेनसुहेहेनचिंतयतोमतिः शांतासीद्विशोकाविमलाविरक्ता
वासीत्सांतिवेमत्यफलमाह २० वासुदेवांघ्र्यनुध्यानेनपरिबृंहितं वृंहितं रंहो वेगोयस्यास्तयानिर्मथिताः
अशेषाः कषायाः कामादयो मलायस्याः साधिषणा बुद्धिर्यस्यसः ज्ञानेपुनरर्थमागमद्दिग्धरेण

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

56A

देहस्य

एवं देववध्योक्तहेतुभावेनोपपाद्य निःशोकस्याहिहेतुं द्वैतभ्रमनाशस्यालिंगेन स्वगुणाः तेषामविद्या

पत्या २ नेन ब्रह्मसंपत्त्या ब्रह्माहमिति ज्ञानेन लीना प्रकृतिरविद्या यस्मिन्नतो नैर्गुण्यं भवति नतु सुषुप्ताविव लय यथा

स्यादविद्याशेषस्तस्मान्नैर्गुण्यात्तत्कार्यलिंगनाशः अलिंगत्वादसंभवः सम्यक्भोगाय च भवति

पुनः पुनरिति संभवः ३० भगवतो मार्गं मालत्यपदं कुलस्य संस्थां नाशं श्रुत्वा नारदोक्तेर्वानुस्मृत्य

स्वर्गमार्गाय निभृतचित्तो मतिं चक्रे ३१ तां दुर्विज्ञेयां वदन्तीति हि सौदामिन्या यथाकाशे यान्त्याहि

त्वाधुमंडले गतिर्न लक्ष्यते मर्त्यस्तयाकृष्णस्य देवतोरिति संस्तेते रूपरागमजीवन्मुक्ताव भूपुदेह

विशोको ब्रह्मसंपत्त्या संछिन्नद्वैतसंशयः लीनप्रकृतिनैर्गुण्यादलिंगत्वादसंभवः ३० निश

म्य भगवन्मार्गं संस्थां यदुकुलस्य च स्वःपथाय मतिं चक्रे निभृतात्मा युधिष्ठिरः ३१ पृथाप्य

नुश्रुत्य धनंजयोदितं नाशं यदूनां भगवद्गतिं च तां एकांतभक्त्या भगवत्यधोक्षजे निवेशिता

त्मोपरराम संसृतेः ३२ ययाहरद्भुवो भारं तां तनुं विजहावजः कंटकं कंटकेनैव द्वयं चापीशितुः

समं ३३ यथा मत्स्यादिरूपाणि धत्ते जह्याद्यथा नटः भूभारः क्षपितो येन जहौ तच्च कलेवरं ३४

नहाविति वा तदेवमुक्तमपि यादवेभ्यो भगवतो वैलक्षण्यं प्रबुद्धानां तस्मान्मवटनोमरमतीश्रनिवेल

लापंस्य ध्यतिलिंगाभ्यां ३३ यथा यादवरूपया तन्वा भुवो भारं कंटकेन कंटकमिवाहरत यादवतनुश्चेभा

रनुश्च द्वयमपीश्वरस्य समं हार्यत्वेन सममेव श्रीकृष्णस्य नतु विप्रशापमाह ३३ यथेपितान्यपि यथा देहेन

हातिवत्तथाद यथा नटो निरूपेणावस्थितः सन् रूपाणि धत्ते अंतर्धत्ते च तथा तदपि कलेवरं जहौ श्र

नरयोरित्यर्थः युधिष्ठिरस्य स्वर्गारोहणप्रसंगाय कलिप्रवेशमाह ३५॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

57

श्री भाग टी० ७

स्वतन्वाजहौ स्वतनोरेवैवं कंठारोद्यात श्रवणार्हकयासमीयस्यम: तदायदहस्तत्रमित्रेवाह विलुमम
मस्यंतेयदंश्रप्रतिबुद्धचेतसामितिविवेकिनांप्रभुविदुक्तोयत्ववर्ततेति दूर्वमेवांपोनप्रविष्टस्यतेनदू
येणानुहृतिरुक्ता ३५ बुधोयुधिष्ठिरः तस्यकलेः प्रतिसर्पणंप्रसरणंविलोक्य कथंभूतंलोभार्यधर्म
वक्रंयस्मिन्विसंतकौटिल्यपर्ययात् दुश्चितपरियातमकरोत् आत्मनः स्वस्यगुणैः सुसममतिसर
णंतेयंसर्वेवतःस्थितं समुद्रोदकमेवनीवीपरिधानविशेषोयस्याभूमेः पतित्वेनाभिषिक्तवान् ३८

यदामुकुंदोभगवानिमांमहीं जहौस्वतन्वाश्रवणीयसत्कथः तदाहरेवाप्रतिबुद्धचेतसामभ
द्रहेतुः कलिरन्ववर्तत ३६ युधिष्ठिरस्तत्परिसर्पणंबुधः पुरेचराष्ट्रेचतथात्मनि विभाव्य
लोभानृतजिह्महिंसनाद्यधर्मचक्रंगमनायपर्यधात् ३७ स्वराट्पौत्रंविनयिनमात्मनोनवमं
गुणैः तोयनीव्याः पतिंभूमेरभ्यषिंचद्गजाह्वये ३८ मथुरायांतथावज्रंशूरसेनपतिंततः प्रा
जापत्यांनिरूप्येष्टिमग्नीनपिबदीश्वरः ३९ विसृज्यतत्रतत्सर्वंदुकूलवलयादिकंनिर्ममोनि
रहंकारःसंछिन्नाशेषबंधनः ४० वाचंजुहावमनसितत्प्राणइतरेचतंमृत्यावपानंसोत्सर्गंतं

वज्रमनिरूढस्यपुरेनिरूप्यकृतेत्यर्थः अपिबदात्मन्यारोपयामासयतईश्वरःसमर्थः ३९ संछिन्नाश
पाशास्तानिबंधनानि इत्यादिपायेनतदेवदर्शयतिद्वाभ्यां ४० वाचमिंद्रियोपलक्षणंसर्वेंद्रियाणिमनसिप्र
विलापितवानित्यर्थः तच्चमनः प्राणेप्राणापानहविर्बिनात् तंप्राणमिंद्रतरेः पानेतेनाकर्षणान् अपान
व्यापारउत्सर्गः तल्लीनंतमपानंमृत्यौतदधिष्ठात्रदेवतायांअग्नेनैवववाग्यादिष्टपिंडकर्मसाहित्यंतेयंते
वसुन्नपंचत्वेपंचभूतात्मकेदेहे हस्यैववसुस्तुनात्मनइतिभाविनवानित्यर्थः अनुहवीदितिपद

57A

त्रिनेगुणत्रयेण स्तुविन्नमेकमेश्वविद्यायोगसंवेसर्वरोपहेतुमविद्यामात्मनिजीवे एवं संशोधितमात्मा
नं त्रुस्नापय्य पंकत्रयेण ननस्नानं त्रयलयपूर्वं ततः तदेवमात्मप्राति पूर्विष्टकावाह्यस्थितिस्मा हृवीरवा
साः निदाध्यो ४१ वड्वाकुमोनी ४२ अनेवलमानः अनुनादिपत्नीलामङ्गवेन आशांदिग्गतहू
वी एवं प्रविष्टां महात्मभिर्विवेकिभिः ७२ अधर्ममिवयस्यतेनसाधुकृताः सर्वयाधर्मादया
येन तपवलवैजगत्रयं वश्यंगणं नमेवा तं तिकं धारणात्मना ७४ कथं भूतेपदं विधूतकल्मषाणां आ
त्रिवेदुत्वावपं वलं तस्वेकमेगुहात्मनिः सर्वमात्मन्यज हवीत्रुस्नापात्मानमव्यये ४१
वीरवासानितात्हारोवङ्वा सुकमर्थनः दर्शीयन्नात्मनो रूपं जग्मे स्वतपिप्राचवन ४२
अवकेस्तमात्मानिरगारस्तावलघिरापया उदीचीं प्रविवेशाशां गतपूर्वां महात्मभिः ४३
कालिनाथमेमिवरणादृष्टा स्पृष्टाः प्रजागुवि तेसाधुकृतसर्वार्थात्मात्वा तोतिकमात्मनः ४४
हृदिवृत्तपरंध्यायन्नावर्तेन यतोगतः सर्वे तमनुनिर्जग्मुर्भ्रातरः कृतनिश्चयाः ४५ मन
साधारयामासः वैजत्रयं गणं नम्ततस्त्वानोदितकयाभक्त्या विशुद्धधिषणाःपरे ४६ तस्मि
न्नारायणपरेपकांतमनतुयोगतिं अवत्प्रुर्दरवायांतेअसाद्धविषयात्मभिः ४७ विधूतक
ल्मषाः स्थानेविरमेनात्मनेवाहं विदुरोपिपरित्यज्य प्रभासेदेहमात्मवान ४८ कृष्णावेशे
नतच्चित्तः पितृभिः स्वक्षयं ययौ द्रौपदी च तदाज्ञाय पतीनामनपेक्षतां ४९ वासुदेवेभ
गवत्येकान्तमतिराप वै भगवन्तं विद्यादानाचम्‌ जगाम ५० यः श्रद्धयैतद्भगवत्प्रियाणां पांडोः सुतानामिति सम्प्रयाणं
शृणोत्यलं स्वस्त्ययनं पवित्रं लब्ध्वा हरौ भक्तिमुपैति सिद्धिं ५१

निदानसप्ता
नं २

58

इति श्रीभावार्थदीपिकायां प्रथमे पंचदशः ॥ ततः षोडशे भूमिधर्मयोः कलिविजययोः संवादो वर्णितेऽस्मि
न्ः पालकस्य परीक्षितः ॥ ततः द्विजवर्याणां शिक्षया मत्या जन्मनि अभिजातकोविदाः जातकर्मविदः हे
विप्र महान्तो गुणा यस्मिन्सः १ जनमेजयादीनित्यत्र यथाधिकं दृष्टं २ आजहार कृतवान् शारद्वतं
कृपं गुरुं यत्र येषु मेधेषु देवा दृष्टिगोचरा बभूवुः ३ निजग्राह निगृहीतवान् कलिमेव निर्दिशति नृपेति ४
कलिं कस्माद्धेतोर्निजग्राह न तु हतवान् यतोऽसौ शूद्रकः अतः कुत्सितः शूद्रः यो गां पदा अहनत् निजि

इति श्रीभागवते प्रथमे पंचदशोऽध्यायः ॥१५॥ सूत उवाच ॥ ततः परीक्षिद्द्विजवर्यशिक्षया महीं महा
भागवतः शशास ह। यथा हि सूत्यामभिजातकोविदाः समादिशन्विप्र महद्गुणस्तथा ॥१॥
स उत्तरस्य तनयामुपयेम इरावतीं। जनमेजयादींश्चतुरस्तस्यामुत्पादयत्सुतान् ॥२॥ आज
हाराश्वमेधांस्त्रीन्गंगायां भूरिदक्षिणान्। शारद्वतं गुरुं कृत्वा देवा यत्राक्षिगोचराः ॥३॥ निज
ग्राहौजसा वीरः कलिं दिग्विजये क्वचित्। नृपलिंगधरं शूद्रं घ्नंतं गोमिथुनं पदा ॥४॥ शौनक
उवाच ॥ कस्य हेतोर्निजग्राह कलिं दिग्विजये नृपः। नृदेवचिह्नधृक् शूद्रकोऽसौ गां यः पदा
हनत्। तत्कथ्यतां महाभाग यदि कृष्णकथाश्रयं। अथवास्य पदांभोजमकरंदलिहां सतां। कि
मन्यैरसदालापैरायुषो यदसद्व्ययः ६ क्षुद्रायुषां नृणामंग मर्त्यानामृतमिच्छतां। इहोपहूतो

५ अस्य विष्णोः पदांबुजन्मा यो मकरंदः तं लिहंति आस्वादयंति ये तेषां सतां महतां वा कथा आश्रयो
ऽस्मिन् समासात्कृष्णस्यानुग्रहः तर्हि कथ्यतां नो चेत् किमन्यैरसद्भिरालापैः यस्मात् यैरालापैरायुषो
वृथा व्ययः ५ अस्माकमपेक्षसत्रे यत्रोपि हरिकथामृतपानार्थमेवेत्याह सार्धद्वाभ्यां ६ क्षुद्रमल्पमायु

58A

श्रद्धा न लोके दृष्ट्वा कथामृतं च वः पीयेत ऋषेत तदर्थे हरि लीले वामृतं यास्मिन् तद्भावे वृद्धे वनी वन
मिन्याह मंदस्य मूलमस्य नकेरा ग्रीयद्धय प्राप्तः तन्निद्रयादि वा श्रद्धि च यद्धयः तद्व्यर्थकर्मभिः
अन्याहूयते यस्मिन्नीते कृतं सर्वं दृष्टा प्रत्तादिकं भवेत् तत्र तावत् कलिनिग्रह प्रसंगमाह १ य
दानि न वक्रवर्तिनेसमेन यापालितदेशे कलि प्रविष्टे श्रावनदानाभिते प्रियो वा नीकि चित्तियो

श्रद्धा न लोके पीयेत हरि लीलामृतं च वः मंदस्य मंदप्रज्ञस्य वयो मंदायुषश्च वै १ निद्र
याहूयते नक्तं दिवा व्यर्थकर्मभिः सूत उवाच यदा परीक्षित् कुरुजांगले वसन् कलिं प्रवि
ष्टं निजचक्रवर्तिते विषये वार्तामनतिप्रियां ततः शरासनं संयुगशौण्डिरादद १ स्वलं
कृतं श्यामतुरंगयोजितं रथं मृगेन्द्रध्वज माश्रितः पुरात् वृतो रथाश्वद्विपपत्तियुक्तया स्व
सेनया दिग्विजयाय निर्गतः २ भद्राश्वं केतुमालं च भारतं चोत्तरान् कुरून् किंपुरुषा
दीनि वर्षाणि विजित्य जगृहे बलिं ३ [redacted] तत्र तत्रो
पशृण्वानः स्वपूर्वेषां महात्मनां प्रगीयमानं च यशः कृष्णमाहात्म्यसूचकं ४ आत्मा
नं च परित्रातमश्वत्थाम्नोऽस्त्रतेजसः स्नेहं च वृष्णिपार्थानां तेषां भक्तिं च केशवे ५ ते
भ्यः परमसंतुष्टः प्रीत्युज्जृंभितलोचनः महाधनानि वासांसि ददौ हारान् महामनाः
वपुः कैतनं मैपवे निश्चप्य तदा पारा समनेड पलनिग्रहार्थमाह दद संयुगशौण्डिरः प्रद्रेषुगलः पाठां
तरगुड पोविन १ ततश्चोर्दिग्विजयार्थं निर्गतः २ भद्राश्वादीनि पूर्वपश्चिमदक्षिणोत्तरतः सन्
इल वर्षाणि सर्वाणि वर्षाणि मेरोः सर्वतः इलावृतं तन्मध्ये स्थितं रम्यक हिरण्मयं चदक्षिणानाहरिव

स्क०२

59

श्री
भाग
टी०
५९

किं वा स्वित्स्वेषु पाण्डवेषु विस्मो यानि सात्यक्यादीनि कर्माणि तानि स्मरणं मत्वा विस्मोर्णे गककर्मकां प्रणातिव
मृणात्वेन लपति: परीक्षित विस्मो: वरणारविंदे भक्तिं करोति स्म पारिषदमिति रेफषकारयोर्विश्लेषः
छांदसः तत्र पारिषदं सभापतितं सेवनं चित्रानुवृत्तिर्वीरासनं राज्ञा खड्गहस्तस्य तिष्ठतो जागरणं ॥
पतांवृत्तिमनु वर्तमानस्य नातिदूरा शीघ्रमेव १८ धर्मो वृषरूपो विच्छायां हततत्प्रभां गां गोरूपां पृथ्वीं वि
वत्सां नष्टवत्सां १९ तेष्वात्मनो देहस्य यद्यपि वहिरामयो न लक्ष्यते तथापि अंतर्मध्ये आधिः पीडा यस्य

सारथ्यपारिषदसेवनसख्यदौत्यवीरासनानुगमनस्तवनप्रणामान् स्निग्धेषु पाण्डुषु जगत्प्र
णतिं च विष्णोर्भक्तिं करोति नृपतिश्चरणारविंदे १७ तस्यैवं वर्तमानस्य पूर्वेषां वृत्तिमन्वहं
नातिदूरे किलाश्चर्यं यदासीत्तन्निबोध मे १८ धर्मः पदैकेन चरन् विच्छायामुपलभ्य गां पृच्छ
ति स्माश्रुवदनां विवत्सामिव मातरं १९ कच्चिद्भद्रेऽनामयमात्मनस्ते विच्छायासि म्लायतेष
न्मुखेन आलक्षये भवतीमंतराधिं दूरे बंधुं शोचसि कंचनांब २० पादैर्न्यूनं शोचसि मैकपाद
मात्मानं वा वृषलैर्भोक्ष्यमाणं आहो सुरादीन् हृतयज्ञभागान् प्रजा उत स्विन्मघवत्यवर्षति २१
अरक्ष्यमाणाः स्त्रिय उर्वि बालान् शोचस्यथो पुरुषादैरिवार्तान् वाचं देवीं ब्रह्मकुले कुक [illegible]

स्यासां नामा लक्षये केन यतो विच्छायासि अंतर्ईषन्म्लायता वैवर्ण्यं भजता मुखेन लिंगेन तव का
णानि कुत्स्य पृच्छति दूरे बंधुमित्यादि पंचभिः दूरे स्थितं बंधुं २० त्रिभिः पादैर्न्यूनं अत एवैकपादं मा
मां वृषलैः शूद्रप्रायैर्भोक्ष्यमाणं आहोस्वित्सुरादीन् हृतयज्ञभागान् यज्ञभागा येषां ते यज्ञाः यक
रणात् २१ हे उर्वि पृथ्वि पतिभिररक्ष्यमाणाः स्त्रियः पितृभिररक्ष्यमाणो न बालान् प्रत्युत तैरेव
पुरुषादैरिवार्दितान् क्लिष्टान् वाचं देवीं सरस्वतीं कुकर्मणि तद्भुरा चारस्थितो कुलाग्र्यान्ब्रा

[illegible]

५९

इतस्ततः २

59A

उपसृष्टान् व्याप्तान् अवरोपितानि उद्वासितानि व्यवायः मैथुनं तेषां यानाहरेणा सर्वतोऽनुनादि
पुरुन्मुखं प्रवर्तमाने जीवलोके वा २२ हे अंब भारावतारणे धरित्रि तेन बहुयो भूरिभारः तस्यावतारणार्थं कृ
तावतारस्य कर्माणि स्मरंती तेन विसृष्टा सती शोचसि निर्वाणेन विलंबितानि मोक्षितं येषु तानि
पादैत जैन वीणा विशेवितमुपहसितं येषु तेमोदादयधिकस्वलानीतीथः २४ हे अंब ते तव मा
ग्यं कालेन च हृतं २५ भवान् जानात्येव तथापि वक्ष्यामीत्याह येनेहेत्यन्तेन मेचतुर्भिः पादैः

किं क्षत्रबन्धून् कलिनोपसृष्टान् राष्ट्राणि वा तैरवरोपितानि इतस्ततो वाशनपानवासःस्नान
व्यवायोन्मुखजीवलोकं २२ यद्वांब ते भूरिभरावतारकृतावतारस्य हरेर्धरित्रि अंतर्हितस्य स्म
रती विसृष्टा कर्माणि निर्वाणविलंबितानि २३ इदं ममाचक्ष्व तवाधिमूलं वसुंधरे येन विक
र्शितासि कालेन वा ते बलिनां बलीयसा सुरार्चितं किं हृतमंब सौभगं २४ धरण्युवाच
भवान् हि वेद तत्सर्वं यन्मां धर्मानुपृच्छसि चतुर्भिर्वर्तसे येन पादैर्लोकसुखावहैः २५ स
त्यं शौचं दया क्षांतिः त्यागः संतोष आर्जवं शमो दमस्तपः साम्यं तितिक्षोपरतिः श्रुतं

नक्षीयंते

र्तसे २६ यत्र वसत्यादयो गुणा न क्षीयंते तेन श्रीनिवासेन रहितं लोकं शोचामीति षड्भिरन्वयः स
त्यं यथार्थभाषणं शौचं शुद्धं दया परदुःखासहनं क्षांतिः क्रोधप्राप्तौ चित्तसंयमनं त्यागो दानं
स्वसंतोषोऽलं बुद्धिः आर्जवमवक्रता शमो मनोनैश्चल्यं दमो बाह्येंद्रियनैश्चल्यं तपः स्वधर्मः
साम्यं मित्रामित्राद्यभावः तितिक्षा परापराधसहनं उपरतिर्लाभप्राप्तौ उदासीनत्वं श्रुतं शास्त्रविचा
रः २७ ज्ञानमात्मविषयं विरक्तिर्वैतृष्ण्यं ऐश्वर्यं नियंतृत्वं शौर्यं संग्रामोत्साहः तेजः प्रभावः बलं दक्षत्वं स्म

कृतेन

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

60

श्री भाग टी ९

प्रागल्भ्यं प्रतिभा निशाय प्रश्रयो विनयः शीलं सुस्वभावता सहो मनसः ओजो ज्ञानेन्द्रियाणां बलं कर्मे
न्द्रियाणां च पाटवं विनिभगो भोगास्पदत्वं गांभीर्यमक्षोभित्वं स्थैर्यमचञ्चलता आस्तिक्यं श्रद्धा कीर्ति
र्यशः मानः पूज्यत्वं अनहंकृतिर्गर्वाभावः एते एकोनचत्वारिंशत् २९ अन्ये च ब्रह्मण्यत्वशरण्य
त्वादयो महान्तो गुणा यस्मिन्नित्यास्सहजाः न वियंति न क्षीयंते स्म ३० तेन गुणपात्रेण ।

प्रागल्भ्यं प्रश्रयः शीलं सह ओजो बलं भगः गांभीर्यं स्थैर्यमास्तिक्यं कीर्तिर्मानोनहं
कृतिः एते चान्ये च भगवन्नित्या यत्र महागुणाः प्रार्थ्या महत्वमिच्छद्भिर्न वियंति स्म कर्हि
चित् तेनाहं गुणपात्रेण श्रीनिवासेन सांप्रतं शोचामि रहितं लोकं पाप्मना कलिनेक्षि
तं ३१ आत्मानं चानुशोचामि भवंतं चामरोत्तमं देवान्पितॄनृषीन्साधून्सर्वान्वर्णांस्त
थाश्रमान् ३२ ब्रह्मादयो बहुतिथं यदपांगमोक्षकामास्तपः समचरन्भगवत्प्रपन्नाः ।
सा श्रीः स्ववासमरविंदवनं विहाय यत्पादसौभगमलं भजतेनुरक्ता ३३

येन पाप्मना पापहेतुना ३१ तस्य विरहो दुःसह इत्याह चतुर्भिः ३२ ब्रह्मादयो यस्याः श्रियः
अपांगमोक्षः स्वस्मिन्कृपादृष्टिपातः तत्कामाः संतो बहुतिथं बहुकालं तपः समचरन् समस्य
कृतवंतिस्म भगवद्भिरुत्तमैः प्रपन्ना आश्रितापि सा श्रीर्यस्य पादतलावण्यमलमनुरक्ता सती से
वते ३३॥

९

60A

तस्य भगवतः श्रीमद्भिः पदैः केतवधनान्नात्स्य [redacted] केतनि विद्धानि येषां तैः यद्वान्नादी
नामाश्रयैः सयत्र लंकृतमंगं यस्याः सा हं ततो भगवतः संपद्विभूतिरुपलभ्य प्राप्य त्रीं लोकान्
तिक्रम्य शरीरं वेशाभिनववत्यास्मि पश्चात्तस्या विभूतेरंतेनाशकाल्ले प्रोंमिततिरुत्तम यंतीगवंकृवीरां
मानसमसृजत् तत्यक्तवान् २४ किं च योवै ग्रासरेवं घाः येषां रात्राम दोहिणी त्रातनूपं ममारिभारमप
नीतवान् तां वाम पादवाहुः संसतयो स्थाकारेण ग्रामनिस्मिन्ने एणं पदं स्वस्थ्ये संपादयन्नुल्लद

तस्याहमप्यकुलिशांकुशकेतकेतैः श्रीमत्पदैर्भगवतः समलंकृतांगी त्रीनत्यरोचउपल
भ्य ततो विभूतिं लोकान्समोवामसृजद्वत्तमयंतीमंदंते ३४ यो वै ममातिभरमासुरवंशराज्ञाम
दौहिणीजातमपानुदद्दात्मतंत्रः तोतुमपनेनुपदमात्मनि पौरुषेण संपादयन्यदुषुरम्यमवि
भ्रदंग ३५ का वा सहेत विरहं पुरुषोत्तमस्य प्रेमावलोकरुचिरस्मितवल्गुजल्पैः स्थैर्यं समा
नमहरन्मधुमानिनीनां रोमोत्सवो मम यदंघ्रिविटंकितायाः ३६ तयोरेवं कथयतोः पृथिवी
धर्मयोस्तदा परीक्षिन्नाम राजर्षिः प्राप्तः प्राचीं सरस्वतीं ३७ इति श्रीभागवते प्रथमे षोडशो

णहेतोः क्रियाया इति हेतोर्यात्मप्रत्ययः संपादयन्नित्यर्थः प्रविश्यतस्थेनवानित्यर्थः ३५ तस्या वि समानं २
रहं का वा सहेत प्रेमावलोकश्च रुचिरस्मितं च वल्गुजल्पाश्च तैर्मधुमानिनीनां सत्यभामादीनां गर्वे स हि
तं स्थैर्यं स तत्वं तं यो हरत् यदंघ्रिरजसा स्पर्शन विटंकितायाः अलंकृतायाः मम स्यादिति शेषः रोमोत्स
वो भवति ३६ कथयतोः प्राचीं पूर्ववाहिनीं कुरुक्षेत्रे ३७ इति श्रीभागवते प्रथमे षोडशोध्यायः १६

स्तो: २

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

श्री भाग हे० ८१

६

ततः सप्तदशोऽध्यायः कलिनिग्रह उच्यते तस्यैव वीर्यभागोपि वैराग्यं च कुसद्भुतं हन्यमानेनाङ्घ्रिमाने १
मृणालधवलमकरद्वः तद्वदं वलभयात्मेहं तेमत्रयंतमिवेत्यनेनपादुद्वयं शोचयतोमोभयात्मत्रयान्निव प
तितस्तिलीयमानाणः तस्याध्यानिवीहान कंपमानः इत्यवदर्पयति २ धर्मं दुर्घां हविर्दो गोभी कृषां ता
मायवसंतत्त्वामिच्छंती श्रुद्धापिसस्यादिप्रसवतयाहवलीव यज्ञाभावात् कृशाश्रुतपवयस्तभागमिच्छंती
एष्वीतिसविन्न ३ कोवेसवस्ववर्णपरिच्छेदापविकरोयस्यलोनिवद्धमित्यर्थः समीकृतकार्मुकः ४
सतः न त्वगोमिपुंसंवानाहन्यमानमनाथवत् दंडहस्तं च वृषलं ददर्श नृपलांछनं १ वृषं मृणा
लधवलं मेहं तमिवदेश्यतं वेपमानपदेकेन सीदंतं शूद्रताडितं २१ गां च धर्मदुघां दीनां भृशा
शूद्रपदाहतां विवत्सामस्तुवदनां क्षामां यवसमिच्छती ३ पप्रच्छ रथमारूढः कार्तस्वरपरिच्छ
दं मेघगंभीरया वाचा समारोपितकार्मुकः ४ कस्त्वं मच्छरणे लोके बलाद्धंस्यबलान्बली
नरदेवोसि वेषेण नटवत्कर्मणाद्विजः ५ कस्त्वं कृष्णे गते दूरं सह गांडीवधन्वना शोच्योस्य
शोच्यान् रहसि प्रहरन्वधमर्हसि ६ त्वं वा मृणालधवलः पादैर्न्यूनः पदा चरन् वृषरूपेण
किं कश्चिद्देवः खेदयसीह नः ७ न जातु कौरवेंद्राणां दोर्दंडपरिरंभिते भूतलेनुपतंत्यस्मिन्विना
हासि च्यानतयसि राजाहमितिविवेनवाह नटवद्वेषमात्रेणनरदेवोस्मि कर्मणाः द्विजः शूद्रः ५ अशो
च्यानतिरयताधानरहसिस्वयप्रहरसिसपोच्यः सपरोधासि अतोवधमर्हसितृषंप्रत्याहत्वंवेति ६
हे मृणालधवल तं वा कः स्वयमेव संभावयति किं कश्चिद्देवो वृषरूपेण अस्मान्खेदयन्वर्तसे ७
दोर्दंडः परिरंभिते रक्षिते भूतले त्वयाविनाश्रुवः शुचश्रस्युणेयामातपतंतीतिविरहेत्वं दर्श
यति एवं सत्यपुनरपिवयोचितप्रत्याह ८ मोम्भः सुरभेः पुत्रमास्म शुचं मा भूल्लोकं कृष्णोऽत्र अथ यात्त्वगांध

61A

हे साधिसमीपाः कामाश्च दिव्यधेः असाधुभिः असंयते यो जंते भगो भामयंगतिः परलोकश्च पुनरपि पा
वनं नृपवधं प्रस्याह १० कं च नृपश्च भिद्य देवाः दशाः नद्विधाः दुःखिताः ११ यो भद्रमस्तु आत्मन स्तव पा
दच्छेदेन वेद नृपवंकृत वंतं कीर्तिं दूषयतीति तथा तमा लोहितदाख्यानेकृते कथं भद्रं स्यादित्याह १२ य
स्मादनागासि जनेयो वै दुःखं कुर्वन्भवति एवंभूतस्यास्य मनः सकाशात्सर्वेत्र भयं भवतितनः साधू

यस्य राष्ट्रे प्रजाः सर्वाः अस्यंते साधसाधुभिः तस्य मन्नस्य नश्यंति कीर्तिरायुर्भयोगतिः १० प।
राज्ञो परोऽयमो धर्मो ह्यार्तानामार्तिनिग्रहः अतएनं वधिष्यामि भूतद्रोहमसत्तमम् ११ कोऽपृश्च
नवपादो स्त्रीत्वो सभ्भयवतपदं माभूर्वे स्वादशा राष्ट्रे राज्ञाकृस्यानुवर्तितो १२ आख्यातिं
नृपभद्रं वः साधूनां मत्कृतागसां वात्मवे नृपकर्तारं पार्थानां कीर्तिदूषणं १३ नेनेनागस्य
वधेन जनस्सर्वतो स्य वसद्वयं साधूनां भद्रमेवास्तु असाधुदमने कृते १४ अनागस्विह भूते
पुप्रा गाम्सकृत्रिरेकृपाः आहनोऽस्मि भुजेसाला दमर्षस्यापि सागदे १५ राज्ञो हि परमो धर्मो
स्वधर्मस्यानुपालनं एष सतोर्नस्यया यास्तमनापशुत्यययानिह १६ धर्मउवाच एतद्दुःपोर
वेयानो पुत्रकमातीभयंवव: ये षां गुणगणैः कृपाखोदान्यादोभगवान्कृतः १७ न वर्यकृतेपा

नो भद्रं भवेत एतदेते हमस समयैः शलिमा[illegible]शोकीर्वत्याह अनागस्विति आगस्कृत अपराधकर्ता
तस्यामर्षस्य [illegible] दत्स्यापि भुजमाह नोऽस्मि आह रिष्यामीति निर्दर्शितं नन्वेकस्यनिग्रहे १३
नृपान्नुग्रहे लोके भयान्मेन आह १५ अन्यानधार्मिकान्यासतः दंडवतः आर्तानाम भयं यस्मान्तेव
वसोवः प्रथमकेष्णकसर्वितमेव १७ वेयंतयतः कुह्याल्पातिना भ्ले आहेतवो भवेयुः तं पुरुषं नना

आहरिष्यामि सोऽगदमित्यनेन मूलतः उत्पास र

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

62

विकल्पं भेदं वसते आच्छादयंतीति ये योपिन्नते आत्मानमेव आत्मनः प्रभुं सुखदुःखप्रदमाहुः न तु अन्यं आत्मे
व ह्यात्मनो बंधुरात्मैव रिपुरात्मन इति यद्वा विकल्पैः कुतर्कैः शकृतानां नास्तिकापवादिनो वदंति न ताव
देवतादीनां प्रभुत्वं कर्माधीनत्वात् न च कर्मणः स्वाधीनत्वात् अतः स्वयमेव भगवान्प्रभुः कश्चिदिति अन्ये
दैवज्ञाः दैवग्रहादिरूपं देवतामपरे मीमांसकाः कर्म अपरे लोकायतिकाः स्वभावं
केचिदपि सेश्वरसांख्याः ईश्वरं इति दुर्लभं दर्शितं तेन निश्चय इति सिद्धांतं अप्रतर्क्यात्मनो गोचरत्वात् निर्देश्याद्वचनागो
केचिद्विकल्पवसना आहुरात्मानमात्मनः दैवमन्येऽपरे कर्म स्वभावमपरे प्रभुं १९ अप्रतर्क्यादनि
र्देश्यादिति केष्वपि निश्चयः अत्रानुरूपं राजर्षे विमृश स्वमनीषया २० एवं धर्मे प्रवदति स सम्राड्द्वि
जसत्तम समाहितेन मनसा विखेदः पर्यचष्टत २१ धर्मं ब्रवीषि धर्मज्ञ धर्मोसि वृषरूपधृक्
यदधर्मकृतः स्थानं सूचकस्यापि तद्भवेत् २२ अथवा देवमायाया नूनं गतिरगोचरा चेतसो व
चसश्चापि भूतानामिति निश्चयः २३ तपः शौचं दया [ ] सत्यमिति प्रकीर्तिताः अधर्मांशैः
त्रयो भग्नाः स्मयसंगमदैस्तव २४ इदानीं धर्म पादस्ते सत्यं निर्वर्तयेद्यतः तं जिघृक्षत्यधर्मोयम
वरान्यरमेश्वरात्त्वैं भवतीति विमृश्य विचारय स्वबुद्ध्या २० विखेदो गतमोहः पर्यचष्ट प्रत्याभाषत सा
नवा विनिवाश्रे निधीयति मिव बुद्ध्य स्यात् केनापि न सूचयेदित्येवं रूपं धर्मं ब्रवीषि अतो धर्मोसि वृषके
कोरोष इत्यत्राह यदिति स्थानं नरकादि यद्वा ज्ञानादप्यकथने न भवतीत्याह अथवेति २२ देवस्य
मायाया गतिर्वक्तुं न शक्यते न कलविचारणाहेति निर्भूतानां चेतसो वचसश्चागोचरैरिव ज्ञेया न भवतीति निश्चयः
धर्मो मा विवि नावतस्य पादानुवादेन वृषस्य माहात्म्यं तप इति द्वाभ्यां २३ अधर्मांशैः तव त्रयः पादाः त्रि
भिरंशैः भग्नाः स्मयो विस्मयः संगः स्त्रीसंगः मदः ग्रहः इदानीं कलौ हे [ ] धर्म ते पादः चतुर्थो शः तं चापि सत्य

६२

62A

त्यासितोस्योन्यहारैणावनाविनश्कभारोयस्याः कृतकौतकं मंगलेयस्याः २५ प्रसूनिकलयतिमुंचती
यस्तुकलातेनतस्यकासती शूद्रभोदयतिमामितिशोवति २६ निशातं नितांतेश्रथमस्यहेतुः यंकलि।
तं हंतमित्यर्थः २७ अभिषेत्यज्ञाना २८ पारणपाः अप्रयाहः श्लोकाः सकीर्त्यहेः २९ गुरुकेणाग्रेनः
तस्यायशोधरायेवयंनेयोनास्त्रतिवद्धोंजलिः येनतस्यतेनवकिंतकेचन केनाप्यशोनवलितबायस्मा
श्येवभूर्भगवतान्यासितोरुभरासती श्रीमद्भिः सत्यहव्यासैः सर्वतः कृतकौतुका २८ श्रोव
यस्तुकलासार्थोद्भवंगेवोन्क्रितापुना अव्राह्मणपाः त्पयज्ञाः शूद्रोभात्यतिसमंमिति २९ इति
धर्मेमहीचेवसातथिवामहारयः निशातमदंदवङ्कलेयेधर्महेतवे २८ तंनिवोत्समभि
प्रत्याविहायनत्पलोक्केने तत्पादमूलेशिरसा समगाद्रूपविह्वलः २९ पतितं पादयोर्वीरः
कृपयादीनवत्सलः पारणपानावधीतश्लोकमाहवेदहसन्निव ३० राजोवाच नृतेगुरु
केशायशोधरात्वोवद्धांजलेर्वैभयमास्तिकिंचन नवर्तितव्यंभवताकथंवनदेवमदीयकं
धर्मवंधः ३१ तावतेमांतनवदेववदेहघनुप्रवृत्तोयमधर्मपूराः लोभात्वं वीर्यमनार्यमहोन्य
छावमायाकलहस्वदंभः ३२ नवर्तितव्यंतदथमेवधोधर्मात्मसत्येनववर्तितव्यं अस्मावर्तय
त्रयस्तेतियज्ञेयस्त्वरयज्ञविताननिधाः ३३ यस्मिन्द्विभगवानिन्यमानईष्यासमतिर्यज
तेप्रधर्मवंधुः तदेवाह ३४ राजदेहेप्रवर्तमानेतामनुसर्वतः प्रवृत्तेः श्रुतार्थदोजन्मश्रेहः स्वधर्मत्या
गः श्रेयाल्लक्ष्मीः मायाकपट ३५ ततस्मादुर्लितव्यवर्तितं महेश्रुत्यावर्तेदृशायस्यविताननिस्तारो
हितन्न निपुणाः ३६ इत्यायागः तद्यामस्तिर्यस्यथोहोमेनेनेतिकामोप्स्वनं इंद्रादयोदेवा इत्येतेन
नहरिस्तदाह पशस्यावनादीनामान्येतिनयापितीवत्सयात्किनइत्याह अतर्वीदितियथावायुः

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

63

तर

उद्यतासिं उद्यत असिर्येन तं दंडपाणिं यममिवेत्युक्तं ३५ अत्र न वत्स्यामीति यानवाच्छातयायत्र क्वापि वत्स्या
श्री मि किंतु तत्र तत्रापि त्वामात्तः गृहीत इषुः शरासनं च येन तं त्वामेव लक्षये यस्मात् नियतः निश्चलो वत्स्यामि ३७
भाग पानं मद्यादेः स्त्रियः सूना प्राणिवधः द्यूते अनृतं पाने मदः स्त्रीषु कामः दयानाशकत्वेनोक्तः अत्र तु गर्व दानत पो नति तथा ४
टी नाशकत्वेन स्त्रीषु संगः हिंसायां क्रौर्यं दयानाशकमिति ज्ञेयं यद्यपि सर्वैः सर्वत्र संभवति तथाप्येतेन त्र
६३ त्वनादीनां सूनादिषु यथासंख्यं ज्ञेयं द्वारपास्कंधे तु मत्तं दयातपोदानमिति पादविभागः पत्तत्र दा

सूत उवाच परीक्षितैवमादिष्टः स कलिर्जातवेपथुः तमुद्यतासिमाहेदं दंडपाणिमिवोद्य
तं ३५ यत्र क्व वाथ वत्स्यामि सार्वभौम तवाज्ञया लक्षये तत्र तत्रापि त्वामात्तेषुशरासनं ३६ तन्मे ध
र्मभृतां श्रेष्ठ स्थानं निर्देष्टुमर्हसि यत्रैव नियतो वत्स्य आतिष्ठंस्तेऽनुशासनं ३७ सूत उवाच अ
भ्यर्थितः तदा तस्मै स्थानानि कलये ददौ द्यूतं पानं स्त्रियः सूना यत्राधर्मश्चतुर्विधः ३८ पु
नश्च याचमानाय जातरूपमदात्प्रभुः ततोऽनृतं मदं कामं रजो वैरं च पंचमं ३९ अमूनि पंच तर
स्थानानि ह्यधर्मप्रभवः कलिः औत्तरेयेण दत्तानि न्यवसत्तन्निदेशकृत् ४० अथैतानि न सेवे
त बुभूषुः पुरुषः क्वचित् विशेषतो धर्मशीलो राजा लोकपतिर्गुरुः ४१

वधाहेन शौचमेवोक्तं मनः शुद्धिरूपत्वात् त्वाभयदानस्य चैतायां धर्मपादानां तु योऽशो हीयते शनैरधर्मे
विमर्दे रित्यत्र वत्तेनोष ४ पादैरनृतहिंसासंतोषविग्रहाह्वैनस्य हेतुर्गर्वाल स्यात् विग्रहयाह्वेन चतत्वेन स्त्रीसंग इति अविशेषः च
विधस्याप्येकत्रैवावस्थानं ३८ देहीति पुनर्याचमानाय जातरूपं सुवर्णं दत्तवान् ततः सुवर्णदानादनृतं म
दं कामं मिति स्त्रीपुंसंगे रज इति रजो मत्सरो हिंसा एतानि वस्त्वानि पंचमं वैरं चादादिति ३९ अमूनि अमी
षु स्थानेषु न्यवसत् निर्यः ४० अथैतानि हेतोर्बुभूषुः उद्भवितुमिच्छुः स्त्रीसुवर्णयोः सेवनं नाम तत्रापि
तयोरं

श्री: भाग टी ६३

63A

एवं कालं निगृह्य तु ह्रुष्यस्य पादाम्बुनि संदध्ये तप आदीन प्रवर्तितानित्यर्थः पुरुषदीयसत्रप्रवृत्तिरपिता
तस्मादेवत्याह त्रिभिः ४० एतर्हि इदानीं गुप्तिहेते गारोपप्रवेष्टुमिच्छता उपन्यस्तं सम्मोपितमास्मन्मध्या
ते अधुनाप्यलयते इति च वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवत्‌ निर्देशः ४२ सत्रायमत्रके नैदीक्षिताः
दीक्षां कृतवंतः ४५ इति श्रीभागवते प्रथमस्कंधे सप्तदशोध्यायः १७ गीतस्य छंदशोतस्य ब्रह्मशा

वृषस्य नष्टांस्त्रीन्पादान्तपः शौचं दयामिति प्रतिसंदध आश्वास्य महीं च समवर्धयत् ४२
स एष एतर्ह्यध्यास्त आसनं पार्थिवोचितं पितामहेनोपन्यस्तं राज्ञारण्यं विविक्षता ४३ आ
स्तेधुना स राजर्षिः कौरवेंद्र श्रियोल्लसन् गजाह्वये महाभागः चक्रवर्ती बृहच्छ्रवाः ४४
इत्थंभूतानुभावोयमभिमन्युसुतो नृपः यस्य पालयतः क्षौणीं यूयं सत्राय दीक्षिताः ४५
इति श्रीभागवते प्रथमे सप्तदशोध्यायः १७ सूत उवाच योवै द्रौण्यस्त्रविप्लुष्टो न मातुरुदरे
मृतः अनुग्रहाद्भगवतः कृष्णस्याद्भुतकर्मणः १ ब्रह्मकोपोत्थिताद्यस्तु तक्षकात्प्राणवि
प्लवात् न संमुमोहोरुभयाद्भगवत्यर्पिताशयः २ उत्सृज्य सर्वतः संगं विज्ञाताजितसंस्थितिः
वैयासकेर्जहौ शिष्यो गंगायां स्वं कलेवरं ३ नोत्तमश्लोकवार्तानां जुषतां तत्कथामृतं स्या

पोनिरूप्यते सदानुग्रह एवास्मानानो वैराग्यमावहन् परीक्षितो नियोगान्मत्वा स्वयं वक्तुं तत्प्रभाव
नायजन्माद्युर्यमत्रस्मारयति योवा इति त्रिभिः विप्लुष्टो निर्दग्धः सन् ब्रह्मकोपादुत्थिताद्यस्तक्षकात्प्राण
विप्लवः प्राणनाशः तेनोरुभयं तस्मान्न संमुमोह यतः हेतुः यस्तु भगवत्येवार्पित आशयः इति २ किं
तदुत्सृज्येति वैयासकेः शुकस्य शिष्यः सन् विज्ञाता अजितस्य हरेः संस्थितिः तत्त्वं येन सः तेन त्वित्र

पि३

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

तत्राह नानुद्वेष्टीति ३

64

तावदिति आभिमन्योः पुत्र एकराट् चक्रवर्ती ईशः पतिः तावत् ननु तदा कलेः प्रवेश एवास्ति प्रविष्टो
श्री० पि न प्रभवेदिति कुतः तत्राह ५ यस्मिन्नहनि यर्हि इति यस्मिन्नेव क्षणे गां पृथ्वीमनुवृत्तः प्रविष्टः अधर्मस्य प्र
भाग० भवो यस्मिन् तेन तु अधर्मैर्हेतु कलिः सर्वथा किं न हतवान् ६ सारंगो भ्रमर इव सारग्राही सम्राडाह यद्यस्मि
टी० न् लोके कुशलानि आशु संकल्पमात्रेण फलन्ति इतराणि पापानि आशु न सिध्यन्ति यतस्तानि कृ
८४ तानि एव सिध्यन्ति न तु संकल्पमात्राणीति तस्मात्कलिं न हतवान् ७ केवलं लोकं नैव लिप्यत ३

तावत्कलिर्न प्रभवेत्प्रविष्टोपीह सर्वतः यावदीशो महानुर्व्यामाभिमन्यव एकराट् ५
यस्मिन्नहनि यर्ह्येव भगवानुत्ससर्ज गां तदैवेहानुवृत्तोसावधर्मप्रभवः कलिः ६ नानु
द्वेष्टि कलिं सम्राट् सारंग इव सारभुक् कुशलान्याशु सिध्यन्ति नेतराणि कृतानि यत् ७
किं नु बालेषु शूरेण कलिना धीरभीरुणा अप्रमत्तः प्रमत्तेषु यो वृको नृषु वर्तते ८ उप
वर्णितमेतद्वः पुण्यं पारीक्षितं मया वासुदेवकथोपेतमाख्यानं यदपृच्छत ९ या याः क
था भगवतः कथनीयोरुकर्मणः गुणकर्माश्रयाः पुंभिः संसेव्यास्ता बुभूषुभिः १०

त्यादि ननु दोषाधिराज एव युक्तः न धीरेषु तस्य किंचित्करत्वादित्याह ७ किं न्विति तेन भवेद्बालेषु
अधीरेषु प्रमत्तो न वर्तते स तु प्रमत्तेषु वृक इव वर्तते कलिना कीदृशेन शूरेण ८ उपवर्णितमाख्यान
मपृच्छत एवं तो पृष्टं किं वक्तव्यं नानेन वेलावदेव कृतेत्यभिप्रेत्य सर्वथा सेव्यं सारं कथयति या या इति ९
कथनीया अनुरूपाणि कर्माणि यस्य तस्य गुणकर्मविषयाः बुभूषुभिः सद्भावमिच्छद्भिः पुनर्विस्त
रेण कथनार्थं सूतेनोक्तं किं सतत्स्वसंगमभिनन्दति स तैस्त्रिभिः १० ॥

ति१

64A

मनेनात्वत्स्मरान जीवयुर्ख्यं तत्संयोगद्वितीया विष्णुहंयशः कीर्तयामि तस्मादस्माकं मर्त्यानाममृतत्वं मर
णानिवर्तकं किंच ॥ अस्मिन्कर्मणि अविश्वास्ये अनाश्वासे अविश्वसनीये वैगुण्यबाहुल्येन फलनिश्चयाभावा
त् धूमेन धूम्रो विवर्ण आत्मा शरीरं येषां तान् अस्मान् कर्मणि षष्ठी आसवं मकरंदं मधु मधुरं ॥१२॥ भ
गवत्संगिनः विष्णुभक्ताः तेषां संगस्य विष्णुभक्तसंगस्य यो लवः अत्यल्पः कालः तेनापि स्वर्गं न तु
लयामः समं न पश्यामो मोक्षं तेनापि समं न पश्यामः नवापवर्गसंभावना यालोऽरं मर्त्यानां तु त
च्छयपवसवः मत्जीवसमाः सौम्यपाः स्वर्गादिरावादेयशः यस्तं प्रशंसन्ति कुतस्तस्य मर्त्यानाम
मर्तैहितः ॥ कर्मण्यस्मिन्ननाश्वासे धूमधूम्रात्मनां भवान् आपाययति गोविंदपादपद्मा
सवं मधु ॥१२॥ तुलयाम लवेनापि न स्वर्गं नापुनर्भवं भगवत्संगिसंगस्य मर्त्यानां किमुताशि
षः ॥१३॥ को नाम तृप्येद्रसवित्कथायां महत्तमैकांतपरायणस्य नांतं गुणानामगुणस्य ज
ग्मुर्योगेश्वरा ये भवपाद्ममुख्याः ॥१४॥ तन्नो भवान्वै भगवत्प्रधानो महत्तमैकांतपरायणस्य
हरेरुदारं चरितं विशुद्धं शुश्रूषतां नो वितनोतु विद्वन् ॥१५॥ ज्ञाधयात्माभ्यो रम्यायां न तृप्येया
मेति किमुत वक्तव्यं एवं तत्संगमभिनंद्य श्रवणोत्सुकतामाविष्करोति को नामेति ॥ रसवित् रसज्ञः
को महत्तमानामेकांतेन अयनं मार्गो यस्तस्य कथायाम गुणस्य प्राकृतगुणरहितस्य कल्याणगु
णानामंतं ये योगेश्वराः तेऽपि न जग्मुः पत्नावंतः निपतिगणा यो वकुः भवः शिवो हि पाद्मः ब्रह्मा वसु
ख्यौ येषां ते ॥१४॥ नत्वस्माकं मध्ये भगवत्प्रधानं मे ध्यायस्य स भवान्नः शुश्रूषतां हरेश्चरितं विस्तारय
तु न तत्कुकर्परीक्षितं वारेण कथयेत्याह स वा इति द्वाभ्यां ॥१५॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

65

वैयासकिनाशुकेनयाख्यितेनकथितेनज्ञानेनज्ञानसाधनेनापवर्गाख्याख्येयस्यतन्त्वेगोविंदध्व
श्री- तस्यहरेःपादमूलंभजे १८ ततःप्रसंगप्राप्तमर्थंयथातथाप्राख्यातिदेवनिर्दिशति परीक्षितेकथितं
भाग यत्परीक्षितेप्राख्यातंश्रीभागवतंपुराणंपरंगुणंपरमंलब्धमोधकं अत्यद्भुतेयोगनिष्ठायस्यानंतस्यावि
टी तेरु…पपन्नंशुकं अनपवभागवतानांप्रभिरामंप्रियंपतेर्विशेषणैः कर्मज्ञानभक्तियोगप्रका
६५ शकंवस्तुतःश्रीभागवतव्याख्यानेनलब्धप्रसंगंमहत्तमादरपात्रमात्मानंसूचयतेद्वाभ्यां १७ अहो

वयमिमहाभागवतःपरीक्षितियेनापवर्गाख्यमदभ्रबुद्धिःज्ञानेनवैयासकिशब्दितेनभेजेध्रुव
गेंद्रध्वजपादमूले १८ ततःपरंगुणमसंहृतार्थमाख्यानमत्यद्भुतयोगनिष्ठं आख्यात्वनं
तावरितोयपन्नेपारीक्षितंभागवताभिरामं १९ सूतउवाच अहोवयंजन्मभृतोद्यहास्म वृ
द्धानुवृत्त्यापिविलोमजाताःदौष्कुल्यमाधिंविधुनोतिशीघ्रंमहत्तमानामभिधानयोगः १८
कुतःपुनर्गृणतोनामतस्यमहत्तमैकांतपरायणस्य योनंतशक्तिर्भगवाननंतोमहद्गुण
त्वायमनंतमाहुः १९ ॥

अस्यार्थहेतिहर्षेवयमितिअ वायांप्रतिलोमनाअपिअद्यजन्मभृतःसफ
लजन्मानोजाताः वृद्धानामनुवृत्त्यादरेणज्ञानवृद्धःशुकः तस्यसेवयेतिवा दौष्कुल्यंतन्नि
मित्तंचाधिंचमनःपीडांमहत्तमानामभिधानयोगः लौकिकोपिसंभाषलक्षणःसद्योवि
धुनोत्यपनयति १८ कुतःपुनः किंपुनर्वक्तव्यंतस्यानंतस्यनामगृणतःपुंसो तस्यनामदौष्कुल्यंवि
धुनोतीतिकिंचवक्तव्यमितिकैमु…त्यमेवाह अनंताःशक्तयोयस्यस्वतोप्यनंतःकिंचमहांतोगुणा
यस्यसमहद्गुणःतस्यभावःतस्माद्यंगुणतोप्यनंतमाहुः एत…पदेवयतितिभिःएतावता टि १२
६५

टि२

महत्तमानामभिधानयोगोदौःकुल्यमाधिंच
व्यथांचविधुनोति यद्वागृणतःपुंसः २

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

65A

तस्य एष स्नायमनतिपायनं च गुणैः समाख्यातदाधिकं चान्यस्य नास्तीत्यस्यार्थस्य ज्ञानमेताव
तामाकृतिं तेन श्रतं पर्याप्तं नकाङ्क्षितव्यं ततो वक्ष्यमाणो नास्ति देवा इन्द्रादयो ब्रह्मादीनप्यर्थयमाना
हि वाविभूतिः श्रीरनभीप्सोऽपि यस्याङ्घ्रिरेणुं समवन्तीति २४ अथैतत्पर्यांतेऽपसमपादनस्यात्व
स्मृतिः सततमपि विविक्तेचिन्तनाऽपहृतं समर्पितं ध्रुवोदकं ईश्वरं हितं नगरस्तुनाति विरं विनापहृ
तं सर्वे च तपोरपुष्पासैकवत्सुके तस्मान्मुक्तेदाह्यतिरिक्तः को नाम भगवत्पादस्यार्थः सर्वे
एतावता लेन समस्रवितेन गुणैर समाख्यानतिप्रायनस्य हिते न सर्वार्थयतो विभूतिर्य
स्याङ्घ्रिरेणुं गुणतेनमभीप्सोः २४ अथायिपमाद्रनवावस्थहेन गाढ़िरिंचोपहृतादृत्तामंः
सम्पात पुनात्यस्य तमोमुकुन्दात्को नामलोके भगवत्पदार्थः २५ यत्रानुरक्ताः सहसैव धी
रा व्यपोह्य देहादिषु संगमूढं व्रजन्ति तत्पारमहंस्यमन्त्यं यस्मिन्नहिंसोपशमः स्वधर्मः २६
अहं हि पृष्टोऽर्यमणो भवद्भिराचक्ष आत्मावगमोऽत्र यावान् नभः पतन्त्यात्मसमं पतत्रिणः
तथा समं विष्णुगतिं विपश्चितः २३ एकदा धनुरुद्यम्य विचरन्मृगयां वने मृगाननुगतः
श्रान्तः क्षुधितस्तृषितो भृशम् २७ जलाशयमचक्षाणः प्रविवेश तमाश्रमम् ददर्श मुनि
स्वरूपस्थः २८ यत्र यत्र यस्मिन् धीराः संतोऽकुण्ठधृते श्रेयःपरमकारणपन्नं तदाह यस्मिन्नहिंसा
उपशमस्वभाविकः धर्मः एवंभावमभिनयन्पारीक्षितोऽप्याख्यानं वक्तुमाह अहं हीति २२
हे पृष्टाः हे मुनयः श्रुतीमन्नेयः अहं वानात्मावगमः समचानेनावदावत्स्यप्रवक्ष्यामि तथा
हि पतन्त्यात्मसमं स्वप्राज्ञानुरूपमेवोत्पतन्ति किमन्येन यावद्विपश्चितोऽपि विष्णोः गतिं
लीलासमं स्वमनुरूपमेव वदन्तीत्यर्थः २२ अथ वक्ष्यमाणः अथ प्रपन्नं प्रसिद्धमाश्रमं तस्मिन्नु

मासीनं पीतं मीलितलोचनं २५

निःसमीकं २५ मतिभृद्धाः अत्याहृतां इन्द्रादयो येन त्रतपवोपारनं स्थानत्रयात्परं ब्रह्मभूतमविक्रियम्
दिलसलोत्यरंतरीयंपदेमाभ्रंज्ञतएवब्रह्मभूतत्वादविक्रियं २५

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

66

श्री
भाग
टी°
९९

विप्रकीर्णाभिर्जटाभिराछन्नं रुरुर्मृगविशेषस्तस्य चर्मणाजिनेन छन्नं तिष्ठेत् विशुष्यत्तालुर्यस्य सः त
थाभूतं मुनिं २६ नलब्धानि तृणासनं भूमिरुपवेशस्थानं च येन सः न संप्राप्तावर्घसूनृते प्रियवचनं च
येन सः २७ गतासुं मृतं धनुष्कोट्या धनुरग्रेणांसे निधाने राज्ञोभिप्रायमाह ३० एष किं प्रत्याहृतसर्वे
द्रियः सन्मीलितलोचनः स्थितः यद्वा क्षत्रबंधुभिरागतैः किंनु स्यादित्यवज्ञया मृषासमाधिरिति

प्रतिरुद्धेंद्रियप्राणमनोबुद्धिमुपारतं स्थानत्रयात्परं प्राप्तं ब्रह्मभूतमविक्रियं २५ विप्रकीर्ण
जटाछन्नं रौरवेणाजिनेन च विशुष्यत्तालुरुदकं तथाभूतमयाचत २६ अलब्धतृणभूम्या
दिरसंप्राप्तार्घसूनृतः अवज्ञातमिवात्मानं मन्यमानश्चुकोप ह २७ अभूतपूर्वः सहसा क्षु
त्तृड्भ्यामर्दितात्मनः ब्राह्मणं प्रत्यभूद्ब्रह्मन्मत्सरो मन्युरेव च २८ स तु ब्रह्मऋषेरंसे गतासु
मुरगं रुषा विनिर्गच्छन्धनुष्कोट्या निधाय पुरमागमत् २९ एष किं निभृताशेषकरणो मी
लिताक्षणः मिथ्यासमाधिराहोस्वित्किंनु स्यात्क्षत्रबंधुभिः ३० तस्य पुत्रोतितेजस्वी वि
हरन्बालकोर्भकैः राज्ञाघं प्रापितं तातं श्रुत्वा तत्रेदमब्रवीत् ३१ अहो अधर्मः पालानां पी
व्नां बलिभुजामिव स्वामिन्यघं यद्दासानां द्वारपानां शुनामिव ३२ ब्राह्मणैः क्षत्रबंधुर्हि गृहद्वार
पालो निरूपितः स कथं तद्गृहे द्वाःस्थः सभांडं भोक्तुमर्हति ३३

नि द्वासंयत्यर्थे: ३१ तस्य पुत्रः शृंगी नाम अघं दुःखं ३२ तत्रार्भकमध्ये पालानां राज्ञां पीव्नां पुष्टाना
मधर्म एव निर्दिष्यति स्वामिनि दासानां यद्दत्तं पापाचरणं बलिभुजां काकानां शुनामिवेति
दासत्वेऽरपायति ब्रह्मणा इति सभांडं भांडे स्थितं तत्रात्तदनंतरं अहं शास्मि दंडयामि ३४॥ ९९

66A

स:

इतिवयस्यात्तुकारोरोषणानाम्नः द्वितीयस्य कौशिकीनदीतस्याग्रपः संपिपर्षेः वाग्वज्रेणाथ १५ द
स्यवसर्पनिर्ते पणाथरूपाति [illegible] भतायिष्यतिपाठोतवेदं रूपातिभस्मीकरिष्यतिसंमतियादकृतो क
लसर्पाभरिततुल्यंमेमयातनेतिहूसमार्धं १७ गलेसर्पःकलेवरंयस्येतिअलुक्समासः मुक्तकंवत्रैवि
यर्थः १८ अंगिरसगोत्रोद्भवःकेनापकारःकृतः सर्पविसृज्य १९ अनमिनंदनवाक्यमहा इति वर्तते ते क ४
क्रूरसेगतेभगवतिशास्त्रंगुणंव्ययगामिनां तद्विन्नसेतन्नंयांहं शास्मि पश्यतमेवलं १५ इत्यु
क्तारोषतामूलोवयस्यान्वेषिबालकान् कौशिकायाउपस्थपवाग्वज्रे विससर्ज्जह २६ उ
त्तिलं वितमर्यादंतत्त्वकः सप्तमेहनि दंदशातिस्मकलागारं चोदितोमितनद्रुहः २७ ततोभे
स्यात्स्रमेवालोगलेसर्पकलेवरं पितरंवीक्ष्यदुःखार्तोमुक्तकंठोरुरोदह २८ सवाऽग्रेगिव
सोवृजन्नस्त्रवासुनविलापनं उन्मील्यशानकैर्नेत्रेदृष्ट्वास्वासमरतोरगं २९ विसृज्यपुत्रे
पष्ठ्रुवनकस्माद्विरोदिषि केनवातेकृतिकृतनमिस्युक्तः सन्यवेदयत् ३० निशम्यपराभ
मनदहंनरेंद्रं सद्यासनोनामनमन्यंवेदत्त अहोवताहोमहद्दंत्वेतेकृतयल्पीयसिद्रोह
उदहंसोधृतः ३१ नवैनृभिर्नरदेवंपरांख्यसमात्ममहेस्यविपक्कबुद्धे यत्तेजसादुर्विषहेण
गुप्ताविदंतिभद्राण्यकृतोभयाः प्रजाः ३२ अलक्ष्यमाणोनरदेवनाम्निरथांगपाणावयमंग
नयामहत्या लोकः तदाहिचौरप्रचुरोविनंक्ष्यत्यरक्ष्यमाणोविवरूथवत्क्षणात् ३३ परेकृतंद्रो
हेपदंधेटमःदंड ३४ यदोविस्तारित्तात्यतिर्थस्यतंपराख्यंनरदेवंनृभिःसंमातुंसमंद्रुहंणं ३५ अल
समालोमुरदृश्यमानेअविवदृव्यवतेचौरप्रचुरोयंलोकोविनंक्ष्यतिकस्मिंत्रेवरथांगपाणाविव ३२

रुद्धा२
मेषसंघावत१

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

श्री
भाग
टी
८३

नष्टोनाद्यो यस्य लोकस्य तस्य द्रव्योः धनस्य विलुंपकात् चौरादेर्हतोर्यत्पापं भविष्यति तदस्मान्विम
नेवार स्मानुपेष्यति अनन्वयं संक्षेपस्य स एव तदेव पापं दर्शयति परस्य रक्षितिपापं लिप्तः संवदृति ॥
तेनेश्रुप दृरंति पश्चादीनपुरुदस्यव ः चौरबहुला ः ७५ अर्थयधर्मः सदाचारश्च श्रुनां कपीमिवार्थ काम
यमेवाभिनिवेशानात्मनां एवं राजमात्रस्य पापानर्ह तं ममक्षाप्र लवविशेषमाहू धर्मपालइतिसा
तद्यत ः पापमुपैत्यन नयं यत्र हे स्येये वसोर्विलुंपकात परस्य रंगुतिशापं तिहूजनेपशूनश्च
याचां नुरूद्रस्य चोरनाः ७६ तदार्य धर्मश्च विलीयते नृणां वर्णाश्रमाचारयुतस्त्रयीमयः तेतो
र्थकामाभिनिवेशितानात्मनाश्च नांकपीनामिव वर्णसंकरः ७७ धर्मपालोनरपतिः सतुस
म्राट्बृहच्छ्रवाः साक्षान्महाभागवतो राजर्षिर्हयमेधयाट् क्षुत्तृट्श्रमयुतो दीनो नैवास्म
च्छापमर्हति ७८ अपापेषु स्वभृत्येषु बालेनापक्वबुद्धिना पापं कृतं तद्भगवान्सर्वात्मा क्षन्तु
मर्हति ७९ तिरस्कृता विप्रलब्धाः शप्ताः क्षिप्ता हता अपि नास्य तत्प्रतिकुर्वन्ति तद्भक्ताः प्रभवो
ऽपि हि ८० इति पुत्रकृताघेन सोऽनुतप्तो महामुनिः स्वयं विप्रकृतो राज्ञा नैवाघं तदचिन्तयत् ८१ प्रा
यशः साधवो लोके परैर्द्वन्द्वेषु योजिताः न व्यथन्ति न हृष्यन्ति यत आत्माऽगुणाश्रयः ८२ इति
श्रीभागवते महापुराणे ... ८३

हेतुत ८४ हयमेधयाट् अश्वमेधयाजी ८५ अस्य महापापस्यान्यत्प्रायश्चित्तं नास्ति तद्धापापमावेदयन्भगवतं
प्रार्थयते अपापेष्विति ८६ राजावेलातिक्रमापं रक्षा नेहितिन्निष्कृतिर्भवेत्स तन्नसभवति तस्य महाभाग
वतत्वादित्याह ८७ तिरस्कृतानिंदिताविप्रलब्धा वंचिताः क्षिप्ताः ज्ञाताः हताः ताडिताः अस्य तिरस्कर्तारि
कर्तुः नतत्प्रतीकारं कुर्वन्ति तद्भक्ताविष्णुभक्ताः प्रभवाः समर्था अपि ८८ विप्रकृतमपकृतः अघंअपरा

९१

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

अमीत्वमिति पाठे स एवार्थः ॥ ६ ॥

67A

प्रायोपविष्टं गंगायां परियोगिनतानुव्रते शुकस्यागमनं प्रोक्तं तत्र चैकोनविंशके मुनिस्कंधे सप्त
निदेषु प्राप्तस्त्वकृतं तत्कर्म गर्ह्यं निर्यं चिंतयन्स दुर्मना जातः । चिंतामाहसार्धेन द्वाभ्यां अहो इति नीच
पापं गुरुं मन्ये तेनायस्मिन् ब्राह्मणे । कृतं यदेव हेलनाईश्वरावज्ञा पापमित्यर्थः । तस्मात्मे व्यसनं भ
विष्यतीति तन्नुनाति दीर्घकालात् अविरादेवास्तु तन्नाप्यद्रा सात्तात् अत्र पश्चादिहारणेति । आर्येन
कामेश्च संकोचवता पर्यवप्रार्थनायाः प्रयोजनं अवस्य निष्कृताय प्रायश्चित्ताय यथा पुनरेवं न कु
र्यात् उवाच महीपतिस्त्वयतकर्मगर्ह्यं विचिंतयन्नात्मकृतं सदुर्मनाः अहो मया नीचम
नार्यवत्कृतं मम चनिष्कृताय मे यथा न कुर्यां पुनरेवमद्य । अद्यैव राज्यं बलमृद्ध कोशं ।
कोपितोब्रह्मकुलानलो मे दहत्व भद्रस्य पुनर्न मे भूत्पापीयसी धीर्द्विजदेवगोभ्यः ॥ स चिं
तयन्नित्थमथाश्रृणोत्तथा मुनेः सुतोक्तो निर्ऋतिस्तक्षकाख्यः स साधु मेने न चिरेण तक्ष
कानलं प्रसक्तस्य विरक्तिकारणं ॥ अथो विहायेममसुं च लोकं विमर्शितौ हेयतया पु
रस्तात् कृष्णांघ्रिसेवामधिमन्यमान उपाविशत्प्रायममर्त्यनद्यां ॥ यामिति च वक्ष्यमाणा
त्सेव वयसनं प्रार्थ्यते ततः प्रागेव किंचित्प्रार्थ्यते ॥ अद्यैव राज्यादि दहतु प्रकोपितं ब्रह्मकुलमे
वानलः पुनः द्विजादीन्प्रति इचितं अधर्मे मा भूत् तत्र भवेदित्यर्थः ॥ इत्थं चिंतयतस्तस्य राज्ञो मुनेः सुतेनो
क्तः समसमहत्तिनिर्ऋतिः मृत्युर्यथा भवति तथा श्रृणोत् शामीकर्षेपिता शिष्यात् स तु तक्षकानलं
तक्षकस्य विषाग्निं साधु मेने यतो विषयेषु प्रसक्तस्य विरक्तिकारणं ॥ अथो इमं तत्र डंभो लोकौ पुरस्तात्
त्यमध्ये पर्यवहेयतया विचारितौ विहाय श्रीकृष्णांघ्रिसेवामेवाधिमन्यमानः सर्वपुरुषार्थोधिकां जानन्स

तौ ।

यां गांगा लसंती श्रीर्यस्यास्तुलस्याः तया विमिश्रा ये कृष्णांघ्रिरेणवः तैरभ्यधिकं सर्वोत्कृष्टं यदंबु तस्य
नेत्री प्रवाहिणी उभयत्र अत्र परत्र च सेशान् लोकपालैः सहितान् लोकान् पुनाति मरिष्यमाणः आसन्नम
रणः मरणस्यानियतकालत्वात् सर्वोऽपि तया अतस्तां कं न सेवेत ६ इत्येवं विष्णुपद्यां गंगायां प्रायोप

या वै लसच्छ्रीतुलसीविमिश्रकृष्णांघ्रिरेण्वभ्यधिकांबुनेत्री पुनाति लोकानुभयत्र सेशान्
कस्तां न सेवेत मरिष्यमाणः ६ इति व्यवच्छिद्य स पांडवेयः प्रायोपवेशं प्रति विष्णुपद्यां द
धौ मुकुंदांघ्रिमनन्यभावो मुनिव्रतो मुक्तसमस्तसंगः ७ तत्रोपजग्मुर्भुवनं पुनाना महा
नुभावा मुनयः सशिष्याः प्रायेण तीर्थाभिगमापदेशैः स्वयं च तीर्थानि पुनंति संतः ८ अ
त्रिर्वसिष्ठः च्यवनः शरद्वानरिष्टनेमिर्भृगुरंगिराश्च पराशरो गाधिसुतोऽथ राम उतथ्य इंद्र
प्रमदेध्मवाहौ ९ मेधातिथिर्देवल आर्ष्टिषेणो भारद्वाजो गौतमः पिप्पलादः मैत्रेय और्वः
कवषः कुंभयोनिर्द्वैपायनो भगवान्नारदश्च १० ॥

वेशं प्रति व्यवच्छिद्य निश्चित्य पांडवेय इति तत्कुलोचितत्वं दर्शयति नास्त्यन्यस्मिन् भावो यस्य सः कुतः
मुनिव्रत उपपन्नः ततः कृतः मुक्तः समस्तः संगो येन सः ७ तत्र तदा तद्दर्शनार्थं मुनय उपागताः नन
तीर्थस्नानार्थं कृतार्थत्वात् ननु तादृशानामपि तीर्थयात्रा दृष्टा तेनाह प्रायेणेति तीर्थयात्राव्याजैः
तीर्थानि पुनंति ८ ॥ ९ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

68A

ब्रह्मण्यादयः कोऽर्षिनविशेषेण भूयसि दृष्टा नानुयाति [illegible] आर्षेयाणामृषिगोत्राणां तेषु सर्व
तान् श्रेष्ठान् पारस्माभुवं स्पृष्ट्वा ववंदे १० विज्ञापनार्थं पुनः कृतप्रणामः विविक्तं शुद्धं चेतो यस्याभिगृ
हीतो संयोजितो पाणी येन सः शायोपवेशनादिस्वचिकीर्षितं युक्तं वेति विज्ञापयामास अनुमोदने ते४
नानुग्रहमालस्यात्मानं स्नापयते श्रद्धोऽस्ति ॥ नृपाणां मध्ये महत्त्वमेव नानुग्रहणीयं शीलं तत् येषां प
तत्त्व राज्ञां मतिर्दुर्लभमित्याह ब्राह्मणानां पादशौचात् प्रक्षालनोदकात् दूराद्विक्लिष्टविप्रान् भूपा
अन्यच्च देवर्षिब्रह्मर्षिवर्यो राजर्षिवर्यो ब्रह्मण्यादयस्तु नानार्षेयप्रवरान् समेतान् अभ्यर्च्य राजा शि
रसा ववंदे १० सुखोपविष्टेषु यतेषु भूयः कृतः प्रणामः स्वचिकीर्षितं यत् विज्ञापयामास विवि
क्तचेता उपस्थितो गृभिगृहीतपाणिः ॥ राजोवाच अहो वयं धन्यतमा नृपाणां महत्तमा नु
ग्रहणीयशीलाः राज्ञां कुलं ब्राह्मणपादशौचावारा हि समुद्धवनगर्तकर्मः १८ तस्यैव मेव
स्य पदावरेशो आसक्तविन्नस्य गृहे स्थिते निर्वेदमलो हि जपापदूषोयत्र प्रसक्तो भयमा
दौ भूमिसमुत्थो जिदितिस्पृतेः दूरे हि तत्तैर्विसृज्यते ततोऽपि दूरादेव विसृष्टे इत्यभितः ताप्यस्यात्मयो
गमितार्थः गार्हस्थ्यकर्मयस्यात्मानं दृष्ट्वा शोकः प्रास्ता भवतां तावदनुग्रहो ब्रह्मण्यपापिभगवत्प्रसा
दादेव नातरस्याह १७ तस्य गार्हस्थ्यकर्मणा पवत्रतप्ता वसपापात्मनो गृहेष्वासक्तचित्तस्य मे स्वप्रा
मयेष्वत्र अभ्यवेइतिपावकः पदावराणामीप्रापवाद्धिप्रापततया वभूव यस्मिन् प्राप्ते सति गृहेषु प्रसक्तो
भयं धनेनिर्विस्माभवतियतो निर्मलः वैराग्यं मूलं शामिकारणं यस्मिन् स्वस्य वैराग्यं प्राप्यमानान
नस्य चित्तिन मलनानं नदर्थे हि जपापं कावितवानित्यर्थः तान्प्रार्थये यतेद्वाभ्यां १२ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

69

तर्स्याः२

तेमां॰॰उपयातं घावतागातं प्रतियंतु जानंतु देवी देवता रूपा गंगा च प्रत्येतु वा यो ह्नः प्रतिक्रियानाद

श्री॰ भाग॰ टी॰ ६९ रेणायाः कथाः १७ सम्राजयोप्येषां तेषु प्रक्रमे सं गोभूयात् तस्याः स्पृष्टो जन्मति १८ अध्यवसायो नि

श्चयः तेन युक्तः प्राचीनमूलेषु कृशेषु धीरः प्रसलस्य स्वस्ते जनमेजयेनस्तैरां ज्यं येन १९ सदा

भाग

तं मोपयातं प्रतियंतु विप्रा गंगा च देवी धृतचित्तमीशे द्विजोपसृष्टः कुहकस्तक्षको वा दशा

वलं गायत विष्णुगाथाः १७ पुनश्च भूयाद्भगवत्यनंते रतिः प्रसंगश्च तदाश्रयेषु महत्सु

यां यामुपयामि सृष्टिं मैत्र्यस्तु सर्वत्र नमो द्विजेभ्यः १८ इति स्म राजाध्यवसाययुक्तः प्राची

नमूलेषु कुशेषु धीरः उदङ्मुखो दक्षिणकूल आस्ते समुद्रपत्न्याः स्वसुतन्यस्तभारः १९

एवं च तस्मिन्नरदेवदेवे प्रायोपविष्टे दिवि देवसंघाः प्रशस्य भूमौ विकिरुः प्रसूनैर्मुदा मुहुर्दुंदु

भयश्च नेदुः २० महर्षयो वै समुपागता ये प्रशस्य साध्वित्यनुमोदमानाः ऊचुः प्रजानुग्रह

शीलसारा यदुत्तमश्लोकगुणाभिरूपं २१ न वा इदं राजर्षिवर्य चित्रं भवत्सु कृष्णं समनु

व्रतेषु ये ध्यासनं राजकिरीटजुष्टं सद्यो जहुर्भगवत्पार्श्वकामाः २२ सर्वे वयं तावदिहा

स्महेऽथ कलेवरं यावदसौ विहाय लोकं परं विरजस्कं विशोकं यास्यत्ययं भागवतप्रधा

याकिरन् देवसंघैर्वादितानेदुः २० प्रजानुग्रहे शीलं सारं बलं च येषां उत्तमश्लोकगुणैरनुरूपं सद्

रमिव २१ भवत्सु पांडवंशेषु ये जहुरिति युधिष्ठिरादिषु प्रायेणोपरस्य रमे च यंते सर्वेति २२ परंस्वर्ग ६९

लोकं तत्र हेतुः विरजस्कं निर्मायं विशुद्धं विशोकं च यास्यतीति कृतः तत्राह अयमिति २२ ॥

स्वभावः३

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

69A

श्राकृत्यप्रकोरार्पसमंपदपातस्पृत्येमधुच्युतश्रमन्तस्माविपुरुगंभीरार्थेश्रवमलीकंसत्यंच २१
यपात्तांलोकानामुपरिष्टेसत्यलोकेवेदाययामूर्तिधराभवंतितत्तुल्याः ज्ञानादिरूपायुक्ताकृ स्व२
पालुतामाहनेहेति सतांप्रयोजनेपरानुग्रहंविनानास्मितहिंसपवार्थेःस्यान्नात्मशीलस्वभावः २२
एतछंप्रष्टव्यंविस्रभ्यविघासेकृवापवंकर्तव्यमित्यस्यभावः इतिकृत्यताप्रस्मिन्विषयेसर्वात्म
यत४ नासर्वांवस्यासकृत्याविशेषतश्चप्रियमाणोस्तत्वश्रुष्टंपापमेपर्करहितेप्राप्टषतविचारयुतः२२
श्राकृत्यतटषिगणावदःपरीतिसमंमधुच्युद्रुरूवाममलीकं श्राभाषतैनानभिवंद्यपुक्के
श्रुसूषमाणाःचरितानिविष्णोः २१ समागताःसर्वतएवसर्वेवेदाययामूर्तिधरास्त्रिपृष्टे
नेहाथवामुत्रचकश्चनार्थऋतेपरानुग्रहमात्मशीलं २२ ततस्तवःएछामिदंविष्टवेवि
स्तम्भविप्राइतिकृत्यतायां सर्वात्मनास्त्रियमाणैःश्रकृत्यंमृष्टंवतत्रात्मरषतामियुक्ताः२३
तत्रागमदूगवान्यामपुत्रोयदवयागामरमानोनपेवः स्वलद्दलिंगोपतिजलाभतुष्टो
दृतस्ववालैरवधूतवेषाः २४ तेव्यष्टवर्षंसुकुमारपादकरोरुवाहंसकपोलगात्रं चार्वा
नवत्तेषुयागयागतपोटानादिभिर्विवदमानेषुसत्त्वयदवयागंपर्यटनूयासपुत्रःतत्रागमत सुः
नबाप्नःनलदसमाश्रमादौविचूर्लिंगोयस्यश्रवत्यायानेनेःवाल्कश्रवधूतोयस्तस्यवेषोयस्यांत
मित्याहिनाघ्रुत्युत्यितइतिल्लनीयस्कोकेनान्वयः २४ द्विगुणान्यष्टौवर्षाणियस्यसकुमारोपा
नचैर दौकहदाहवंसोकपोलौगात्रंवयस्य चारुणीश्रायतेप्रातिणीयस्मिन्तइत्यनानासायस्मिन्तल
वद्रस्यादिवषमंविनाकलैयाकार्णायस्मिनू छोभनेकुवौयस्मिनूएवंभूतमातनंयस्यकंवव

श्री
भाग
टी. १

कं यस्य पृथोर्भागोऽस्थिते श्वस्थितीन जत्रुणी मांसेन निगूढेन जत्रुणी यस्य तं तं गम्भीरं तं ईश्व विस्तीर्णं वक्षो
यस्याः तेन वत्राभि यस्य वलिभिः तिर्यक्कुनिम्नरेखाभिः सुवल्गुदरं यस्य दिशा पूर्वं यस्य वक्त्राविकीर्णाः
केषा यस्य प्रलंबौ बाहू यस्य स्वमरे पुष्पे हे पुदेवे हृत्नमोहमैः तदुदाभायस्य २८ सदापीव्यमत्वेनातं
मे यद्वयायौ वनं तेन यस्य श्रृंगलक्ष्मीः देहकांतिः तया रुचिरस्मितेन च गुरुत्ववर्चसम मपिप्रज्वालिता तं

निगूढजत्रुं पृथुतुंगवक्षसं आवर्तनाभिं वलिवल्गूदरं च दिगंबरं वक्त्रविकीर्णकेशं प्रलंब
बाहुं स्वमरोत्तमाभं २६ श्यामं सदापीव्यवयोंगलक्ष्म्या स्त्रीणां मनोज्ञं रुचिरस्मितेन प्रत्यु
त्थितास्ते मुनयः स्वासनेभ्यस्तल्लक्षणज्ञा अपि गूढवर्चसं २७ स विष्णुरातोतिथयेगता
य तस्मै सपर्यां शिरसाजहार ततो निवृत्ता ह्यबुधाः स्त्रियोर्भका महासने सोपविवेश पू
जितः २८ स संवृतस्तत्र महान्महीयसां ब्रह्मर्षिराजर्षिदेवर्षिसंघैः व्यरोचतालं भगवान्य
थेंदुर्ग्रहर्क्षतारानिकरैः परीतः २९ प्रशांतमासीनमकुंठमेधसं मुनिं नृपो भागवतोऽभ्युपे
त्य प्रणम्य मूर्ध्नावहितः कृतांजलिर्नत्वा गिरा सूनृतयान्वपृच्छत ३० अहो अद्य वयं ब्रह्म
न्सत्सेव्याः क्षत्रबंधवः कृपयातिथिरूपेण भवद्भिस्तीर्थकाः कृताः ३१

कृतेवं तद्व्यर्थः
दृष्ट्वा प्रत्युत्थाय
शिरसैव सपर्यामाजहार आत्मनिवेदनं कृतवान् तेन सहागताः स्त्र्यपत्यादयो निवृत्ताः स उपविवे
श २८ स भगवान् ब्रह्मर्षिसंघादिभिः संवृतः सन् अलं व्यरोचत ग्रहाः शुक्रादयः नक्षत्राण्यश्विन्या
दीनि अन्यास्तारा २९ अकुंठा सर्वार्थेषु मेधा यस्य तं प्रणम्य आर्यैषु ननम्रा सूनृतां गिरमाह अस्य हो इति पं

गयादय१

71

श्री
भाग
टी°
१२

विष्णोः सान्निध्यादसुरा इव ३४ पांडुसुतानां प्रियः अनन्तस्त्रीत्यर्थं तेषां पैतृष्वसेयानां प्रीत्यर्थं तद्गोत्र
स्य मे आत्मीकृतबांधवः स्वीकृतबंधुत्वेये ३५ अन्यथा श्रीकृष्णप्रसादं विना अव्यक्तगतेर्यस्य म्रियमाणानां
नितरां कथं स्यात्तव नाथिता याचविता वनयितृत्वं मो वनीयान् तस्यात्युदारतया याचयत इति अव
र्तकस्येत्यर्थः ३६ सम्यक्सिद्धिर्यस्मात्तं कार्यं कर्तव्यं जपं ३८ कर्तव्यत्वावबोधके इति भेदः विपर्ययं या
श्लक्ष्णया मधुरया गिरा आभाषितः अथेति आधि शुकदर्शनस्य पुनर्दुर्लभत्वादिदानीमेव कथनीयमि
येषां संस्मरणात्पुंसां सद्यः शुद्ध्यंति वै गृहाः किं पुनर्दर्शनस्पर्शपादशौचासनादिभिः ३३ सा
न्निध्यात्ते महायोगिन्पातकानि महांत्यपि सद्यो नश्यंति वै पुंसां विष्णोरिव सुरेतराः ३४ अ
पि मे भगवान्प्रीतः कृष्णः पांडुसुतप्रियः पैतृष्वसेयप्रीत्यर्थं तद्गोत्रस्यात्तबांधवः ३५ अन्यथा
तेऽव्यक्तगतेर्दर्शनं नः कथं नृणां नितरां म्रियमाणानां संसिद्धस्य वनीयसः ३६ अतः पृच्छा
मि संसिद्धिं योगिनां परमं गुरुं पुरुषस्येह यत्कार्यं म्रियमाणस्य सर्वथा ३७ यच्छ्रोतव्यम
थो जाप्यं यत्कर्तव्यं नृभिः प्रभो स्मर्तव्यं भजनीयं वा ब्रूहि यद्वा विपर्ययं ३८ नूनं भगवतो ब्रह्म
न्गृहेषु गृहमेधिनां न लक्ष्यते ह्यवस्थानमपि गोदोहनं क्वचित ३९ सूत उवाच एवमाभाषितः
पृष्टः स राज्ञा श्लक्ष्णया गिरा प्रत्यभाषत धर्मज्ञो भगवान्बादरायणिः ४० ॥ इति श्रीभागवते प्रथ [illegible]
स्यादनूनमिति ३९ गोदोहनमात्रकालमपि ३९ एवमहो इत्यादिकया श्लक्ष्णया मधुरया गिरा आभा
षितः अभिमुखीकृतः पृष्टश्च ४० इति श्रीभावार्थदीपिकायां प्रथमे एकोनविंशोऽध्यायः ॥ समाप्तश्चैष प्रथ
मस्कंधटीका श्रीर्यद्धर्मजमाहात्म्यात्स्वमवनौ कृत्वा पवित्रितः तद्ब्रह्मास्वादभिरत्तितं कलिजयख्यानं
वक्ष्यमाणं प्रविधेयः शुकरूपतः स्वपरमज्ञानोपदेशेन तं तस्य पादावदमं नमामि परमानंदकृतिं मथवं १२१

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative